RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 264

RAZREDA HISTORIČKO-FILOLOGIČKOGA
I FILOZOFIČKO-JURIDIČKOGA

118

U ZAGREBU 1938
TISAK NADBISKUPSKE TISKARE

Sadržaj

Strana

Dr. Nikola Majnarić: Menandrovi Parničari 1

Ljudevit Jonke: Mažuranićev ep i narodne pjesme koje pjevaju o smrti Smail-aginoj 97

Aleksije A. Olesnicki: Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbavskom polju g. 1493 123

Pavao Butorac: Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkoga kongresa (1797—1815) 161

Menandrovi Parničari

(ΕΠΙΤΡΕΠΟΝΤΕΣ)

Napisao

Dr. Nikola Majnarić

Primljeno u sjednici historičko-filologičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 24. listopada 1936.

Nijedna od književnih vrsta što ih je helenski genij stvorio nije, osim Homerovih epa i atičke tragedije, tako snažno i trajno utjecala na razvitak svjetske literature kao ona koju je Atena iznijela posljednju na svijet, a koja se punim pravom povezala zauvijek s imenom velikoga pjesnika Menandra, tj. *nova atička komedija.*[1] Ali ta poezija Menandrova nije naišla kod suvremenika njegovih na ono odobravanje koje joj, eto, po važnosti njezinoj pripada,[2] a to zato, što se publici onoga doba još uvijek više milila obična, gruba komika nego fina, karakterna komedija Menandrova i što ona još nikako nije bila zrela za etička pitanja i probleme što ih veliki taj umjetnik prigodice uvodi u svojim dramama.[3] Istom potomci, kako to često biva, uočili su pravu vrijednost Menandrovu, te se on u čitavoj kasnijoj antiki osobito cijeni[4] i iznosi na

[1] Isp. A. Körte, Die griechische Komödie (Aus Natur und Geisteswelt, Bd. 400.), Leipzig und Berlin 1914, str. 71 i d. (2. unveränd. Aufl. 1930.); A. Körte, Die hellenistische Dichtung, Leipzig 1925, str. 17 i d.; A. Körte, R E 29. Halbb. s. v. Menandros; A. Kolář, Příspěvky k poznání nové komedie attické, zvláště Menandrovy (Rozpravy České akademie věd a umění III 54), V Praze 1923; Ph. E. Legrand, Daos. Tableau de la comédie grecque pendant la période dite nouvelle. Lyon 1910.

[2] Rara coronato plausere theatra Menandro, Marcijal V 10. 9. — Isp. i Kvintilijan III 7, 18: quidam, sicut Menander, iustiora posteriorum quam suae aetatis iudicia sunt consecuti.

[3] Isp. na pr. Parničari *(Ἐπιτρέποντες)* 530 i d.

[4] Odličan sud *Aristofana Bizantinca* o Menandru isp. kod Kaibela, Epigramm. Graeca ex lapidibus collecta 1085 (= I G XIV 1183) i u Sirijanovu komentaru Hermogenovu djelu *περὶ ἰδεῶν* II 23, 8 (Rabe): *ὦ Μένανδρε καὶ βίε, πότερος ἆρ' ὑμῶν πότερον ἀπεμιμήσατο.* Isp. i Ovidije, Amor. I 15, 17; Kvintilijan X I, 69; Plutarh, *Σύγκρισις Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου* p. 853 i d. i dr.

pozornicu[5] sve do 4 vijeka pos. Kr., a i u 5 vijeku čita ga još učeni galski biskup Sidonije Apolinar (Sidonius Apollinaris).[6] Ali uza sve to nije mu Tihe udijelila da dođe u sredovječne manastirske biblioteke i po njima u naše ruke. Obično se misli[7], a to je i vrlo vjerojatno, da su propast Menandrovu skrivili strogi jezični puristi, osobito aticist Frinih[8] koji je, zbog nekih riječi i oblika što nijesu u skladu s atičkim dijalektom Platonovim, Ksenofontovim, Demostenovim i dr., žestoko napao na jezik velikoga tog pjesnika i otuđio ga time školi (gdje su se tada atički klasici čitali poglavito kao uzor čistoga atičkog jezika), a pisac koji nije služio školi nije se više ni prepisivao, i tako je pomalo iščeznuo.

Od toga vremena pa gotovo sve do početka našega vijeka poznavali smo Menandra samo po Plautovim i Terencijevim preradama, po *citatima* što su ih iz djela njegovih pribilježili antički pisci[9] i po *zbirci sentencija (Μενάνδρου γνῶμαι μονόστιχοι* — svega 758 stihova)[10] prikupljenih iz njegovih drama. Već na temelju tih oskudnih fragmenata dao je Goethe ovaj odličan sud o našem pjesniku: „Von Menander kenne ich nur die wenigen Bruchstücke, aber diese geben mir von ihm gleichfalls eine so hohe Idee, daß ich diesen großen Griechen für den einzigen Menschen halte, der mit Molière wäre zu vergleichen gewesen."[11] Međutim su novija odkrića i s njima povezana naučna istraživanja pokazala kako je blijeda bila slika o Menandru što ju je pružao sav pomenuti materijal, zajedno s rečenim rimskim preradama. Prije svega je ono što su genijalni rimski pjesnici učinili od svojih helenskih predložaka po obliku nešto posve novo. To su drame u kojima se pored dijaloških partija za recitovanje nalaze u obilju i *partije za pjevanje*,[12] dok u Menandra nema (izuzevši pjesme koje

[5] Isp. Guil. Dittenberger, Sylloge², str. 697 i d.

[6] Epist. IV 12, 1; isp. i Körte, R E s. v. Menandros, str. 717.

[7] Isp. Körte, R E s. v. Menandros, str. 717 i Wilamowitz, Menander, Das Schiedsgericht (Epitrepontes), Berlin 1925, str. 6.

[8] Isp. na pr. p. 418 (izd. Lobeckovo) s. v. *σύσσημον*.

[9] Isp. Th. Kock, Comicorum Atticorum fragmenta, Lipsiae 1888, III str. 3—272 i Ioannes Demiańczuk, Supplementum comicum. Kraków 1912, str. 54—63.

[10] Isp. A. Meineke, Fragmenta comicorum Graecorum IV 340 i d. — O prijevodu Menandrovih sentencija na staroslovenski (iz 13 vijeka) isp. V. Jagić, Die Menandersentenzen in der altkirchenslavischen Uebersetzung, Wien. Ak. Sitzungsber. 126 (1892) str. 1 i d.

[11] Eckermann, Gespräche mit Goethe (21 marta 1827); isp. i Gespräche od 10 maja 1825.

[12] Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 169 ispoređuje tu dramatsku novotariju s komičnom operom (opera buffa).

je kor pjevao između činova, a koje nijesu bile s radnjom povezane) nikakvih lirskih partija, nego je samo dijalog u jampskim trimetrima i trohejskim tetrametrima.[13] K tomu su rimske komedije, naročito Plautove, pune krupnih šala koje hoće da ugađaju instinktima mase, a Menandrove drame, prožete istodobno i komikom i tragikom, izazivlju u obrazovana čovjeka tek blagi smiješak. I ono, napokon, čime se najviše odlikuje umijeće Menandrovo, izbija u preradama rimskima slabo ili nikako na površinu: lijep i okretan jezik pjesnikov, finoća misli i odlično njegovo crtanje značajeva.

Uza sve te nedostatke i razlike između rimske i grčke komedije ipak su znatne zasluge Plautove i Terencijeve za novu atičku komediju i dalji njezin razvitak. U časnom ruhu, kojim su je oni zaodjenuli, osvojila je ona svijet i potakla razvitak moderne vesele igre i građanskoga igrokaza služeći kao ugled talijanskim, španjolskim, francuskim, engleskim, njemačkim pa i našim književnicima.[14] U tom ju je obliku upoznao i učio iz nje i najveći svjetski komičar, najpopularniji pisac francuskoga naroda — Molière. Iz toga je oblika njezina prešla u središte radnje gotovo svih modernih drama *sudbina ljubavnoga para* — motiv posve nepoznat i staroj komediji i starijoj tragediji, uveden tu i tamo od Euripida, a od Menandra, toga najmodernijeg antičkog pjesnika, stalno[15] postavljen u središte radnje.

Napokon je došlo vrijeme kad je Menandar, *λιπὼν κενθμῶνα καὶ σκότον πύλας*, počeo nakon tolikih vjekova pomalo uskršavati. Prvi fragmenti jednoga rukopisa Menandrova (dva lista od pergamenta) otkriveni su g. 1844 u sinajskom manastiru sv. Katarine.

[13] Isp. E. Fraenkel, Plautinisches im Plautus, str. 321 i d. (Kiessling-Wilamowitz, Philologische Untersuchungen 28. Heft. Berlin 1922).

[14] Na Plauta, a po njem i na novu atičku, naročito Menandrovu komediju, ugledali su se ovi svjetski književnici: *kod Talijana*: Lodovico Ariosto, Niccolò Machiavelli, Pietro Aretino, Bernardo Bibbiena, Carlo Goldoni i dr.; *kod Španjolaca*: Calderon de la Barca i Lope de Vega; *kod Francuza*: Pierre Corneille (L'Illusion comique), Jean François Regnard (Les Ménechmes), Jean Baptiste Poquelin Molière (Amphitryon, L'Avare i dr.); *kod Engleza*: John Dryden (The two Sossias), Henry Fielding (The Miser) i sam William Shakespeare (Comedy of errors — osnovana i u mnogim pojedinostima izvedena po Plautovim Menehmima i donekle po Amfitruonu); *kod Nijemaca*: Gotthold Ephraim Lessing (ne samo u mladim dramama nego, donekle, i u samoj veseloj igri Minna von Barnhelm. Ovdje je, svakako, mjesto i našem Marinu Držiću, najvećem dubrovačkom dramatiku, koji se u *Pjerinu* ugledao na Plautove Menehme, a u *Skupu* na Aulularija. Isp. M. Šrepel, »Skup« Marina Držića prema Plautovoj »Aululariji«. Rad Jugoslav. akad. knj. 99 i F. Maixner, O Plautu i njegovoj komediji. Vijenac 1884, str. 398 i d.

[15] Fabula iucundi nulla est sine amore Menandri, Ovidije, Trist. II 369.

Tu ih je našao, zalijepljene u korice neke knjige, K. Tischendorf i prepisao obje otvorene strane. Oba fragmenta objelodanio je, tek g. 1876, C. G. Cobet[16] posluživši se prijepisom što mu ga je Tischendorf poklonio.[17] Dva decenija iza toga nalaska stali su se javljati novi fragmenti Menandrovih drama u Egiptu gdje su učeni ljudi, već od g. 1891, po stalnom planu tražili i skupljali papiruse. Tu su izišli na vidjelo fragmenti dramâ *Γεωργός* (Ratar),[18] *Περικειρομένη* (Djevojka s podrezanom kosom)[19] i *Κόλαξ* (Udvorica)[20].

Svi su ti nalasci bili, dakako, za nauku vrlo vrijedni, ali nikako nijesu dostajali da se po njima spozna umjetnost Menandrova. Zato je među učenim ljudima sve više rasla želja za obilnijim darovima iz Egipta, a bilo je i takvih koji su izricali čvrstu nadu da slika Menandrova, poznata samo po rimskim kopijama, neće više, u dogledno vrijeme, biti torzo, nego potpun, ljubak i svjež lik poput Praksitelova Hermesa.[21] To se proricanje ispunilo, donekle, prije nego je i sam autor njegov očekivao, jer su već iduće godine (1905), u egipatskom selu Kôm Išk au, koje leži na mjestu staroga gradića Afroditopola,[22] udaljeno 6—7 kilometara od stanice Tema, izišli na svijetlo obilni fragmenti (preko 1500 stihova) Menandrovih komedija: *Ἥρως* (Heroj), *Ἐπιτρέποντες* (Parničari), *Περικειρομένη* (Djevojka s podrezanom kosom), *Σαμία* (Samljanka — nazvana tako od prvoga izdavača) i jedne koja je dosad ostala bezimena (Fabula incerta). Sretnik, komu je Tihe udijelila da zauvijek poveže ime svoje s tim dragocjenim nalaskom, bio je Molièrov zemljak Gustave Lefèbvre, inspecteur en chef du service des antiquités de l'Egypte.

---

[16] Menandri fragmenta inedita, Mnemosyne IV (1876) str. 285.

[17] O daljoj sudbini tih fragmenata biće govora kasnije.

[18] Fragmenat ima 87 stihova, a nađen je g. 1897. Izdanje priredili su: Jules Nicole, Le Laboureur de Ménandre, Bâle et Genève 1898 i Grenfell-Hunt, Menanders *Γεωργός*, Oxford 1898.

[19] Fragmenat obuhvaća stihove 398—448. Izdali su ga Grenfell i Hunt u II svesci (1899) zbirke The Oxyrhynchus papyri pod brojem 211.

[20] Grenfell-Hunt, Oxyrhynchus papyri III (1903) br. 409.

[21] A. Körte, Menander im Lichte neuerer Funde, Deutsche Rundschau 118 (1904) str. 396. — Nadu da će nam pravični bogovi jednom darovati Menandra izrekao je deset godina prije Körtea Wilamowitz u redu predavanja Univerziteta u Göttingenu za zimski semestar šk. god. 1893/4.

[22] »Lepido casu accidit, quod poeta Veneris resurrexit in Veneris oppido«. Körte, Menandrea[2], str. IX.

Stvar se dogodila ovako[23]: Neki Felah iz sela Kôm Iškau naumi da pregradi svoju kuću. Tu priliku iskoristi Lefèbvre i dobije, za nekoliko funti, dopuštenje da pretraži teren. Kopajući temelj, naiđe u neznatnoj dubini na zidove kuće iz poznijega rimskog doba. U posljednjoj odaji njezinoj nalazio se velik zemljan sud u kojem su bili pohranjeni razni papirusovi listovi: ugovori, molbe, oporuke i slični spisi[24] napisani za vlade Justinijana i Justina II. Svi su ti spisi, čini se, bili svojina nekoga Flavija Dioskora koji je bio, u 6 vijeku, u Afroditopolu dobro poznat kao veliki posjednik, advokat i pjesnik.[25] Da sačuva svoje vrijedne spise, stavio je Dioskor na njih listove iskidane iz nekoga kodeksa (po svoj prilici iz 5 vijeka[26]) koji se također pomišlja kao njegovo vlasništvo, a kojim se on i koristio sastavljajući svoje pjesme[27] — to su bili fragmenti komedija velikoga pjesnika Menandra. Neki su listovi kodeksa ležali i izvan zemljana suda na zemlji, i ti su najviše stradali.

Spoznavši važnost svoga nalaska, dao se Lefèbvre ponajprije na to da načini u njemu reda. A to je postigao tako da je nađene fragmente označio velikim slovima latinskoga alfabeta. U zemljanom su sudu, prema tome, bili: jednostruki listovi A (Heroj) i G (Samljanka) i dvostruki listovi B, C, D (Parničari), E (Djevojka s podrezanom kosom), F (Samljanka), a izvan njega: dvostruki listovi H (Parničari), I (Samljanka), J (Djevojka s podrezanom kosom) i fragmenti listova K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T.[28] Proučivši čitav taj materijal, priredio je Lefèbvre g. 1907, uz pomoć M. Croiseta, prvo izdanje Menandrovih komedija

[23] Isp. A. Körte, Ein neuer Klassiker, Deutsche Rundschau 135 (1908) str. 26.

[24] Izdanje čitavoga tog nalaska priredio je Jean Maspero, Papyrus Grecques d'époque Byzantine, Le Caire 1911.

[25] Isp. Jean Maspero, Un dernier poète grec d'Égypte, Revue des études grecques XXIV (1911) str. 426 i d. i U. v. Wilamowitz, Die Samia des Menandros, Sitzungsber. der Kgl. Pr. Akad. d. Wiss. 1916, III str. 66 i Kleine Schriften I str. 415, Berlin 1935.

[26] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 3; Körte, RE s. v. Menandros, str. 722 i Jensen, Menand. rel., str. XI.

[27] To je potvrdio Wilamovitz na cit. mjestu (isp. bilj. 25) za Menandrov zaključni stih *Νίκη μεθ' ἡμῶν εὐμενὴς ἕποιτ' ἀεί* (= fr. 616 Kock) na koji je naišao u jednoj Dioskorovoj jampskoj pjesmi (Maspero, Rev. des ét. gr. XXIV str. 432, III 16).

[28] Nastojanjem Lefèbvrea, Wilamowitza, Arnima i Riccija podijeljeni su ti ulomci među pojedine drame ovako: O (Heroj), M N Q R T (Parničari), K (Djevojka s podrezanom kosom), L P S (pridjenuo je Lefèbvre Samljanki, ali danas se složno pridijevaju bezimenoj drami). Isp. Körte, Menandrea², str. X.

(editio princeps[29]) koje je izišlo na svijet razmjerno dosta brzo iza pronalaska njihova, što je i kritika s priznanjem i zahvalnošću priznala. Ali nitko nije očekivao da će k fragmentima, koje je to izdanje donijelo, pridoći doskora novi od istoga kodeksa. Pretražujući naime u Kairskom muzeju pomenute bizantinske papiruse, našli su među njima Maspero i Lefèbvre i ostatke listova iz pomenutoga kodeksa Menandrova[30] od kojih su jedne označili latinskim slovima U, V, X, Y, Z, a druge grčkim slovima α—ι. Ti su fragmenti ušli u drugo Lefèbvreovo izdanje Menandrovih komedija što je izišlo g. 1911 sa znatno popravljenim tekstom i s fotografijama svih listova i fragmenata.[31] Neumornim nastojanjem

[29] Fragments d'un manuscrit de Ménandre découverts et publiés par Gustave Lefèbvre. Le Caire 1907.

[30] Tom su zgodom nađena i tri lista iz nekoga Eupolova kodeksa u kojima je Körte prepoznao ulomak iz Eupolove komedije *Δῆμοι*. Isp. Berl. Philol. Woch. 31 (1911) str. 1546 i d.

[31] Catalogue général des antiquités Egyptiennes du Musée du Caire Nr. 43.227, Papyrus de Ménandre par Gustave Lefèbvre, Le Caire 1911. — Prije nego je Lefèbvre priredio to drugo izdanje svoje, izišla su ova izdanja Menandrovih komedija: J. van Leeuwen, Menandri quatuor fabularum, Herois, Disceptantium, Circumtonsae, Samiae fragmenta nuper reperta, Lugduni Batavorum 1908. Drugo izdanje »cum prolegomenis et commentariis« izišlo je iste godine i u istom mjestu, a treće g. 1919 pod natpisom: Menandri fabularum reliquiae in exemplarium vetustorum foliis laceris servatae, cum praefatione, notis criticis, commentariis exegeticis, Lugduni Batavorum. — C. Robert, Der neue Menander, Berlin 1908. — L. Bodin et P. Mazon, Extraits de Ménandre, Paris 1908. — M. Croiset, Ménandre l'Arbitrage, Paris 1908. — S. Sudhaus, Menandri reliquiae nuper repertae u Lietzmannovoj zbirci »Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen« br. 44—46, Bonn 1909 (2 izd. Bonn 1914). — E. Capps, Four plays of Menander, the Hero, Epitrepontes, Periceiromene and Samia edited with introductions, explanatory notes, critical appendix and bibliography, Ginn and Company, Boston 1910. — A. Körte, Menandrea ex papyris et membranis vetustissimis, Lipsiae 1910 (2 izd. Lipsiae 1912). Priređujući to izdanje, Körte je lično pohodio Egipat želeći da na samom rukopisu provjeri obilne one ispravke i nagađanja što su ih učeni ljudi dotad iznijeli i da ponovo ispita listove koji nijesu bili čitki (isp. Ber. d. Sächs. Ges. d. Wiss. 40 (1908) str. 87 i d.). U istom je poslu bio u Egiptu i Chr. Jensen g. 1910 (isp. Rh. Mus. 65, 1910, str. 539 i d.) i g. 1914 (isp. Hermes 49, 1914, str. 382 i d.) te S. Sudhaus (isp. Menanderstudien, Bonn 1914). — Od izdanja koja su izišla u novije doba važna su, osim pomenutoga već 3 izdanja Leeuwenova (1919), ova: F. G. Allinson, Menander, the principal fragments with an English translation, London: William Heinemann, New York: G. P. Putnams sons 1921. — U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Menander, Das Schiedsgericht (Epitrepontes), Berlin 1925. — G. Coppola, Menandro. Le commedie, testo critico e commento, Torino 1927 i Chr. Jensen, Menandri reliquiae in papyris et membranis servatae (Fraenkel-Regenbogen, Bibliothecae Graecae et Latinae auctarium Weidmannianum vol. I), Berolini 1929. To je danas najbolje izdanje Menandrovih komedija, pa ću se njime i ja služiti u ovome mome prilogu, ako otstupanje od njega ne bude izrijekom spomenuto.

Prvi prijevod Menandrovih drama, nađenih u Kôm Iškauu, priredio je (u prozi) sam Lefèbvre pridavši ga k tekstu svoga izdanja. Isto je to i na

učenih ljudi, osobito radom H. v. Arnima, C. Roberta i S. Sudhausa,[32] povezani su sitniji ti fragmenti s većima i podijeljeni među pojedine drame ovako: *Heroj:* A_{1-2} i $\delta\,\varepsilon\,\zeta$, $\vartheta\,\eta$, $O\,\gamma$; *Parničari:* D_{1-2}, C_{1-2}, B_{1-4}, C_{3-4}, D_{3-4} (N + T + M + VX), YR_{1-2}, Z_{1-2}, H_{1-2}, $\beta_1\,Q_2 + \beta_2\,Q_1$, $\beta_3\,U_1 + \beta_4\,U_2$, H_{3-4}; *Djevojka s podrezanom kosom:* E_{1-2}, J_{1-4}, E_{3-4}, K_{1-2}; *Samljanka:* G_{1-2}, I_{3-4}, F_{1-t}, F_{3-4}, I_{1-2}; *Fabula incerta:* L, P, S *al.*[33]

Što se tiče *kodeksa* komu su pripadali ti listovi Menandrovih komedija, on nije imao ni sholija ni varijanata, niti pozorišnih uputstava *(παρεπιγραφαί)*, bio je dakle pučko, ne učeno izdanje. Stranice su mu visoke 30 cm, a široke 18 cm. Broj stihova na njima nigda nije veći od 38 ni manji od 33; kao normalan broj mogao bi se uzeti 35. Pismo je čitko, ponešto nadesno nagnuto. Akcenti i spiritusi vrlo su rijetki,[34] apostrof kao znak elizije dosta čest, a interpunkcije prilično obilne. Prepisivač drži se strogo Herodijanovih pravopisnih i gramatičkih pravila. Korektoru nema traga, a korekture, što se u tekstu tu i tamo primjećuju, pripadaju samomu prepisivaču koji se mnogo trudio kako bi, odmah pri samom poslu, popravio pisarske svoje griješke. Izmjena lica u drami označuje se, kao obično, dvotočjem (:) ili vodoravnim crticama (-) t. zv. *παράγραφοι*. Katkad zabilježena su kraticom i imena lica, lijevo ili

---

isti način učinio M. Croiset u svom izdanju Parničara (L'Arbitrage, Paris 1908). Od njemačkih je prijevoda najstariji prijevod C. Roberta, Szenen aus Menanders Komoedien, Berlin 1908. Prijevod nekih prizora iz tih drama donosi i A. Körte u pomenutim već knjigama »Die griechische Komödie« str. 77 i d. i »Die hellenistische Dichtung« str. 35 i d. Budući da jampski trimetar, po Körteovu mišljenju, u njemačkom jeziku »zu schwerfällig und feierlich wirkt«, služi se on, prevodeći Menandra, kraćim stihom, sastavljenim samo od pet jamba. Körte je pored toga preveo i dopunio u društvu s v. Oppeln-Bronikowskijem čitave Parničare (Das Schiedsgericht, Insel-Bücherei Nr. 104) koji su se s lijepim uspjehom prikazivali u mnogim njemačkim kazalištima. Tu je dramu preveo, u istom stihu, i Wilamowitz i stavio taj prijevod na kraj vrijedne svoje knjige: Menander, Das Schiedsgericht, Berlin 1925. Allinsonov engleski prijevod, što ga je dodao pomenutomu svom izdanju, nije mi poznat.

Od navedenih prijevoda imaju umjetničku vrijednost i mogu da pruže prilično sliku finoga umijeća Menandrova samo prijevod Körteov i Wilamowitzev, dok ostali, pored drugih mana, ne odgovaraju više posve ni tekstu koji je novija nauka u mnogo čemu drugačije udesila.

[32] Isp. djela tih naučenjaka kod Jensena, Menand. rel. od str. LXV d.

[33] Isp. Jensen, Menand. rel., str. X.

[34] U »Djevojci s podrezanom kosom« stih 258—280 obilježene su gotovo sve riječi akcentima i spiritusima, ali drugom tintom, pa ih je po tom, po svoj prilici, dodao jedan od čitalaca kodeksa.

desno (ako je izmjena u stihu); često nije promjena lica nikako označena ili je označena krivo.[35]

Čitav kodeks bio je sastavljen od *kvaternijona* u kojima su listovi bili poređani tako da je uvijek iza *versum*-a dolazio *versum*, iza *rectum*-a *rectum*, tj. iza lista, koji ima vertikalna vlakanca, dolazio je uvijek list s vertikalnim vlakancima, a iza lista, u kojem vlakanca papirusa teku horizontalno, list s horizontalnim vlakancima. Taj zakon, koji je otkrio A. Körte,[36] bio je od vrlo velike koristi pri sastavljanju nađenih listova i sitnih onih fragmenata. O redu, kojim su pojedine drame bile poređane u kodeksu, može se pouzdano kazati samo to da je *Heroj* bio na drugom, a *Parničari* na trećem mjestu. To se s punim pravom zaključuje odatle: List A, na kojem je napisan početak *Heroja*, obilježen je znakom $\overline{\text{K}\theta}$ (29), dakle se ta drama počinjala od 29 strane kodeksa (= 13 strana II kvaternijona), a to znači da se u kodeksu nalazila pred njom drama koja je obuhvaćala strane 1—28 (= 980 stihova). — Fragmenat Z, koji pripada *Parničarima*, obilježen je u gornjem lijevom kutu *rectum-a* znakom ϛ′ (6). Ako se tom cifrom, kako je dobro opazio Jensen,[37] hoće da označi red kvaternijona, nalazio se fragmenat Z na prvoj strani VI kvaternijona, tj. na 81 strani kodeksa. Između početka *Heroja* (str. 29) i fragmenta Z (str. 81) bile bi po tom 52 strane (oko 1820 stihova). Pribrojimo li k tomu oko 455 stihova drame *Parničari*, što se nalaze u VI kvaternijonu na str. 1—13 (vjerojatno i dalje), imale bi drame *Heroj* i *Parničari* ukupno 2275 stihova. Odbivši od toga 2 × 20 stihova za hipotezu i spisak lica, otpalo bi na svaku dramu otprilike 1115 stihova. Vjerojatno su *Parničari* imali nešto više, a *Heroj* nešto manje, ali glavno je pri tome to što iz toga računa izlazi da su *Parničari* bili doista na trećem mjestu kodeksa. Na četvrtom je mjestu vjerojatno bila *Djevojka s podrezanom kosom*, a za drame *Samljanku* i *Bezimenu* (Fabula incerta) ne može se ništa pouzdano reći.[38]

I poslije znamenitoga nalaska u Kôm Iškauu, tj. i poslije g. 1905 obdario nas je Egipat gotovo svake godine po kojim novim

[35] Isp. o svemu tomu Jensen, Menand. rel., str. XI i d.; Körte, Menandrea[2], str. XII i d.; Leeuwen, Menand. fab. rel.[3], str. XXIV i d.

[36] Menandrea[2], str. XI.

[37] Rh. Mus. 76 (1927) str. 7 i d.

[38] Isp. o tim pitanjima: Jensen, Menand. rel., str. X i d.; Körte, RE s. v. Menandros, str. 723 i d. i Coppola, o. c., str. VII i d.

fragmentom Menandrovih komedija. Tako je tijekom godina k pomenutim već fragmentima pristupilo dvanaest novih, ponajviše kraćih komada[39] (dva pergamenta, a sve ostalo papirusi) od kojih jedan vrlo zgodno dopunja kairske papiruse, a drugi donose nove, kratke prizore iz komedija: *Γεωργός* (Ratar), *Κιθαριστής* (Kitarač), *Κόλαξ* (Udvorica), *Κωνειαζόμεναι* (Kukutopije), *Μισούμενος* (Prezreni vojnik), *Περινθία* (Perinćanka) i jedne nepoznate (Fragmenta Florentina). Fragmenti Kairskoga kodeksa ostali su po tom i dalje glavno vrelo za poznavanje Menandra i središte zanimanja učenih ljudi. Kako je filologiju zapala važna zadaća da velikoga tog pjesnika smjesti u svjetskoj literaturi na pravo mjesto, pružilo se grecistima svih naroda obilno polje rada. Prve su dužnosti bile odrediti stalan red nađenim listovima i sitne fragmente složiti u cjelinu, zatim osigurati lekcije novim čitanjem papirusa i istražiti tekst s formalne i sadržajne strane. Pored toga trebalo je domišljati se sadržaju izgubljenih dijelova dramâ, dijeliti stihove između pojedinih lica, tumačiti nejasna mjesta, pozabaviti se scenskim pitanjima i datiranjem drama i mnogim drugim pojedinostima. Neka su od tih pitanja brižnim nastojanjem učenih ljudi privedena već, gotovo, kraju (na pr. čitanje teksta i redanje fragmenata), ali kod drugih je, uza sva vrijedna najnovija izdanja i duhovite rasprave o Menandru, još uvijek moguće pridonijeti tu i tamo po koje zrnce na razmišljanje.

Imajući to na umu, a želeći k tomu da i u nas pobudim zanimanje za novu atičku komediju i velikoga zastupnika njezina M e n a n d r a[40] koji je, kako vidjesmo, utjecao indirektno i na našu književnost, smislih, eto, da se pobliže zabavim dramom *Parničari (Ἐπιτρέποντες)*, jednim od najboljih Menandrovih djela, koje je, sretnim slučajem, od svih komada Kairskoga kodeksa i najbolje sačuvano, te može da pruži čitatelju najvjerniju sliku o umjetnosti velikoga tog pjesnika.

*

Kairski fragmenti donijeli su nam od *Parničara* oko 720 stihova od kojih je velik dio vrlo dobro sačuvan. Ti su stihovi zapre-

[39] Najkraći fragmenat obuhvaća 20 stihova *(Κωνειαζόμεναι)*, a najdulji 101 *(Κιθαριστής)*. Imena, brojeve i izdanja tih fragmenata navode u izdanjima svojima L e e u w e n od str. XXV i d.; J e n s e n od str. XXI i d., a K ö r t e u R E s. v. Menandros od str. 729 i d.

[40] Kod nas se dosad za Menandra slabo marilo. Meni je poznata samo rasprava Đ. K e s i ć a, Menandar i Epikur, potaknuta od prof. A r n i m a; isp. Nast. Vjes. knj. XX, str. 252 i d.

mali u kodeksu str. 67—92, kako su to učeni ljudi vrlo domišljato odredili[41] oslanjajući se na fragmenat Z (koji se, kako već znamo, nalazio na prvoj strani VI kvaternijona, tj. na str. 81) i na red kojim teku vlakanca na pojedinim listovima (versum i rectum). Kako su bili smješteni u kvaternijonima pojedini fragmenti te drame, kako su sitni oni odlomci spojeni jedan s drugim i povezani s većim fragmentima, na kojim se stranama nalaze oštećeni stihovi, koliko ih se sačuvalo i izgubilo, gdje je svršetak pojedinih činova, ukratko sve, što je nauka u tim pitanjima kod *Parničara* dosad dala, vrlo je pregledno prikazao Jensen[42] u ovim nacrtima:

Kvaternijon V dio 1

65	66	67	68	69	70	71	72
		1	37	74	111	148	183
							201 XOPOY
		36	73	110	147	182	215
		D^1v	D^2r	C^1r	C^2v	B^1v	B^2r

Kvaternijon V dio 2

73	74	75	76	77	78	79	80
216	251	286	322	358 *m*	392 *m*	428 *m*	449 *m*
				N^1 T^1	T^2 N^2		
				M^1 V^1X^1	V^2X^2 M^2		
				391		448	468
250	285	321	357	+2	427	+14	+15 XOPOY
B^3r	B^4v	C^3v	C^4r	D^3r	D^4v	Y^2vR^2v	Y^1rR^1r

Kvaternijon VI dio 1

81	82	83	84	85	86	87	88
1 *m*	13 *m*			469	503	+11 *m* (Ox. 1236)	+10 *m* 575
12 +23	23 +24					550	584 XOPOY
				502	538	574	595
Z^1r	Z^2v			H^1r	H^2v	β^1vQ^2v	β^2rQ^1r

[41] Isp. Jensen, Menand. rel., str. X i Körte, RE s. v. Menandros str. 725.

[42] Menand. rel., str. XIX i d. — Jensenove sam nacrte popunio time što sam, označivši neke stranice slovom *m* (= mutilati), obratio pažnju i na oštećene stihove i što sam, zbog boljega pregleda, na str. 77—80 upisao i sitnije one odlomke.

Kvaternijon VI dio 2

89	90	91	92	93	94	95	96
+13(?) *m* 596	+13(?) *m* 611	626	662				
610 U^1 1—6	625 U^2 1—6	661	697				
β^3r U^4r	β^4v U^2v	H^3v	H^4r				

Odatle se razabira da Kairski kodeks, pored toga što donosi oštećene i napola ispunjene strane, nikako ne ispunja str. 83 i 84. K tomu je zatajio, kako se iz sadržaja vidi, mnogo na početku drame (čitav prvi i početak drugoga čina), a dosta i na svršetku. Neke od tih praznina ispunila su dva fragmenta iz drugih dvaju rukopisa koje su učeni ljudi pridijelili *Parničarima.*

Jedan je od njih istovetan s jednim od pomenutih već fragmenata što ih je Tischendorf g. 1844 našao u sinajskom manastiru sv. Katarine, a Cobet g. 1876 izdao. Ali u doba kad je izlazilo to izdanje bili su ti fragmenti (a to Cobet nije znao) već odavna u Rusiji kamo ih je g. 1855 prenio arhimandrit Porfirije Uspenski.[43] Iz paleografičke zbirke P. Uspenskoga došli su fragmenti g. 1883 u carsku biblioteku u Petrogradu gdje se čuvaju pod signaturom Graec. 388. Dalja sudbina tih pergamentnih listova, iskinutih iz nekoga kodeksa (iz 4 vijeka), povezana je s imenom uglednoga ruskoga filologa Viktora Jernstedta koji ih je, s obilnim komentarom, izdao u djelu **Порфиріевскіе отрывки изъ аттической комедіи (Записки историко-филологическаго факультета императорскаго с.-петербургскаго университета, часть XXVI). С.-Петербургъ 1891.** Učeni je izdavač mnogo toga tačnije pročitao, mnogo uspješnije dopunio, a veliko je oštroumlje pokazao osobito u tom, što je u prvom fragmentu prepoznao, na str. 160 i d., prolog Menandrove komedije *Φάσμα* (Utvara).[44] Kod drugoga fragmenta nije bio Jernstedt tako sretne ruke, a nije ni čudo, jer su i ostali učeni ljudi još dugo nakon njegova izdanja raspravljali kamo da ga djenu. Leeuwen je u njem[45] prvi pre-

[43] Uspenski donio je u Rusiju upravo tri fragmenta: dva već prije pomenuta i jedan posve sitni koji je na jednom od ona dva bio prilijepljen.

[44] Faksimile *rectum*-a (st. 26—52) kod Körtea, Menandrea[2] tab. II.

[45] Upravo samo u versum-u fragmenta (= st. 23—35), a rectum pridijelio je komediji Capps i stavio ga zajedno s versum-om na kraj 3 čina. Faksimile *rectum*-a (= st. 1—20) isp. kod Cappsa, Four plays of Menander.

poznao odlomak iz *Parničara* i stavio ga u 2 svojem izdanju (1908 str. 16 i d.) na početak te drame što je, dakako, izazvalo dugu raspru među učenim ljudima[46] koju je, čini se, bar u njemačkoj nauci, dovršio u prilog Leeuwenu i njegovim pristašama J. Hutloff u svojoj disertaciji De Menandri Epitrepontibus, Berolini 1913.

Drugi fragmenat kojim se donekle dopunja Kairski kodeks izdao je i pridijelio *Parničarima* A. Hunt u X svesci (1914) zbirke The Oxyrhynchus papyri pod brojem 1236. I taj je ulomak pisan na pergamentu te pripada nekom kodeksu 4 vijeka. Na rectum-u napisan je tekst koji u Kairskom kodeksu odgovara stihovima 496—517, a versum donosi stihove 539—559 koji, povezani s fragmentom β^1v, ispunjaju prazninu što je puknula između fragmenata H^2v i Q^2v.

Tima su dvjema fragmentima narasli *Parničari* na 773 stiha ka kojima valja pribrojiti i *devet* sitnih fragmenata što ih citiraju antički pisci, pa se po tom može reći da imamo u rukama otprilike *dvije trećine* drame. Najveća je praznina na početku komedije gdje je nestao, kako je već spomenuto, čitav prvi i početak drugoga čina, a s tim u vezi i natpis komedije sa svima ostalim dodacima. Ali što je Tihe uskratila kod *Parničara*, udijelila je milostivo kod *Heroja* odakle vidimo ne samo kakvi su bili počeci Menandrovih komedija nego i kakav je majstor bio Menandar u ekspoziciji. Tu je najprije (oštećen) *natpis drame* i *ime* Menandrovo. Zatim je u lošim stihovima (12 jampskih trimetara), koji zacijelo ne potječu od pjesnika, kazan kratak *sadržaj* komedije (*ὑπόθεσις*). Iza toga dolazi *spisak lica* (*τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα*) koja su, po starom vrlo praktičnom običaju, poređana onim redom kako su nastupala, a onda se odmah, bez ikakva prologa, počinje živahna i ljupka, ali ne posve sačuvana *scena*: razgovor dvaju robova od kojih jedan priznaje svoju ljubav prema lijepoj djevojci.

Iz toga je sastava, bez sumnje, slobodno izvoditi isti taj red i za početak *Parničara*, tj. natpis drame i ime piščevo, hipoteza, spisak lica i uvodna scena. Od svega je toga, dakako, kako je komedija *ἀκέφαλος*, prva i najvažnija stvar prepoznavanje njezino i autorstvo piščevo, a to nam, jedno i drugo, *posve pouzdano* po-

[46] Leeuwenu su odobravali: M. Croiset (Revue des études grecques 1908, str. 294 i d.), Capps (o. c. str. 34 i d.) i Sudhaus (Hermes 48, 1913, str. 14 i d.), a dokaze protiv toga shvaćanja iznosili su: Humpers (Musée Belge 1910, str. 345 i d.), Robert (Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII str. 404 i d.) i Körte (Menandrea², str. XXI i d.).

tvrđuje sedam otprije poznatih citata (K o c k CAF III str. 50—53) što su ih antički pisci zabilježili pod imenom Menandrovim, a koji se u Kairskom papirusu, u toj drami, mogu doista čitati. To su ovi stihovi: 2 — 3 = fr. 183; 15 — 18 = fr. 173; 102 = fr. 180; 120 = fr. 181; 298 = fr. 182; 460 — 461 = fr. 177; 650 — 652 = fr. 174. O hipotezi i spisku lica, sastavljenu po pomenutom principu, ne može se ovdje još ništa kazati, jer im je rekonstrukcija usko povezana s rekonstrukcijom ostalih izgubljenih i oštećenih dijelova drame koji bi se, dakako, uz sačuvanu hipotezu i spisak lica mogli lakše i pouzdanije rekonstruirati.

Radnja *Parničara* vrši se izvan grada[47], u atičkoj ravnici, blizu neke gušte,[48] a pozornica prikazuje kuću *Harisijevu* (lijevo) i *Herestratovu* (desno) koje leže nešto podalje jedna od druge.[49]

ČIN PRVI

U Kairskom papirusu nema mu nikakva traga, ali je ipak moguće njegov sadržaj po nekim unutrašnjim i izvanjim momentima donekle rekonstruirati. Kad rob Onesim u stihu 165 prvi put nastupa, govori ove riječi: *μάγειρον βραδύτερον οὐδεὶς ἑόρακε· τηνικαῦτ' ἐχθὲς πάλαι ἔπινον* (Sporijega kuhara nitko nije vidio. Jučer u to doba davno su pili), a to znači da je danas došao u kuću novi kuhar koga je, po svoj prilici, doveo sam Onesim, kad se, eto, i sad zbog njega toliko u brigu daje. Ali iz riječi *μάγειρον βραδύτερον οὐδεὶς ἑόρακε* izlazi i to da je kuhar otprije poznat gledaocima, dakle da je nastupio već prije onoga što donosi Kairski papirus, tj. negdje u 1 činu: vrlo vjerojatno na samom početku drame. Tu naime scenu ima, bez sumnje, na umu A t e n e j kad u 659b veli: *οἱ μάγειροι σκωπτικοί τινες ὡς παρὰ Μενάνδρῳ ἐν Ἐπιτρέπουσιν*, a za dosjetke i nezgrapne šale baš je uvodna scena vrlo zgodna. To su mišljenje mnogo poduprli neki M e n a n d r o v i ulomci iz književnih djela antičkih pisaca koji po smislu svome doista vrlo dobro pristaju u takvu jednu scenu. Služeći se dakle tim fragmentima,

[47] Isp. na pr. stih 245 : *εἰς πόλιν γὰρ ἔρχομαι νυνί* (govori ugljenar Sirisko) i stih 360: *Σμικρίνης ἀνατρέφει ἐξ ἄστεως πάλιν ταρακτικῶς ἔχων* (govori rob Onesim).

[48] To se vidi iz pripovijedanja roba Daosa koji u stihu 25 kaže: *ἐν τῷ ὁάσει τῷ πλησίον τῶν χωρίων τούτων ἐποίμαινον.*

[49] Scenerija nije nigdje izrijekom spomenuta, nego je konstruirana naučnim ispitivanjem na koje ću se obazreti kad prikažem čitav sastav drame.

pokazali su Croiset,[50] Leo,[51] Wilamowitz[52] i dr. kakav je otprilike bio početak *Parničara*. Nauka je tu restauraciju, uglavnom, općenito prihvatila, ali u broju i redu pomenutih fragmenata pa u diobi njihovoj među pojedina lica nijesu učeni ljudi ni danas složni. Jensenovo izdanje donosi ovaki početak *Parničara:*

ΕΠΙΤΡΕΠΟΝΤΕΣ

Καρίων, Ὀνήσιμος.

fr. 1. *K.* *Οὐχ ὁ τρόφιμός σου πρὸς θεῶν, Ὀνήσιμε, ὁ νῦν ἔχων (τὴν) Ἀβρότονον τὴν ψάλτριαν ἔγημ' ἔναγχος; O. πάνυ μὲν οὖν. . .*

fr. 2. *K.* *. . . . . φιλῶ σ', Ὀνήσιμε, καὶ σὺ περίεργος εἶ . . . . . .*

O. *. . . . . οὐδέν (ἐστι) γὰρ γλυκύτερον ἢ πάντ' εἰδέναι . . . . . .*

fr. 3. *K.* *. . . ἐχῖνος . . . . . .*

fr. 4. *O.* *τί δ' οὐ ποιεῖς ἄριστον; ὁ δ' ἀλύει πάλαι κατακείμενος . . . . . .*

fr. 5. *K.* *. . . . . ἐπέπασα ἐπὶ τὸ τάριχος ἅλας, ἐὰν οὕτω τύχῃ.*

fr. 6. *Σμ.* *ἀργὸς δ' ὑγιαίνων τοῦ πυρέττοντος πολύ ἐστ' ἀθλιώτερος· μάτην γοῦν ἐσθίει ὀπλάσια . . . . . .*

Fr. 1 = fr. 600 Kock (Koment. Aristot. IV 5, XXII): *Karijon.*[53] Nije li se tvoj gospodičić, tako ti bogova, Onesime, što sad

[50] L'Arbitrage, str. 9 i d.

[51] Der neue Menander, Hermes 43 (1908) str. 130.

[52] Der Menander von Kairo, Neue Jahrbücher 21 (1908) str. 50.

[53] Tako se zvao kuhar u *Parničarima*. To je ime vrlo oštroumno izveo iz 21 Temistijeva govora, *Βασανιστής (λόγος)*, Wilamowitz na str. 49 svoga izdanja. Tvrdeći naime pravi filozof ne smije biti ni *περίεργος* ni *πολυπράγμων*, spominje Temistije na tom mjestu baš toga našega kuhara koji, u pakosti svojoj, ne samo da kvari poslasticama svojima *(ἡδύσματα)* želudac uzvanika nego ulazi u kuću da brblja, šapuće, kleveće itd. *(ἵνα λαλήσῃ καὶ ψιθυρίσῃ καὶ διαβάλῃ)*, a zove ga imenom *Καρίων*. Isto tako zove se kuhar u Plautovu Mil. glor. 1397 i d.

ima Habrotonu[54] kitarašicu, oženio nedavno? — *Onesim.* Dakako. — Taj fragmenat citiraju antički pisci pod imenom Menandrovim, ali ne pominju komediju kojoj je pripadao. Zato je i smješten kod Kocka u otsjek *Μενάνδρου ἀδήλων δραμάτων.* S obzirom na imena *Onesim* i *Habrotona* pridijelio ga je Croiset *Parničarima,* a Leo[55] stavio ga je, zbog njegova sadržaja, s pravom u usta radoznalu kuharu Karijonu. Da li su stihovi toga fragmenta bili upravo početni stihovi *Parničara,* kako neki tvrde,[56] teško je kazati. Nije li vjerojatnije da je Onesim kao voda, dovedavši povorku (kuhara i pomoćnike njegove) pred kuću, stao i *sam* najprije prozborio par riječi (možda o tom zašto ne uvodi kuhara u kuću gospodara svoga Harisija) kako to obično biva, u takvu slučaju, kod Plauta,[57] a i kod samoga Menandra u Samljanki,[58] a tek onda da se radoznali kuhar upustio u ispitivanje?

Fr. 2 = fr. 849 i 850 Kock (Koment. Aristot. XVIII 1, 27; isp. Ciceron, Ad. Att. IV 11, 2 i Temistije, Gov. 21, 262c): *Karijon* ... volim te, Onesime, i ti si radoznao ... — *Onesim* ... ta ništa nije slađe nego sve znati. — I taj je fragmenat kod Kocka u otsjeku *Μενάνδρου ἀδήλων δραμάτων. Parničarima* pridijelio ga je Leeuwen,[59] a u razgovor Onesimov s kuharom stavili su ga Legrand i Robert.[60] Iz prvoga dijela fragmenta, tj. iz riječi *φιλῶ σ', Ὀνήσιμε, καὶ σὺ περίεργος εἶ* naslućuje Wilamowitz[61] da je Onesim malo prije toga prekorio Karijonovu radoznalost, pa se zato sada kuhar toliko i raduje što se pokazalo da je i Onesim *περίεργος.* Ali pomenuta bi se radost Karijonova mogla razumjeti i bez toga prekoravanja Onesimova, ako uzmemo na um da su kuhari bili u starini na osobitu glasu zbog svoje radoznalosti. Na

[54] Ime *Ἁβρότονον* nadio je heteri gospodar njezin po nekom ugodno mirisavom cvijetu istoga imena. Neki izdavači (Körte, Sudhaus, Leeuwen, Coppola) pišu *Ἁβρότονον,* ali će bolje biti pisanje s aspiracijom kako predlaže Wilamowitz (Schiedsgericht str. 48), a po njemu i Jensen, jer je vrlo vjerojatno da se rečena biljka tako zove po svojoj nježnoj stabljici *(ἁβρός, τείνω).*

[55] Hermes 43 (1908) str. 130.

[56] Isp. 3 izd. Leeuwenovo str. 16; Wilamowitz, Neue Jahrb. 21 (1908) str. 50 i Schiedsgericht str. 47 i dr.

[57] Isp. Aul. 280, Pseud. 790, Cas. 719.

[58] U stihu 68 dovodi kuhara i pomoćnike njegove (isp. stih 80: *παράγετε)* rob Parmenon. Kad se nađu na mjestu, zameće Parmenon razgovor ovim riječima: *μάγειρ', ἐγώ, μὰ τοὺς θεούς, οὐκ οἶδα σὺ ἐφ' ὅτι μαχαίρας περιφέρεις ἱκανὸς γὰρ εἶ λαλῶν κατακόψαι πάντα.*

[59] Isp. Jensen, Menand. rel., str. 14 ad fr. 2.

[60] Isp. Robert, Der neue Menander, str. 2.

[61] Schiedsgericht str. 47.

pitanje iz čega je Karijon izveo Onesimovu radoznalost, odgovaraju učeni ljudi dvojako: po jednima je kuhar samim pripovijedanjem Onesimovim bio upozoren na neke momente po kojima je to smio zaključiti, a po drugima je i Onesim u razgovoru kuhara nešto zapitao. Prvo mišljenje zastupa I. K. Bogiatzides,[62] a drugo Wilamowitz.[63]

Bogiatzides polazi od stiha 205 gdje se Onesim kaje zbog predašnjih svojih prijava i potkazivanja *(καὶ τῶν πρότερον μοι μεταμέλει μηνυμάτων)* te veli da je rob ono isto što je otkrio svome gospodaru Harisiju priopćio i radoznalome kuharu, tj. da je Pamfila, žena Harisijeva, dok joj je muž bio na putovanju, rodila i dijete izložila. Iz toga je, drži Bogiatzides, kuhar zaključio da je Onesim čovjek koji se rado miješa u tuđe stvari, tj. *περίεργος*. Ja bih, naprotiv, rekao da Onesim nije tu stvar, osim Harisija, nikomu više priopćivao. Iz kajanja se naime robova i pominjanja riječi *ὡς τὸν φράσαντα ταῦτά μοι κακὸν κακῶς ὁ Ζεὺς ἀπολέσαι* (207), što ih Harisije često ponavlja, jasno vidi da on nije kod Harisija s potkazivanjem svojim onako prošao kako je očekivao. Harisijeva ljubav prema Pamfili, iako je on napustio svoj dom i dao se na pijančovanje, nije nimalo ohladnjela i Pamfila je ostala u kući. Videći to rob, teško bi se usudio opet dirati u tu stvar, a kamoli pričati je brbljavome jednom kuharu po kome bi, zacijelo, doznala za nju čitava kuća Herestratova, dakle i kitarašica Habrotona i ugljenar Sirisko. A po Sirisku, koji je potom pošao u grad, došla bi ona i do ušiju Smikrinovih, ali Smikrinu nije baš ništa o tom poznato sve do svršetka drame. Sve to, bez sumnje, potvrđuju i same riječi Onesimove koji u stihu 210 i d. veli: *καλῶς ποῶν ἕτερόν τι πρὸς τούτοις κυκᾶν ἀπεσχόμην· κἀνταῦθα κακὸν ἔνεστιν ἐπιεικῶς μέγα.* Onesim nije dakle otkrio Karijonu tajnu svoje gospodarice, pa stoga ni kuhar nije mogao iz toga izvesti radoznalost njegovu.

Što se tiče Wilamowitzeva mišljenja da je i Onesim kuhara nešto pitao, teško se to ticalo onoga što je kuhar sa sobom donio, kako misli Wilamowitz, jer Karijon ne bi, zacijelo, označivao kao radoznalost ono što rob, koji ga je najmio, ima pravo da pita, nego se tu radilo, vjerojatno, o stvari koja je u taj čas bila

[62] *ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΠΙΤΡΕΠΟΝΤΑΣ ΤΟΥ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ (Ανατυπωσις εκ του πανηγυρικου τευχους του καθηγητου κ. Κοντου) εν Αθηναις* 1909.

[63] Schiedsgericht str. 48.

za Onesima od osobita interesa: možda o lijepoj kitarašici (o kojoj je Onesim želio od Karijona više štogod doznati, a koju kuhar tako dobro poznaje, da joj i ime znade) ili o tom kakvi se još glasovi raznose u gradu o Harisiju i sl.

Drugi dio fragmenta *οὐδέν ἐστι γὰρ γλυκύτερον ἢ πάντ' εἰδέναι* stavljaju Jensen, Wilamowitz i dr., u izdanjima svojima, u usta Onesimova, ali meni se čini da je kod toga bolje zadržati Croisetovu[64] diobu, jer su navedene, poslovične riječi toliko značajne za radoznala kuhara, da ih je samo Karijon mogao izreći.

Fr. 3 = fr. 185 Kock (Erotijan 73, 11; izd. Kleinovo). Riječ *ἐχῖνος* (= jež) objašnjava Erotijan na citiranom mjestu kao vrstu golema kuhinjskoga suda s velikim otvorom: *ἔστιν ἐχῖνος χύτρας εἶδος μεγαλοστόμου καὶ μεγάλης. μέμνηται τῆς λέξεως . . . Μένανδρος ἐν Ἐπιτρέπουσιν.* Tako se zvao i onaj zemljan ili kovan sud u koji su se stavljale sudske isprave (svjedočanstva i drugi spisi) što ih je obranični sudac, ako se stranke nijesu zadovoljile presudom njegovom, vraćao zapečaćene redovnim sucima. Taj je fragmenat, u svojem izdanju na str. 17, prvi smjestio amo[65] Wilamowitz. Od potonjih izdavača navodi ga, eto, Jensen, ali Coppola ga, za čudo, izostavlja, iako je gotovo sigurno da je ta riječ mogla izići samo iz usta Karijonovih,[66] i to baš na tom mjestu gdje je kuhar, zacijelo, podičivši se svojim umijećem, natuknuo bar nešto i o svom načinu kuhanja.[67] Ako je tako, onda je on tom prilikom izrekao i one riječi što se nalaze u fragmentu 5, pa bi po tom taj fragmenat trebalo staviti pred frag. 4.

Fr. 4 (Fotije, Leksikon, izd. Reitzensteinovo s. v. *ἅλυς*): *Onesim.* Što ne pripravljaš doručak? On već davno leži kod stola i ne zna što će. — Što se ovdje govori o pripravljanju doručka, a iz stiha 165 i d. se razabira da on još nije gotov, očito je da je fragmentu mjesto prije onoga što donosi Kairski papyrus, tj. u 1 činu. Biće da se Karijon prije toga nešto odviše raspričao hvališući se, praveći dosjetke i koješta brbljajući, kako se to razabira iz citiranih mjesta iz Ateneja i Temistija, pa je Onesim bio prinuđen

[64] L'Arbitrage, str. 10. Isp. Coppola, o. c., str. 166 i Sudhaus, Menand. rel.[2] str. 3.

[65] Körte ima ga u izd. svojem u stihu 384 (= Jensen 392).

[66] I kuhar u *Samljanki* spominje *posuđe (εἰ κέραμός ἐσθ' ἕνδοθεν ὑμῖν ἱκανός* 75) i *zdjele (λοπάδας* 150). Isp. Plaut, Pseud. gdje kuhar u stihu 840 veli: ubi omnes *patinae* fervont, omnis aperio, i Merc. 781.

[67] Isp. Plaut, Pseud. 828 i d.

da ga prekine i potsjeti na dužnost. W i l a m o w i t z veli, na 48 strani svoga izdanja, da se pod *ὁ δὲ* može razumjeti Harisije ili Herestrat, ali neće tako biti. Onesim može ovdje da misli samo onoga tko se dao na bećarluk, gošćenje i pijančovanje, tj. gospodara svoga Harisija. Neobično je, doduše, što se Harisije, čekajući na doručak, dosađuje uz lijepu i mladu kitarašicu, ali da je doista tako, potvrđuje nam ona sama, u stihu 215 i d., ovim riječima: *ἐρᾶσθαι μὲν ἐδόκουν, θεῖον δὲ μισεῖ μῖσος ἄνθρωπός μέ τι. οὐκέτι μ' ἐᾷ γὰρ οὐδὲ κατακεῖσθαι, τάλαν, παρ' αὐτόν, ἀλλὰ χωρίς.*

Fr. 5 = fr. 178 Kock (A t e n e j 119e): *Karijon.* Kad se god tako dodesi, posipam meso (ribu) u rasolu solju. — Negda se držalo da je kuhar izrekao te riječi kod *drugoga* svog nastupa, u 2, 3 ili 4 činu.[68] Danas svi izdavači složno stavljaju fragmenat, posve pravo, na početak 1 čina, s tom razlikom, što ga W i l a m o w i t z[69] ne pridijeva više kuharu nego Smikrinu, a ipak je baš taj ulomak posve u kuhinjskom jargonu. Što valja razumjeti pod riječima »kad se god tako dodesi«, tj. kojom je to prilikom kuhar, priređujući meso ili ribu iz salamure, običavao ponovo soliti, ne može se ništa pouzdano kazati.[70] Zašto držim da bi taj fragmenat trebalo staviti pred fragmenat 4, spomenuo sam u bilješkama uza fr. 3.

Fr. 6 = fr. 175 Kock (S t o b e j, Ant. 30, 7): *Smikrin.* Zdrav lijenština mnogo je nesretniji nego čovjek grozničav: badava baš jede dvostruko. — I taj su fragmenat učeni ljudi pridijevali prvobitno kuharu smatrajući gnomu sad dosjetkom kuharovom kod drugoga nastupa njegova,[71] sad odgovorom Onesimu na riječi *ὁ δ' ἀλύει πάλαι κατακείμενος* u uvodnoj sceni komedije.[72] Prvi

[68] Isp. C r o i s e t, L'Arbitrage, str. 61; R o b e r t, Der neue Menander, str. 4; C a p p s, o. c., str. 100 i W i l a m o w i t z, Neue Jahrb. 21 (1908) str. 53.

[69] Schiedsgericht, str. 18, 51 i 176.

[70] C o p p o l a nagađa, na 166 strani svoga izdanja, da je kuhar možda zato ponovo solio da bi se bolje pilo. Ali kojom je to prilikom bilo, tj. što valja razumjeti pod riječima *ἐὰν οὕτω τύχῃ*, ne kaže. Shvaćajući kao ludost opet soliti ono što je već posoljeno, misli L e e u w e n (Menand. fab. rel.[3], str. 17) da je kuhar to činio samo u žurbi, posve nesvijesno, kad ga se natjerivalo (festinare si cogor, insanientis sum instar). To se tumačenje pričinja u prvi mah vrlo privlačljivo, jer bi se po njem kuharove riječi *ἐπέπασα κτλ.* mogle shvatiti kao odgovor na Onesimovo požurivanje *τί δ' οὐ ποιεῖς ἄριστον;* Ali ja ne bih, uza sve to, mogao uza nj pristati, jer mi se ne čini vjerojatno da bi kuhar, koji je u novoj atičkoj komediji, u svim prilikama, pun samohvale, isticao ovdje odjednom jednu svoju nezgodnu manu, što, dakako, ne bi nikako bilo ni u interesu njegovu. — Karijonov će nam postupak ostati tajna, ako ga ne rasvijetle novi papirusi.

[71] Isp. W i l a m o w i t z, Neue Jahrb. 21 (1908) str. 53.

[72] L e o, Hermes 43 (1908) str. 133; isp. i C a p p s, o. c., str. 100.

je pridijelio fragmenat Smikrinu Croiset,[73] a kad su to Sudhaus[74] i učenik njegov Hutloff[75] utvrdili i dokazima, usvojili su to i ostali, te se otad u svim novijim izdanjima javlja uz fragmenat samo ime Smikrinovo. Ali time je fragmenat ispao iz te scene, pa ćemo mu smisao objasniti kasnije.[76]

Na temelju pomenutih *pet* fragmenata i uz njih primetnutih bilježaka mogla bi se *prva scena* 1 čina restaurirati ovako otprilike: Onesim, rob Harisijev, dolazi iz Atene (dakle na desnu parodu) vodeći kuhara Karijona što ga je na trgu, po nalogu svoga gospodara, najmio i pomoćnike njegove (nijema lica) koji nose suđe i jestvine. Došavši s ljudima do kuće Herestratove, stane, a s njime i povorka. Pokazujući na kuću, nagovori rob kuhara ovakim otprilike riječima: »U ovoj ćeš, evo, kući pokazati danas, Karijone, što umiješ, jer se gospodar moj zabavlja i časti svoje drugove ovdje, kod prijatelja Herestrata.« — »A nije li se tvoj gospodar«, zapitaće na to kuhar, »koji sad ljubaka s kitarašicom Habrotonom, oženio nedavno?« — »Dakako«, odgovori Onesim, »i tamo je, eno, u kući svojoj sretno u braku živio, ali otkad se, pred nekoliko dana, s puta povratio, posve se promijenio: odijelio se od žene i dao se na bećarluk, gošćenje i pijančovanje.« — Radoznali je kuhar nato, zacijelo, nastavio i dalje ispitivati, ali je od Onesima jedva što još doznao. Govoreći s kuharom, zainteresovao se za jednu stvar i rob, a kuhar se tome osobito obradovao što se pokazalo da je i Onesim radoznao. U tom se veselom raspoloženju Karijon nekako odviše nadugo raspričao hvaleći svoju kuharsku vještinu i način kuhanja, praveći šale i dosjetke i koješta brbljajući, pa je Onesim bio prinuđen da ga prekine i otpremi u kuću gdje Harisije već nestrpljivo čeka doručak.

*

Što je dolazilo iza Onesimova razgovora s kuharom, tj. kako je bila udešena *druga scena* 1 čina, može se samo nagađati, jer nam odatle nije ni među ulomcima iz književnih djela antičkih pisaca baš ništa sačuvano. Nagađanja učenih ljudi u toj stvari kreću se u

[73] L'Arbitrage, str. 93.

[74] Hermes 48 (1913) str. 26.

[75] O. c., str. 21.

[76] Fragmenat preveo je na latinski Auzonije (XXIII 4, str. 422, izd. Peiperovo) ovako: sanus piger febriente multo est nequior,
potat duplum dapesque duplices devorat.

tri pravca: Jedni[77] misle da je još za vrijeme razgovora Onesimova s kuharom nastupio Harisijev tast *Smikrin*, koji je, ozlovoljen zbog vladanja zetova, odmah sasuo na roba njegova sav svoj bijes. Drugi[78] uzimlju da je samo kuhar s pomoćnicima svojima ušao u kuću, a Onesim da je ostao na sceni i ispripovjedio gledaocima ono što nije mogao kazati pred kuharom. Treći,[79] napokon, drže da je poslije odlaska kuharova i Onesimova nastupilo neko *božanstvo*[80] koje je obavijestilo gledaoce o svim predašnjim događajima i o najvažnijim licima drame. Budući da se iz navedene rekonstrukcije prve scene jasno vidi da bi po njoj bili gledaoci doista premalo obaviješteni o predašnjim događajima, nameće se samo od sebe, prije dolaska Smikrinova, nastupanje još jednoga lica koje će nadopuniti ono što je Onesim morao propustiti. Ako je tako, ne ulazi više nikako u dalje raspravljanje prvo od navedenih mišljenja, nego ostaje samo pitanje je li gledaoce potanje obavijestio Onesim ili neko nepoznato božanstvo.

Na str. 143 svoga izdanja veli W i l a m o w i t z da je *božanstvo* bilo potrebno, kad nijedan smrtnik nije mogao gledaoce izvijestiti kako su stvari doista stajale. Pita se, dakle, što bi još mogao Onesim priopćiti gledaocima osim onoga što su već doznali iz njegova razgovora s kuharom. Odgovor na to pitanje daće nam neka mjesta iz Kairskoga papirusa. U stihu 206 i d. govori Onesim ovako:

λέγει γὰρ ἐπιεικῶς πυκνά· (sc. Χαρίσιος)
„ὡς τὸν φράσαντα ταῦτά μοι κακὸν κακῶς
ὁ Ζεὺς ἀπολέσαι". μή με δὴ διαλλαγείς

---

[77] L e o, Hermes 43 (1908) str. 131 i d.; isp. i O. J i r á n i, O nově objevených komoediích Menandrových. Listy filologické 36 (1909) str. 4.

[78] R o b e r t, Der neue Menander, str. 2; C r o i s e t, L' Arbitrage str. 11; H u t l o f f, o. c., str. 51; L e e u w e n, Menand. fab. rel.[3], str. 17; K ö r t e, R E s. v. Menandros, str. 738. Isp. i C o p p o l a, o. c., str. X i 166.

[79] W i l a m o w i t z, Schiedsgericht, str. 50 i 142 i d.; J e n s e n, Menand. rel., str. XXII.

[80] Prolozi alegoričkih i božanskih lica, koja ponajviše nastupaju poslije prve scene, poznati su nam iz ovih komedija: kod M e n a n d r a: U *Djevojci s podrezanom kosom: Ἄγνοια*, u *Heroju: Ἥρως θεός*, u *Fiorenačkoj komediji* (Fragmenta Florentina): *Τύχη*, u jednoj nepoznatoj komediji (fr. 545 Kock): *Ἔλεγχος;* kod F i l e m o n a: u nepoznatoj komediji (fr. 91 Kock): *Ἀήρ;* kod n e p o z n a t a p j e s n i k a: fr. 154 Kock: *Φόβος;* kod P l a u t a: Aulularia: Lar familiaris: Cistellaria: Auxilium; Rudens: Arcturus; Trinummus: Luxuria i Inopia. Poredtoga dolaze u prolozima na papirusima: Dionis (Demiańczuk, Supplem. com., str. 96), Eros i Afrodita (Demiańczuk, o. c., str. 108 i d.). Isp. Christ-Schmid, Griech. Lit.[6] II 1, str. 37 bilj. 1.

πρὸς τὴν γυναῖκα τὸν φράσαντα ταῦτα καὶ
συνειδότ' ἀφανίσῃ λαβών.

Odatle se jasno razabira da je Onesim priopćio nešto svome gospodaru Harisiju što ga je vrlo razljutilo i ražalostilo, i da se Harisije odijelio zbog toga od žene svoje Pamfile. Što je pak to bilo, doznajemo iz drugoga jednog govora Onesimova u kojem nam rob navodi ove pokajničke riječi Harisijeve:

„ἐγὼ" γὰρ „ἁλιτήριος", πυκνὸν πάνυ
ἔλεγεν „τοιοῦτον ἔργον ἐξειργασμένος
αὐτὸς γεγονώς τε παιδίου νόθου πατὴρ
οὐκ ἔσχον οὐδ' ἔδωκα συγγνώμης μέρος
οὐθὲν ἀτυχούσῃ ταὔτ' ἐκείνῃ (510—514).

Pamfila je po tom zgriješila jednako kao i muž njezin Harisije (isp. i stih 531), tj. postala je po nesreći *(ἀκούσιον γυναικὸς ἀτύχημα* 530), u petom mjesecu braka *(πεντάμηνα παιδία ἐκτρέφομεν* 682), majkom nezakonita djeteta, i to je, eto, ono što je Onesim saopćio gospodaru i zbog čega se on od žene odijelio. Iz potrebe toga saopćivanja nužno pak slijedi, da je Harisije skoro poslije vjenčanja duže vremena izbivao[81] i da je Pamfila uklonila dijete. A učinila je to pomoću bivše svoje dadilje Sofrone (isp. stih 683 i d.). Iz Onesimovih riječi u stihovima 349 i d. vidi se, napokon, da je Pamfila uza sve to ostala u kući Harisijevoj, a ostala je zato, jer ju je Harisije vrlo volio (206 i d.), pa ni sad ne može da zatomi tu ljubav *(ὦ γλυκυτάτη* 504).

Sve je te stvari Onesim vrlo dobro znao, pa bi o svemu tome mogao i gledaoce potanko izvijestiti. Jedna je samo stvar koju on nikako ne bi mogao objasniti (ni drugi smrtnik nijedan): tko je otac Pamfilina djeteta. I to je, čini se, ono što je najviše ponukalo Wilamowitza da je, po analogiji pomenutih drama, uveo prolog božanstva i u tu Menandrovu komediju. Ako je samo do toga i ako bi Onesim bio podoban da o svem ostalom dovoljno izvijesti, ne bi gledaoci, ne poznajući te stvari do prepoznaje u 4 činu (gdje se ona u stihu 487 konačno objašnjava), nimalo štetovali na razumijevanju drame (kao što bi im, na pr., odmah u po-

[81] Isti motiv susretamo u Terencijevoj *Svekrvi* (Hecyra) gdje se mladi muž Pamfil teško dijeli od svoje žene Filumene polazeći na otok Imbro po baštinu staroga svoga rođaka koji je nedavno umr'o.

četku ostalo nejasno zašto je Harisije ostavio ženu i povukao se u tuđu kuću, kad im se ne bi priopćilo da je Pamfila rodila nezakonito dijete), štoviše: prepoznaja bila bi zbog neznanja te stvari efektnija i zanimljivija, ako se uopće može pomišljati da gledaoci već unaprijed nijesu naslućivali da je mlada ona žena, koju Habrotona i Onesim namjeravaju potražiti (280, 327), lijepa i bogata Pamfila[82] (*εὐπρεπής τις, ὦ θεοί· καὶ πλουσίαν ἔφασάν τιν'*, 267).

Oslanjajući se na sve to, a držeći k tomu i vrlo vjerojatnim da se Menandar u punoj svojoj zrelosti (a u to razdoblje pripadaju, bez sumnje, i *Parničari*[83]) rjeđe služio prolozima raznih božanstava (koje je i nasljedovač njegov Terencije posve napustio), priklanjam se radije u tom pitanju mišljenju onih koji u drugoj sceni 1 čina ostavljaju na sceni Onesima nego onima koji uvode neko nepoznato božanstvo.[84]

Prema tome bih ovako, otprilike, rekonstruirao *drugu scenu* 1 čina: Pošto je Onesim potsjetio brbljava Karijona na dužnost, pođu svi prema kući Herestratovoj. Kuhar i pomoćnici uniđu, a Onesim, odloživši kotaricu (jer je, bez sumnje, i on štogod nosio s trga), zastane pred vratima. Vičući u kuću, prijavi sebe i kuhare (a možda i nalog kakvi izdade[85]), a onda se naruga, približavajući se opet ka gledaocima, radoznalome kuharu koji ipak nije od njega ono najvažnije izmamio. Zatim stane pripovijedati kako je gospodar njegov Harisije, oženivši se Pamfilom, lijepom kćerkom bogatoga Smikrina, skoro nakon vjenčanja otišao, zbog važnih nekih poslova na put, kako je Pamfila za to vrijeme, u petom mjesecu braka, rodila i dijete pomoću bivše svoje dadilje Sofrone izložila, kako je on sve to nanjušio i gospodaru na povratku priopćio, kako se Harisije zbog toga na nj razljutio, ražalostio, od žene odijelio i za skupi novac najmio kitarašicu (Petrograd. frag. 10; Kair. pap. 220), kako je Pamfila uza sve to ostala u kući i kako Harisije ne može da zatomi ljubav svoju prema ženi.

---

[82] Vrlo je čudnovato, što i Onesim, komu su sve okolnosti tako dobro poznate, ne dolazi na tu misao.

[83] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 162.

[84] Da se u Parničarima može radnja posve dobro razvijati i bez prologa božanstva, lijepo pokazuje i pomenuti dopunjeni prijevod te komedije što su ga priredili Körte i v. Oppeln-Bronikowski. — I Wilamowitz bio je iznajprije protiv prologa božanstva u toj komediji: »Die Komödie hatte keinen langweiligen Götterprolog, sondern exponierte das was nötig war durch besonders glückliche Dialoge.« Neue Jahrb. 21 (1908) str. 49 i d.

[85] Isp. *Samljanka* st. 86 i d. gdje rob Parmenon dovikuje u kuću: *δίδοτε. Χρυσί, πᾶνθ' ὅσ' ἂν ὁ μάγειρος αἰτῇ.*

*

Nagađanje o nastavku radnje, *u trećoj sceni,* olakšano je time, što je danas nauka, nakon temeljita i uvjerljiva dokazivanja Hutloffova u pomenutoj disertaciji, složna u tom da rečeni *Petrogradski fragmenat* pripada *Parničarima*[86] te da mu je mjesto na koncu 1 čina. Tu se, u stihu 32, pominje ime mladoga muža *Harisija,*[87] a na početku fragmenta govori ozlovoljeni, škrti starac — tast Harisijev *Smikrin* čije je i ime, čini se, označeno na lijevom okrajku membrane, uza stih osmi.[88] Pored toga javljaju se ovdje i dva Harisijeva prijatelja: jedan prisluškuje i Smikrinu se (od st. 5 i d.) podruguje, a drugi, koji nastupa u stihu 16, dolazi da zove prvoga u kuću. Prvome je, u stihu 16, lijepo dopunio ime Capps[89]: *Χαιρέ[στρατε,* a drugi nazvan je, prema podatku u stihu 413, *Σιμίας.*

Kako je u novoj atičkoj komediji lice koje prisluškuje drugo lice i zaklonjeno dobacuje kritike svoje na njegove riječi obično već na pozornici kad to drugo lice dolazi, čini mi se gotovo sigurno da je i Herestrat nastupio prije Smikrina. Ali ne samo on nego i prijatelj mu Simija, jer je i ime toga lica, koje odjednom u stihu 16 govori, moralo biti, kako s pravom tvrdi Wilamowitz,[90] već prije negdje spomenuto. A to, dakako, pobija Körteovo[91] i Hutloffovo[92] nagađanje da je najprije izišao iz kuće svoje Herestrat (s namjerom da Onesima, koji se zadržao na polju, otpravi unutra), a mnogo kasnije, tek u stihu 16, Simija s porukom da se Herestrat vrati ka Harisiju. Prijatelji Harisijevi Herestrat i Simija nastupili su, dakle, prije dolaska Smikrinova; vrlo vjerojatno zajedno, pa ih tako dovode na pozornicu i Wilamowitz[93] i

---

[86] To sad priznaje i A. Körte (RE s. v. Menandros, str. 730) koji se negda, uz Humpersa i Roberta, vrlo mnogo trudio da dokaže protivno. U češkoj je nauci iznosio ipak, i nakon toga, A. Kolář (Listy filol. 44, 1917, str. 180 i d.) dokaze protiv takoga shvaćanja, ali ne bih rekao da je njima Hutloffove rezultate u čem oslabio. Na neke od tih prigovora osvrnuću se kasnije.

[87] Isp. i stih 16 gdje je Körte dopunio ime *Χαρίσιος.*

[88] Isp. Hutloff, o. c., str. 9, ad v. 8.

[89] O. c., str. 96.

[90] Schiedsgericht, str. 51.

[91] Schiedsgericht (prijevod), str. 15 i d.

[92] O. c., str. 51.

[93] Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1921, XLII str. 741 i d. i Schiedsgericht st. 51.

Jensen,[94] ali Simiju, nakon kratka razgovora, vraćaju opet u kuću kako bi se ponovo, u stihu 16, pojavio s porukom Harisijevom.

Osobito je mišljenje iznio o nastupu tih dvaju lica G. Coppola[95]: Smikrin, uznemiren vijestima koje se u gradu šire o njegovu zetu Harisiju, žuri se k Pamfili kćeri svojoj. Na putu prilaze mu se domala, vraćajući se iz grada, Herestrat i Simija. Posljednji, koji je ponešto zaostajao za Herestratom, nije primijetio starca, ali Herestrat odmah prepozna u njem tasta susjeda svoga Harisija, obrati pažnju na njegovo gunđanje i otpočne (od st. 5) dobacivati kritike na riječi starčeve. Dostigavši Herestrata, stane ga Simija odmah poticati da se požuri: *Χαρίσιός σε προσμένει, Χαιρέστρατε* (16), a kad opazi starca zapita: *τίς ἐστι δή, γλυκύτατε*; (17). U tom je nagađanju vrlo dobro to što gosti Harisijevi (koje, zbog stalno određena broja glumaca, pretstavlja ovdje, bez sumnje, Simija[96]) dolaze iz grada nakon dolaska kuharova, a nijesu, kao kod Wilamowitza i Jensena, već sakupljeni u kući prije nego je stigao kuhar. Ali ima tu i slabih strana. Tako je vrlo nezgodno što bi Simija, koji sam zaostaje, imao odjednom da potiče na žurenje onoga koji je bio pred njim.

Uvaživši sve te momente, mislim da bi se *druga* i *treća* scena mogle povezati ovako: Kad je Onesim ispripovjedio sve što je publika morala znati, pojave se, dolazeći iz grada, Herestrat i Simija. Onesim ih najavi gledaocima, a onda, pograbivši kotaricu i prozborivši još par riječi, umakne u kuću. Herestrat je zacijelo pošao u grad da i za taj dan sastavi Harisiju društvo, i sad se, eto, vraća vodeći zajedničkoga im prijatelja Simiju. Prijatelji stanu pred kućom i upuste se u razgovor komu je, u glavnom, svrha da se publici objasni njihov odnošaj prema Harisiju. Razgovarajući tako, podu polako prema ulazu kuće želeći da vide što je s Harisijem i kako napreduju priprave za doručak. Simija uđe, a Herestrat, opazivši iznenada Smikrina koji, bijesno jureći iz grada, sam sa sobom govori, pritaji se, stane prisluškivati starca, a doskora i dobacivati porugljive kritike na njegove riječi. Smikrin[97] je naime

---

[94] Menand. rel., str. XXIII.

[95] O. c., str. 167 i d. (bilješke).

[96] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 122.

[97] Smikrina pretstavio je gledaocima, po svoj prilici, Herestrat, ali se on mogao, u svom monologu, i sam odati kao tast Harisijev.

nešto načuo u gradu o raskalašenu životu svoga zeta pa se požurio napolje da vidi je li doista tako.

Jedan dio pomenutoga Smikrinova monologa donosi nam *Petrogradski fragmenat.* Budući da se starac ovdje odmah na početku, u st. 1—5, tuži na pijanstvo svoga zeta Harisija, vrlo je dobra Sudhausova[98] i Hutloffova[99] primjedba da je Smikrin prije toga spominjao i prožrdljivost zetovu, pogotovu što je baš taki neki smisao navedenoga fr. 6 (= fr. 175 Kock; Stobej, Ant. 3c, 7: *ἀργὸς δ' ὑγιαίνων κτλ.)* koji bi se po tom posve dobro povezao s Petrogradskim fragmentom: Smikrin se potužio na zeta Harisija, čovjeka zdrava i krepka, što u lijenosti provodi dane, i označio njegovo stanje bjednijim nego što je stanje grozničava čovjeka, jer mu zdrav zet badava dvostruko jede. Ali Smikrin ne prekorava Harisija samo za *gošćenje* i *pijančovanje* nego i za *prosipanje novca* što ga troši na kitarašicu Habrotonu, pa kako pri tom i tačno proračunava sve izdatke zetove, izlaže tvrdica odlično svoj karakter (st. 8—15).

Uto povrati se Simija i riječima »Harisije te čeka, Herestrate« (16) pozove Herestrata u kuću, a kad ugleda ljutita starca, zapita: »Tko je to, predragi? — Što mu je, te mrko gleda kao filozof kaki?« Herestratov je odgovor na ta pitanja samo donekle sačuvan, ali se iz njega može ipak toliko razabrati da je mrki starac otac Harisijeve žene i da zna za kitarašicu. Zatim slijedi u tekstu lacuna od deset, otprilike, stihova. O čem se tu govorilo, teško je kazati. Hutloff,[100] Körte[101] i Jensen[102] domišljaju se da su se prijatelji upustili ovdje u razgovor sa Smikrinom, a Wilamowitz,[103] naprotiv, veli da Smikrin uopće nije vidio mladiće. Ja bih rekao da je u tom pitanju u pravu Wilamowitz: jedno stoga što je lacuna od desetak stihova premalena da obuhvati sve ono o čem bi, po Hutloffu i Körteu, Herestrat i Simija imali u njoj raspravljati sa Smikrinom,[104] a drugo što zaključne riječi Smikri-

[98] Hermes 48 (1913) str. 26.
[99] O. c., str. 21.
[100] O. c., str. 26, 31, 32 i 52.
[101] Schiedsgericht (prijevod) str. 19 i d.
[102] Menand. rel., str. XXIII.
[103] Schiedsgericht, str. 53.
[104] Hutloff i Körte nagađaju, na cit. mjestima, da su Herestrat i Simija nastojali u toj praznini primiriti ljutita starca i odvratiti ga od toga da uđe u dom Harisijev kako Pamfila ne bi doznala da je Harisije najmio kitarašicu. Dopunjujući u tom smislu pomenutu prazninu u tekstu, trebao je za to Körte, u svom prijevodu, oko 19 stihova.

nove, koje govori na vratima kuće Harisijeve (25—27), nikako ne upućuju na kaki razgovor starčev s prijateljima Harisijevima. Po tom bi, dakle, oba druga i u lakuni neopaženi dalje prisluškivali Smikrina i među sobom se razgovarali. Što su upravo govorili, ne može se pouzdano reći,[105] ali je vrlo vjerojatno da stih 23 valja povezati s gornjom lakunom onako kako to predlaže, u najnovije vrijeme, Kuiper[106]: Simija je spreman kazati Smikrinu gdje se nalazi Harisije. Herestrat ga od toga odvraća riječima *οὕτως ἀγαθόν τί σοι γένοιτο, μὴ λέγε* (23), a kad mu drug uporno ostaje kod svoje namjere, šalje ga do bijesa: *Σιμ. [λέγοιμ' ἄν]. Χαιρ. οὐκ ἐς κόρακας; οἰμώξει μακρά* (24).

Nakon odlaska Smikrinova u kuću zetovu (27) odluče prijatelji da priopće Harisiju dolazak tastov. Biće da se uto odjednom začula iz kuće Harisijeve strašna buka, jer Herestrat odmah iza toga veli: *οἷον κίνδυνος, οἰκίαν ποεῖ διάστατον* (kakva je to beštija: čitavu kuću uznemiruje 29), a Simija na to odgovara: *πολλὰς ἐβουλόμην ἅμα* (30), *μίαν μὲν τὴν ἐφεξῆς* (31). A. Kolář[107] shvaća te Simijine riječi odviše ozbiljno te govori dapače o nekom razaranju Herestratove kuće, a kako prijatelj, koji se i sam tamo časti, ne bi, po mišljenju pišćevu, mogao tako što željeti, htio bi Kolář da mjesto prijatelja uvede u Petrogradski fragmenat roba Onesima, uza sve to što mu u stihu 17 pravi neprilike riječ *γλυκύτατε*[108]. Ali stvar stoji, po mom mišljenju, drugačije. Kao što Herestrat riječima *οἰκίαν ποεῖ διάστατον* (29) neće da kaže da Smikrin, u taj čas, tihu Harisijevu kuću razara, nego da je svojom vikom uzbunjuje, tako ni Simija, koji, kao razboritiji među drugovima, ne odobrava sadašnji život Harisijev kod Herestrata, nema na umu razaranje kuće Herestratove, nego samo očituje prijatelju, smiješeći se, zacijelo, i ne želeći mu pri tom nikakva zla, nezadovoljstvo svoje zbog svega onoga što se kod njega događa:

[105] Coppola (o. c., str. 170) domišlja se da je Herestrat odao Simiji, tom prilikom, tajnu o Pamfilinu djetetu koju mu je priopćio sam Harisije. Ali Harisije, koji i dalje ljubi svoju ženu, ne bi mogao njezinu nesreću naokolo razglašivati, a da to doista nije činio, dokazuje sve ono što je o istoj toj stvari rečeno uza fr. 2 (= fr. 849 i 850 Kock).

[106] Mnem. LVII str. 239. — Uz Kuipera pristaje u toj stvari, u najnovije doba, i Körte (Philol. Woch. 50 1930, str. 840, bilj 7) napustivši posve negdašnje svoje shvaćanje.

[107] Příspěvky k poznání obsahu komoedií Menandrových. Listy filol. 44 (1917) str. 181 i d.

[108] Sve to, dakako, ako prihvaćamo mišljenje da Petrogradski fragmenat pripada Parničarima, što Kolář, kako je rečeno, ne priznaje.

»Htio bih da Smikrin u isto vrijeme mnoge (kuće) uzbunjuje; jednu susjednu, tj. tvoju.«

Nato Simija ponovo zove Herestrata u kuću: *ἴωμεν δεῦρο πρὸς Χαρίσιον* (32), a on odgovara:

ἴωμεν· ὡς καὶ μειρακυλλίων ὄχλος
εἰς τὸν τόπον τις ἔρχεθ' ὑποβεβρεγμένων,
οἷς μὴ 'νοχλεῖν εὔκαιρον εἶναί μοι δοκεῖ (33—35).

Iza toga je još, u posebnom retku, bilješka XOPOY kojom pjesnik označuje svršetak čina.

Riječima *μειρακυλλίων ὄχλος τις ἔρχεθ' ὑποβεβρεγμένων* javlja Herestrat, bez sumnje, dolazak kora kao što to čini u *Djevojci s podrezanom kosom*, na svršetku 1 čina, i rob Daos govoreći:

παῖδες. μεθύοντα μειράκια προσέρχεται
πάμπολλ'. ἐπαινῶ διαφόρως κεκτημένην·
εἴσω πρὸς ὑμᾶς εἰσάγει τὴν μείρακα·
τοῦτ' ἔστι μήτηρ (71—74).

Taj kor, komu je jedina zadaća bila da među činovima zabavlja gledaoce plesom i pjesmom, nije više u komedijama Menandrovima imao, kako se danas u nauci priznaje,[109] nikakve veze s radnjom, pjesnik nije o njem vodio brige niti je za nj sastavljao pjesme. Sve što je još ostalo od njega kod Menandra, samo je, pored pomenutoga prijavljivanja kod prvoga njegova nastupa, bilješka *χοροῦ* kojoj je dopalo da bude u tekstu oznakom za svršetak čina. Ali tako nisu svi naučnjaci držali odmah po otkriću Menandrovih komedija. Neki su se, uza sve to što su priznavali da je nova atička komedija maknula kor iz radnje, mnogo trudili da otkriju niti koje bi kor ipak, donekle, vezale s radnjom.[110] To shvaćanje zagovara i A. Kolář[111] i osniva na njem glavni svoj dokaz protiv pridjeljivanja Petrogradskog fragmenta *Parničarima*. Držeći naime

[109] Isp. Frickenhaus, Die altgriechische Bühne, str. 20; Bethe, Die griechische Dichtung, str. 272 i Die griechische Poesie (Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft I³, 3), str. 36; Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 54; Körte, RE s. v. Menandros, str. 754.

[110] Leo, Hermes 43 (1908) str. 167; Körte, XOPOY. Hermes 43 (1908) str. 299 i d.; R. Graf, Szenische Untersuchungen zu Menander, str. 8 i d.

[111] Listy filol. 44 (1917) str. 183 i d. i Příspěvky k poznání nové komoedie attické, str. 8 i d.

da su pijani mladići, što kao kor nastupaju u *Djevojci s podrezanom kosom,* drugovi Polemonovi koji se od njega s pijanke vraćaju, zaključuje da se i pijani mladići, koji nastupaju na kraju Petrogradskoga fragmenta, već vraćaju s pijanke pa da po tom ne mogu biti dionici gozbe što je priređuje Harisije u *Parničarima.* A to, dakako, znači da se Petrogradski fragmenat ne podudara s komedijom *Parničari,* dakle i ne pristaje u nju.

Po tom bi, dakle, shvaćanju imao svagda biti dolazak kora u novoj atičkoj komediji motiviran. Ali kad bi doista tako bilo, onda se nikako ne bi moglo tvrditi da je ta komedija maknula kor iz radnje, štoviše: pjesnik bi o njem, sastavljajući dramu, morao u takvim prilikama ozbiljno voditi brigu — kor bi još uvijek bio stalno lice drame. A da tako nije bilo, očito potvrđuje komedija *Heroj* gdje se u sačuvanom *spisku lica* kor nikako ne spominje. Neće, dakle, prema tome biti ni *μεθύοντα μειράκια* drugovi Polemonovi niti *μειρακυλλίων ὄχλος ὑποβεβρεγμένων* dionici kakve pijanke koja bi bila u vezi s radnjom drame. Jedno je i drugo samo prijavljeni kor komasta[112] koji među činovima, izvan radnje, plesom i pjesmom zabavlja gledaoce, a nastupom svojim dijeli dramu u činove.

Pošto smo upoznali čitav *Petrogradski fragmenat,* neće biti teško odgovoriti ni na drugi znatan prigovor Kolářov tom fragmentu kao dijelu komedije *Parničari.* U *Parničarima* se, veli Kolář,[113] iz stiha 195 *(συνάγουσι)* i 213 *(ἐᾶτέ μ')* jasno razabira da se Harisije časti s prijateljima svojima, a u Petrogradskom se fragmentu takva gozba nigdje ne spominje. Ni sam Herestrat nimalo ne strahuje od Smikrina da će, jurnuvši u njegovu kuću, rasturiti gozbu, nego samo veli: *οὗτος ἐμπεσὼν διασκεδᾷ τὸν ἔρωτα* (6). Petrogradski fragmenat ne govori, dakle, o gozbi nego samo o Harisijevoj ljubavi prema kitarašici. Ali Harisije u *Parničarima* ne ljubi Habrotone i tjera je od sebe. Sva su ta Kolářova opažanja posve na mjestu. U Petrogradskom se fragmentu, zaista, nigdje ne govori o gozbi, a ne govori se zato što se tu još nitko ne gosti. Doručak se tek sprema, a čašćenje se nije moglo započeti prije nego su Herestrat i Simija, uklonivši se pijanoj rulji, ušli u kuću

[112] Isp. i fr. 107 Kock (= Atenej VIII 362 c) iz Aleksisove komedije *Κουρίς* (Leo, Hermes 43, 1908, str. 308) i Plautove Bakhide 107 gdje je prijavljivanje komasta sačuvano po Menandrovoj komediji *Δὶς ἐξαπατῶν* (Leo, Hermes 46, 1911, str. 293).

[113] Listy filol. 44 (1917) str. 182.

k prijatelju Harisiju (st. 35). Zato Herestrat, prisluškujući Smikrina, i ne spominje gozbe, nego se zabrinuo samo za ono što bi ljutit starac, da je u taj čas jurnuo u kuću, mogao *διασκεδᾶν*. A tu je tada, pored Harisija i Simije, bila i hetera Habrotona za koju je Smikrin već u gradu čuo (Petrog. fr. st. 10). Kad bi, dakle, bijesan tast bio jurnuo u taj čas u kuću Herestratovu, rasturio bi to Harisijevo ljubakanje (*διασκεδᾷ τὸν ἔρωτα*). Kakvi mu drago naime bili Harisijevi osjećaji prema Habrotoni, njegov će se odnos prema njoj smatrati ljubakanjem dok god bude djevojka bila u njega u najmu. A na šta bi drugo pomišljao i starac Smikrin, kad bi u kući Herestratovoj zatekao svoga zeta zajedno s heterom za koju je već otprije znao?

ČIN DRUGI

Iza pomenutoga svršetka 1 čina dolazi u Petrogradskom fragmentu još i oštećeni početak drugoga. Tu se nalaze ovi ostaci:

36 *ἐπι[σφαλῆ μὲν] πάντα τἀνθ[ρώπων . . .*
οιομ . . . . . .
καὶ τοπ . . . . . .
ὁ δεσπό[της . . . . . .
40 *ὁ γέρω[ν . . . . . .*
οὐδὲ λο . . . . . .

Sretna i, po priznanju svih, vrlo dobra konjektura stiha 36 potječe od Jernstedta koji je pored toga, u pomenutom izdanju svome, umetnuo u to mjesto Petrogradskoga fragmenta i ovaj Menandrov citat:

ἐμοὶ πόλις ἐστὶ καὶ καταφυγὴ καὶ νόμος
καὶ τοῦ δικαίου τοῦ τ' ἀδίκου παντὸς κριτὴς
ὁ δεσπότης, πρὸς τοῦτον ἕνα δεῖ ζῆν ἐμέ.

Isp. Stobej, Ant. 62, 34 M (= fr. 581 Kock).

Jernstedt učinio je to potaknut velikom sličnošću početaka 2 i 3 stiha fragmenta 581 s počecima 38 i 39 stiha Petrogradskoga fragmenta, a dopunjanje oštećena mjesta izveo je ovako:

ἐπισφαλῆ μὲν πάντα τἀνθρώπων. ἐμοί,
οἴμαι, πόλις ἐστὶ καὶ καταφυγὴ καὶ νόμος
κ. τ. λ.

Tu je dopunu nauka isprva prihvatila[114] i pridijelila ostatke toga monologa robu *Onesimu*, ali otkad se Hutloff dao na izučavanje *Petrogradskoga fragmenta*, stali su se iznositi protiv nje (izuzevši stih 36) razni prigovori, i formalne i materijalne naravi, te je ona, iako se izdavač tome nerado privolio, ispala i iz najnovijega, Jensenova izdanja. S formalne se strane prigovara navedenoj dopuni: što je Jernstedt, dopunjujući oštećene stihove, morao mijenjati već sam početak fragmenta 581; što mu se dodani oblik *οἶμαι*, u stihu 37, ne slaže s lekcijom membrane gdje stoji OIOM i što Hutloff, kod kolacije u Rusiji, nije čitao, u stihu 38, *καὶ τοῦ*, nego *καὶ τοπ*. Što se pak tiče prigovora koji se odnose na smisao pomenutoga monologa, u jednima se kaže da samo riječi fragmenta 581 ne pristaju u usta Onesimova,[115] a u drugima se to tvrdi za čitav ostatak monologa u Petrogradskom fragmentu,[116] pa dok jedni naučenjaci, uza sve to, pridijevaju monolog na početku 2 čina i dalje Harisijevu robu Onesimu,[117] stavljaju ga drugi, držeći da nastup Onesimov na tom mjestu ima sve protiv sebe, u usta Harisijeva tasta Smikrina.[118]

Pita se, dakle, prije svega tko nastupa na početku 2 čina: Onesim ili Smikrin. Ja bih rekao da riječi *δεσπότης* (st. 39) i *γέρων* (st. 40), u pomenutom monologu, svakako *više govore za roba* (Onesima) nego za slobodna čovjeka — Smikrina koji bi, govoreći taj monolog, imao, po Wilamowitzu i Coppoli, otpočeti s općenitom žalbom, a onda pridonijeti dokaze za razna razočaranja u životu: gospodar strada od prijevara robova, starac s neposluha djece, itd. Ako je tako, treba da ispitamo ima li doista nastup Onesimov na tom mjestu, kako to tvrdi Wilamowitz, sve protiv sebe. U 28 i 29 stihu Petrogradskoga fragmenta čitali smo da su se Simija i Herestrat, prije nego su ušli u kuću Herestratovu, sporazumjeli da će priopćiti Harisiju dolazak Smikrinov. To su oni, bez sumnje, i učinili. I domala je čitava Herestratova kuća znala da tamo, u susjedstvu, bjesni ljutit starac Smikrin (*οἰκίαν ποεῖ διάστατον* 29). Je li moguće da to saopćenje ne bi

[114] Isp. Capps, o. c., str. 99 i Körte, Menandrea², str. 144.

[115] Isp. Hutloff, o. c., str. 15 i 47.

[116] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 55.

[117] Hutloff, o. c., str. 52; Leeuwen, Menad. fab. rel.³, str. 20; Körte, RE s. v. Menandros, str. 738; Jensen, Menand. rel., str. XXIII i 16. Isp. i Sudhaus, Menand. rel.², str. 6.

[118] Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 55; Coppola, o. c., str. 171 i d.

Harisija baš nimalo uznemirilo, i da bi društvo, ne mareći za sve ono što se tamo zbiva, moglo mirno sjesti k doručku? Ja držim da ne bi. Već je rečeno da Harisijeva ljubav prema ženi nije ohladnjela i da je zato ona i ostala u kući njegovoj. Što je dakle, u takvim prilikama, prirodnije nego da vijest o dolasku Smikrinovu izazove u duši Harisijevoj prikrivenu bojazan da će starac, vraćajući se u grad, povesti sa sobom i Pamfilu, a s tim u vezi i neku tjeskobnu radoznalost što se zbilo u to vrijeme u njegovoj kući: da li starac još uvijek tamo galami ili je već izišao i vratio se kući. Sve to nužno zahtijeva da netko u početku 2 čina iziđe iz kuće Herestratove i pripazi kako će se svršiti nemio pohod Smikrinov. A koga će drugoga da šalje u tom poslu Harisije nego onoga koji je, na žalost, već jednom pokazao, na štetu njegovu, i odviše sposobnosti za takve poslove, tj. roba svoga Onesima.

Iz svega se toga, držim, jasno razabira da se Onesimovu nastupu na početku 2 čina ne samo ništa ne protivi nego da se on upravo nužno očekuje. Po tom bi mu, dakle, imali pripadati i sačuvani ostaci pomenutoga monologa. I oni zaista — iako neki o tom, kako je rečeno, drugačije misle — u situaciji, kako je prije prikazana, vrlo dobro pristaju u njegova usta. I Onesim je, bez sumnje, bio neugodno iznenađen dolaskom Smikrinovim. I on je u njem naslućivao nešto neugodna — konac braka Harisijeva, pa je pri tom, kao uzročnik svega toga, osjetio, zacijelo, i kajanje za kojim je ubrzo slijedilo samoopravdavanje da je on, kao vjeran rob gospodaru svome, morao otkriti Pamfilinu tajnu. Izišavši, dakle, zamišljen i nujan iz kuće Herestratove da uhodi po uputi Harisijevoj Smikrina, započeo je svoj monolog riječima: »Sve je nestalno na svijetu« *(ἐπισφαλῆ μὲν πάντα τἀνθρώπων)* nišaneći time očito na sretan do nedavno brak Harisijev kome, eto, prijeti konac dolaskom Smikrinovim. Zatim je, na glas savjesti, slijedilo pomenuto samoopravdavanje motivirano time, da je njemu, robu, zaštitnik gospodar *(ὁ δεσπότης)* pa da on mora za nj sve da čini. Onda je spomenuo starca *(ὁ γέρων)* Smikrina i objasnio s tim u vezi svrhu svoga dolaska.

Prema tome bi, po smislu svome, pristao amo vrlo dobro i navedeni *Menandrov citat* iz Stobeja, Ant. 62, 34 M (= 581 Kock), kad samo ne bi bilo pomenutih triju formalnih neprilika koje iznose protiv njega Hutloff i Wilamowitz. Ali one, pravo uzevši, i nijesu sve takve naravi, da se ne bi mogle pre-

mostiti. Uzevši na um da su gnomolozi, sastavljajući antologije, rado izostavljali riječi u tekstu, premještali ih i mijenjali hoteći svom ekscerptu dati oblik male cjeline,[119] nećemo se čuditi, što je Jernstedt, dopunjujući oštećene stihove u početku 2 čina, morao mijenjati početak fragmenta 581 u kojem je, bez sumnje, i Stobej, želeći da citira čistu gnomu, izostavio riječ *οἶμαι*. Što se tiče druge neprilike, da se dodani oblik *οἶμαι*, u stihu 37, ne slaže s lekcijom membrane gdje stoji OIOM,[120] ona bi se, po mom sudu, mogla opravdati tako da je lekcija OIOM griješka prepisivačeva, jer je baš takvih griješaka mnogo počinio i prepisivač *Kairskoga papirusa*,[121] a ima ih i na samoj *Petrogradskoj membrani*.[122] Najveća je, dakako, neprilika u toj stvari što Hutloff nije čitao u stihu 38 *καὶ τοῦ*, nego je iza *O* naslućivao *T* ili *Π*, ali kad tako ugledan i pouzdan čitalac papirusa kao što je Chr. Jensen sumnja u ispravnost toga čitanja,[123] ima nade da bi mogla otpasti i ta smetnja i fr. 581 dobiti opet u Menandrovim izdanjima ono mjesto koje mu je Jernstedt odredio.

Kad je Onesim bio pri kraju svoga monologa, zaškripila su, vjerojatno, vrata na kući Harisijevoj, a rob se povukao i zaklonio za stup kraj ulaza u kuću Herestratovu. Izišao je Smikrin, primiren, i priopćio publici, stojeći pred kućom zetovom, što je govorio sa kćerkom Pamfilom.[124] Onesim, razabravši odatle da je Pamfila zatajila ocu pravo stanje stvari[125] i da mu nije ništa priopćila o sadašnjem svom odnosu prema mužu Harisiju, uđe u kuću noseći Harisiju vijest da je Smikrin izišao primiren iz kuće njegove i da je na putu u grad.

---

[119] Isp. Henseov članak o Stobeju u RE IX, str. 2583 i d.

[120] Hutloff (o. c., str. 47) odbija oblik *οἶμαι* i s obzirom na smisao fr. 581, jer da unosi u nj sumnju, a rob u fragmentu posve sigurno izjavljuje da mu je gospodar zaštita i utočište, itd. Onesim, koga sad gospodar zbog rečenoga prokazivanja nešto poprijeko gleda, oslabljuje doista ponešto izjavu svoju riječju *οἶμαι*, a to čini zato što ne zna pouzdano bi li ga gospodar i u tim prilikama zaštitio. Sumnjajući dakle o tom, unosi, nehotice, tu sumnju i u opravdavanje prošloga svoga čina.

[121] U *Djevojci s podrezanom kosom* (st. 85) stoji, na pr., u papirusu *(α)πάνθ'* mjesto *πάνθ'*; u *Samljanki* (st. 209) *νι(ω)δουν* mjesto *ὗδοῦν*; u *Parničarima* (st. 301) *ταυεκεινη* mjesto *ταὐκείνῃ*. Više primjera u Jensenovu izdanju na str. XIV.

[122] U stihu 4 stoji *τουοβολ* mjesto *τοὐβολοῦ*, a u stihu 24 *εἰς* mjesto *ἐς*.

[123] Isp. Menand. rel., str. XXIII, bilj. 1.

[124] Isp. Hutloff, o. c., str. 53 i Körte, RE s. v. Menandros, str. 738.

[125] Zato i veli Onesim, u stihu 362, kod drugoga dolaska Smikrinova *πέπυσται ἰὰς ἀληθείας ἴσως παρά τινος οὗτος*. Isp. i Hutloff, o. c., str. 53.

Jensen[126] se domišlja da se Onesim upustio tom prilikom sa starcem Smikrinom i u razgovor, a svoje domišljanje osniva na riječima *Σμικρίνης ἀνασπρέφει ἐξ ἄστεως πάλιν ταρακτικῶς ἔχων* (360) što ih Onesim govori u 3 činu videći Smikrina gdje opet ljutit dolazi iz grada. Ali što Onesim zna da je Smikrin već jednom došao iz grada *ταρακτικῶς ἔχων*, nije zato morao da ga susretne i razgovara s njime. On je to mogao doznati, a zacijelo je, kako je rečeno, i doznao u kući Herestratovoj od Simije i Herestrata. Pored toga, ako je već Pamfila primirila oca ne potvrdivši zle one glase o životu Harisijevu, a to je vrlo vjerojatno, jer bi inače morala i sebe optužiti, nije više ni bio Smikrin *ταρακτικῶς ἔχων* kad bi Onesim trebao da stupi s njime u razgovor. Što bi po tom razlaganju imala da slijede *dva monologa* jedan za drugim (Onesimov i Smikrinov), ne bi bilo ništa neobično, jer to Menandar i inače čini.[127]

*

Želeći da se krene kući, začuje Smikrin viku i opazi gdje s lijeve strane (iz šume) dolaze *dva roba* u kožusima prepirući se žestoko među sobom, a uz njih žena s dojenčetom u naručju. Jedno je ugljenar *Sirisko* i njegova žena *(πρόσωπον κωφόν)*, a drugo pastir *Daos*. Ne mogavši se nikako složiti, povjere *(ἐπιτρέπουσιν)*[128] raspru svoju Smikrinu moleći ga da ih poravna. Smikrin se nerado privoli tome, ali kad ga zavađeni ponovo zamoliše i obrekoše pokoriti se njegovoj presudi, pristane da ih sasluša i pozove Daosa da on najprije sve redom iskaže. *Daos* (koji je, govoreći u nepotpunim rečenicama i služeći se mnogim asindetima i upravnim go-

[126] Menand. rel., str. XXIII; isp. i Sudhaus, Menanderstudien, Bonn 1914, str. 28.

[127] Isp. Parničari, st. 494 i d.

[128] Po tom je ta scena, a po njoj i čitava komedija, dobila ime *Ἐπιτρέποντες*, tj. oni koji povjeravaju raspru svoju obranu sucu na rješenje. Francuzi, Nijemci i Poljaci svratili su, prevodeći tu riječ, veću pažnju na rezultat rečenoga povjeravanja, tj. na presudu Smikrinovu, pa su prvi dali komediji ime *l' Arbitrage*, drugi *das Schiedsgericht*, a treći *Sąd polubowny*. Englezi i Talijani pridržali su riječ *Epitrepontes*, a tako i Česi (samo se u A. Kolářa javlja komedija, u jednom popularnom prikazu, i pod imenom *Spor*). Ja sam svakako želio da se ne udaljujem od onih koji se kriju pod imenom *ἐπιτρέποντες*, tj. od Daosa i Siriska koji razlažu pred obraničnim sucem parbu svoju, pa kako nijesam naišao u nas na zgodnu zamjenu za particip *ἐπιτρέποντες*, nazvao sam komediju imenom *Parničari* (isp. st. 3: *βούλομαι, κρινώμεθα*).

Nazivi komedija *u obliku participa* dolaze kod Menandra, u 96 sačuvanih natpisa njegovih drama, 19 puta: 7 puta u obliku participa aktiva, a 12 puta u obliku participa medija ili pasiva. Isp. na pr. *Δὶς ἐξαπατῶν, Ἑαυτὸν τιμωρούμενος Μισούμενος, Περικειρομένη* itd.

vorima, izvrsno karakterizovan kao prost i ograničen ovčar) pripovijeda kako je našao izloženo dijete (Pamfilino), kako ga je ponio kući i sjutradan predao Sirisku na molbu njegovu. Sirisko mu je, veli, za to vrlo zahvaljivao, pače i ruke ljubio, a sad, eto, susretnuvši ga zahtijeva odjednom od njega i stvari koje su izloženom djetetu bile primetnute. *Ugljenar* (koji hoće da se prikaže, služeći se u svom govoru sentencijama i primjerima iz literature, kao rječit i obrazovan rob) priznaje sve to, ali izjavljuje da ne traži *γνωρίσματα* za se, nego za dijete da bi po njima moglo jednom prepoznati svoje roditelje. Smikrin, iako se u početku nećkao da preuzme dužnost obrana suca, saslušao je, kao pravi Atenjanin, s velikim zanimanjem, poduprijevši se na štap svoj, oba parničara i presudio stvar u korist Siriskovu, pa tako, i ne znajući, upravio na pravi put dalju sudbinu svoga unuka. Kad je presuda izvršena, tj. kad je Daos predao teška srca Sirisku sva *γνωρίσματα*,[129] okrene se Smikrin, bez ikakva

[129] U toj partiji (145—154 = 197—206 u Coppolinu izdanju) proveo je Coppola novu razdiobu lica po kojoj obrani sudac postaje mnogo aktivniji nego što je bio u dotadašnjim izdanjima. Tako riječi *φέρε ταχύ* (145) i *τὴν πήραν χάλα καὶ δεῖξον· ἐν ταύτῃ περιφέρεις γάρ* (146 i d.), koje su dosad pripadale Sirisku, stavlja izdavač u usta Smikrinova, a riječi *βραχὺ πρόσμεινον, ἱκετεύω σ', ἵν' ἀποδῷ* (147 i d.), koje su se također pridijevale Sirisku, u usta Daosova. Videći naime da u Plautovoj komediji *Rudens* zahtijeva obrani sudac Demon od svoga roba Gripa da mu dade kovčeg u kojem su *γνωρίσματα* djevojke Palestre (cedo modo mihi istum vidulum, Gripe 1127), zaključio je Coppola da i u *Parničarima* riječi *φέρε ταχύ* i *τὴν πήραν — περιφέρεις γάρ* pripadaju sucu Smikrinu. Ali u Plauta je situacija drugačija nego u Menandra: tamo Demon traži kovčeg zato, jer će sam, prije nego izreče presudu, vaditi iz njega predmet po predmet i slušati kako ih Palestra iz daljine opisuje, u Parničarima pak, gdje je presuda već izrečena, Smikrin nimalo ne mari za predmete nego samo pita Siriska *πάντ' ἔχεις;* (150), a stvari, tek nakon odlaska sučeva, broji i ogleda sam Sirisko sa ženom svojom. Smikrin, koji je i dosad bio uvijek kratak u govoru, izdao je Daosu, na pitanje njegovo *οὐκοῦν ἀποδιδῶ;* (144), riječima *φημί* (144) kratak ali strog nalog da ima predati stvari Sirisku, pa nije nužno da to ponavlja imperativom *φέρε ταχύ* (145). Te riječi, nakon naloga sučeva, bolje pristaju u usta nestrpljiva Siriska. Ja stoga radije pridržavam dosadašnju razdiobu tih stihova, pogotovu što riječi *ἐν ταύτῃ περιφέρεις γάρ* (147) može da veli samo onaj tko pouzdano zna gdje se stvari nalaze, a to će, svakako, prije biti Sirisko nego Smikrin. — Isto tako pristaju riječi *βραχὺ πρόσμεινον, ἱκετεύω σ', ἵν' ἀποδῷ* (po Coppoli: *ἀποδῶ* 148) bolje Sirisku (jer iz njih očito izbija bojazan ugljenarova da se možda Daos ne bi pokorio izrečenoj presudi poslije odlaska Smikrinova) nego Daosu koji je toliko iznenađen presudom i koji se tako teško dijeli od nađenih predmeta.

Na pitanje Smikrinovo *πάντ' ἔχεις;* (150) odgovara, u svim izdanjima, Sirisko *οἶμαί γε δή, εἰ μή τι καταπέπωκε, τὴν δίκην ἐμοῦ λέγοντος, ὡς ἠλίσκετ'* (150 i d.), ali Coppola ostavlja Sirisku, u svom izdanju, samo prvi dio odgovota *οἶμαί γε δή*, a nastavak *εἰ μή τι — ἠλίσκετ'* pridijeva Smikrinu koji bi te riječi imao izricati u šali kao odgovor na sumnjičavu izjavu Siriskovu *οἶμαί γε δή*. Na tu će promjenu, po mom sudu, jedva tko pristati i dopustiti da dostojanstven, dosad, ozbiljan i šutljiv sudija, koji dapače i bez pozdrava odilazi, zbija odjednom šalu, a to tim manje što upravo te riječi tako dobro pristaju u usta lukava i lajava Siriska koji je protivniku svom kadar svašta prišiti. (Isp. na pr. stih 95 gdje je Daos, bez pravoga razloga, označen kao *λωποδύτης.*)

pozdrava,[130] u grad. Skoro iza njega otiđe i Daos zaprijetivši na polasku suparniku svome da će uvijek budno paziti na nj kako čuva djetetu povjerene mu stvari, a Sirisko stane zatim sa ženom brojati i ogledati primljena *γνωρίσματα*.

Ta krasna, živo prikazana i dobro sačuvana scena, kojom se počinje *Kairski papyrus*, već je u starini bila na osobitu glasu kako se razabira iz Kvintilijana X 1, 70; isp. O. Hense, Berl. Philol. Woch. 29 (1909) str. 1503. I novija ju je kritika složno označila kao krunu cijeloga toga otkrića i kao remek-djelo Menandrova umijeća. Da je ona i Menandru bila osobito mila, vidi se po tom što je po njoj dobila ime čitava komedija. Što čovjek više čita tu ljupku i zaokruženu epizodu, koja, kako Körte veli, ima samo tu manu, što je predobra,[131] to se više naslađuje njome. A to dolazi odatle što je pjesnik u njoj pribrao gotovo sve bitne crte velikoga svoga umijeća: lijep i okretan jezik i savršeno individualizovanje njegovo (osobito kod Daosa), vještački izrađene opreke u karakteru lica, živa i napeta radnja sve do odluke pa blag i prikriven humor. Scena sačuvala se, srećom, čitava, samo za početak nijesmo sigurni je li potpun. Kako u stihovima: *Σ. φεύγεις τὸ δίκαιον. — Δ. συκοφαντεῖς, δυστυχής* oštro dolazi do izražaja pravno stajalište jednoga i drugoga parničara, mogla bi se svađa njihova, na pozornici, posve dobro započeti tima riječima,[132] ali oni su već i prije toga mogli par riječi prozboriti.[133] Ako je početak i krnj, radi se, zacijelo, samo o nekoliko stihova, jer u sceni nema ništa takvoga što ne bi bilo objašnjeno u sačuvanom tekstu.

S ljupkom tom epizodom mnogo se veže, navlastito u novije doba, pitanje: Odakle Menandru motiv za tu scenu? Naskoro iza prvoga izdanja Lefèbvreova opazili su Bodin i Mazon[134]

---

[130] Takav odlazak bez ijedne riječi bio je dosad posve nepoznat u staroj grčkoj drami.

[131] Oba naime lijepo prikazana suparnika nemaju za dalji tijek drame nikakva osobita značenja: Daos se ne javlja više, a Sirisko ostaje sporedno lice. Isp. Deutsche Rundschau 135 (1908) str. 36. — S velikom ljubavlju i pohvalom govori o toj sceni i B. Keulen u raspravi Studia ad arbitrium in Menandri Epitrepontibus exhibitum. Harlemi 1916.

[132] Isp. Körte, RE s. v. Menandros, str. 739; Coppola, o. c., str. X; Leo, Hermes 43 (1908) str. 128.

[133] Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 56; Sudhaus, Menanderstudien, str. 28.

[134] Extraits de Ménandre, Paris 1908, str. 21. Isp. i Bodin, Notes sur l'»Arbitrage« de Ménandre (Revue de philologie 32, 1908, str. 73 i d.).

pa Hans Fischl[135] da je ovdje ista situacija kao i u 187 *fabuli Higinovoj* gdje se, u prvom dijelu njezinu, pripovijeda ovo: Alopa, lijepa kćerka Kerkijonova, rodi s Posidonom dječaka. Da grijeh od oca sakrije, preda novorođenče staroj svojoj dojkinji i zapovjedi da ga izloži. K izloženom je djetetu dolazila dan na dan kobila i dojila ga svojim mlijekom. Neki pastir, idući za kobilom, naiđe na dijete, digne ga i ponese kući. Drugi pastir, videći lijepo muško čedo, zamoli svoga druga da mu ga da, i on mu preda dijete, ali zadrži za se ruho kraljevsko u kojem je nahod bio zamotan. Kad je drugi pastir tražio kasnije i to ruho, jer bi jednom moglo biti djetetu od koristi da dozna za svoj rod, dođe među njima do svađe. Ne mogavši se nagoditi, pođu ka kralju Kerkijonu da ih poravna. Kralj prepozna odmah odijelo kćeri svoje, iznudi od dojkinje priznanje te zapovjedi da se dijete ponovo izloži, a kćerku baci u tamnicu da tamo od gladi umre.

Sličnost između *Menandrove epizode* i *Higinove fabule* očita je: tu i tamo dva roba parničara; tu i tamo djed nahoda kao obrani sudac, samo što kod Menandra Smikrin pravednom presudom, ne znajući, odlučuje o sreći unuka i kćerke svoje, a kod Higina Kerkijon, prepoznavši dijete, svijesno baca u propast i kćerku i unuka svoga. Kako pak Higinova fabula vrijedi u nauci kao sadržaj izgubljene Euripidove tragedije *Alope*,[136] zaključili su naučnjaci[137] da je Menandar uzajmio taj motiv iz te tragedije. U tom su uvjerenju čitali ljudi lijepu tu scenu sve do najnovijega doba, kad je Wilamowitz,[138] želeći Menandru u toj epizodi spasiti i originalnost invencije, iznio mišljenje da je možda jedan od prerađivača starih priča prenio situaciju iz Menandrovih Parničara u historiju Alope. Ali je Körte[139] smiono to nagađanje s pravom odbio, jer ono nije poduprto baš nikakvom analogijom. Menandru, koji je i inače slab u iznalaženju nove građe, ne treba ni ovdje, po mom sudu, spasavati originalnost invencije, jer scena nije izišla na glas time što se dva roba, bilo zbog čega, parbe pred obranim sucem,

[135] Zu Menanders *ΕΠΙΤΡΕΠΟΝΤΕΣ*. (Hermes 43, 1908, str. 311 i d.).

[136] Isp. Nauck, TGF², str. 389; Robert, Griechische Heldensage II, str. 722.

[137] Isp. osim Bodina i Mazona pa Fischla još: Körte, Menandrea², str. XXV i RE s. v. Menandros, str. 739; Croiset, L'Arbitrage, str. 15; Jiráni, Listy filol. 36 (1909) str. 5, bilj. 1; Leeuwen, Menand. fab. rel.², str. 13, bilj. c; Capps, o. c., str. 48.

[138] Schiedsgericht, str. 132.

[139] Gnomon I (1925) str. 23 i RE s. v. Menandros, str. 739.

nego umjetničkom izvedbom pjesnikovom, odličnim motiviranjem i svima onima ostalima po Menandra značajnim crtama što sam ih prije spomenuo. Zašto da pjesnik koji toliko toga duguje tragediji u dramatskoj tehnici ne uzajmi od nje i taj motiv[140] od kojega će, oplemenivši ga time što djed-sudija postaje u njega spasiteljem svoje djece, stvoriti scenu koja će toliko natkriliti svoj izvor, te će kod suvremenika izazvati divljenje i *poticati na nasljedovanje,* a kod kasnijih pokoljenja vrijediti kao remek-djelo njegova umijeća.

Da je među pjesnicima doista bilo ugledanja na tu toliko slavljenu i ljupku scenu Menandrovu, jasno pokazuje pomenuta već Plautova komedija *Rudens* (IV 3). I tu se parbe dva roba zbog *γνωρίσματα.* Jedan (Gripo) hoće da, kao i Daos, pridrži sve stvari za se, a drugi (Trahalije) da ih, kao i Sirisko, spasi u korist svoga štićenika. I tu je obrani sudac (Demon) srodnik djetetu kome pripadaju *γνωρίσματα,* ali ne djed, nego otac djevojke Palestre. Ali ne samo to: Plautova se scena slaže s Menandrovom i u mnogim pojedinostima, štoviše — i u stilističkim osobinama. Koliko je to podudaranje, neka pokaže ovo nekoliko primjera: Par. 2 i d.: *Σ. ἐπιτρεπτέον τινί ἐστι περὶ τούτων* —. Rud. 1004 i d.: TR. Tu istunc (vidulum) hodie non feres, nisi das sequestrum aut arbitrum, quoius haec res arbitratu fiat (isp. i 1035: TR. vin qui in hac villa habitat eius arbitratu fieri?) — Par. 3: *Δ. βούλομαι, κρινώμεθα.* — Rud. 1040: GR. Ibo ad arbitrum. — Par. 22: *Σμ. σὺ πρότερος ὁ σιωπῶν λέγε.* — Rud. 1063: DAE. Audi, loquere tu. — Par. 30 i d.: *Σ. περὶ τούτων ἐστίν. Δ. οὐκ ἐᾷ λέγειν. Σμ. ἐὰν λαλῇς μεταξύ, τῇ βακτηρίᾳ καθίξομαί σου. Δ. καὶ δικαίως. Σμ. λέγε. Δ. λέγω.* Rud. 1089: DAE. Cave malo ac tace tu: tu perge ut occepisti dicere. — Par. 75: *Δ. εἴρηκα τόν γ' ἐμὸν λόγον.* — Rud. 1103: TR. Dixi equidem. — Par. 99 i d.: *Σ. ἥκω δὲ καὶ νῦν οὐκ ἐμαυτοῦ σ' οὐδὲ ἓν ἴδιον ἀπαιτῶν.* — Rud. 1077 i d.: TR. Equidem ego neque partem posco mihi istinc de istoc vidulo neque meum esse hodie umquam dixi. — Par. 146: *Σ. τὴν πήραν χάλα καὶ δεῖξον.*

[140] Među stvarima, što ih je Sirisko primio od Daosa, nalazi se i *πορφυρᾶ πτέρυξ* (187). Bodin (Revue de philologie 32, 1908, str. 74) i Leeuwen, (Menand. fab. rel.[3], str. 196) drže da je to komad od grimizne haljine Pamfiline koju je ona kod Tauropolija u natezanju s Harisijem uništila, a kasnije u nju zamotala dijete i ostala *γνωρίσματα.* Ako je doista tako, a to je vrlo vjerojatno, onda Menandar time, po mom mišljenju, jasno odaje izvor svoj. Kod Euripida je glavni znak prepoznaje komad od ruha kraljeve kćeri: cum allata essent (insignia) et agnosceret Cercyon ea esse ex veste scissa filiae suae (Higin). Menandar je to, doduše, zamijenio, u svrhu svoju, prstenom, ali su i u njega i nahod i *γνωρίσματα* bili umotani u razderano odijelo majčino koje, eto, Daos vraća Sirisku, a on ga posljednjeg uzima u ruku.

— Rud. 1127: DAE. Cedo modo mihi istum vidulum, Gripe. — Isp. još: Par. 100 i d. — Rud. 1020 i d. — Par. 114 i d. — Rud. 1082 i d.

Po svemu što je izneseno mislim da je sličnost između obiju scena bjelodana. Kako se pak Plautov Rudens općeno smatra u nauci kao preradba nepoznate Difilove komedije,[141] ne mogu, potaknut tolikim podudaranjem, na ino nego da s F. Marxom[142] zaključim, iako to neki ne odobravaju,[143] da se Difil ugledao u toj stvari na *Parničare* suvremenika svoga Menandra.

*

U trećoj sceni broji i pregleda pobjednik Sirisko sa ženom svojom dobivena *γνωρίσματα*. Tu je neki mršav pjetlić (*ἀλεκτρυών τις καὶ μάλα στριφνός* 168), neka stvar urešena draguljima (*διάλιθόν τι* 169) i mala sjekirica (*πέλεκυς* 169).[144] Ugljenara osobito zanima *pozlaćen prsten* (*ὑπόχρυσος δακτύλιός τις* 170) na kojem je urezan bik ili jarac, a neki Kleostrat označen kao umjetnik. Brižno to ogledanje privuče pažnju i roba Onesima koji je u to vrijeme izišao iz Herestratove kuće tužeći se na spora kuhara, pa kad razbere Siriskove riječi i spazi prsten, prepozna u njem, približivši se k ugljenaru, izgubljeni prsten svoga gospodara Harisija i otme mu ga. Sirisko se mnogo trudi da opet dođe do prstena, ali Onesim neće da ga vraća dok ga ne pokaže svome gospodaru. Ugljenar utješi se, napokon, time da će prsten opet, ako ne s voljom Onesimovom, a ono novom sudačkom presudom doći u njegove ruke. U brizi da još što ne izgubi, prekine Sirisko, za čas, s Onesimom te stane kupiti ostale stvari: đerdan neki (*στρεπτόν τι* 187), grimizni komad od haljine (*πορφυρᾶ πτέρυξ* 187). Kad sve skupi i pobroji, pošalje ženu sa stvarima u kuću Herestratovu. Na ponovno uvjeravanje Onesimovo da je to doista Harisijev prsten, koji je gospodar pred nekoliko mjeseci pijan izgubio, pristane Sirisko (primijetivši da obojica idu na

---

[141] Isp. F. Leo, Plautinische Forschungen, Berlin 1912, str. 161; E. Fraenkel, Plautinisches im Plautus (Kiessling u. Wilamowitz, Philologische Untersuchungen 28. Heft, Berlin 1922) str. 384; Wilamowitz, Schiedsgericht, str 166 i d.; G. Jachmann, Plautinisches und Attisches (Friedländer-Jachmann-Jacoby, Problemata 3. Heft, Berlin 1931) str. 82 i d. i dr.

[142] Isp. Rh. Mus. 73 (1924) str. 482 i 75 (1926) str. 128.

[143] Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 216. Isp. i Jachmann, o. c., str. 84.

[144] I u Plauta (Rud. 1158) nalazi se među stvarima u kovčežiću *securicula ancipes* na kojoj je urezano ime majčino.

isto mjesto, tj. u kuću Herestratovu) da prsten ostane u Onesima da ga pokaže svome gospodaru.

U toj je sceni samo jedno mjesto gdje se ne slažem s dosadašnjim shvaćanjem, a to je stih 174 i d. K Sirisku, koji promatra prsten, prilazi Onesim i veli mu *ἐπίδειξον*, a ugljenar mu odgovara *ἦν· σὺ δ' εἶ τίς;* Wilamowitz tumači to mjesto, u svom komentaru s. v. *ἦν*, tako da Sirisko tim riječima daje prsten iz ruke. Ali neće biti tako, jer je ugljenar, kako vidjesmo, odviše dosjetljiv i lukav (isp. str. 151), da bi tako što učinio. On, doista, na molbu *ἐπίδειξον* pruža uz riječcu *ἦν* prsten prema Onesimu, ali ga čvrsto drži u ruci. Onesim pomno promatra prsten i tako je u to zaduben da i ne čuje Siriskovo pitanje *σὺ δ' εἶ τίς;* napokon konstatira: *οὗτός ἐστι — ὁ δακτύλιος — τοῦ δεσπότου τοὐμοῦ Χαρισίου* (174 i d.) i — zgrabi prsten iz ruke Siriskove. Zato Sirisko i veli na to *χολᾷς — τὸν δακτύλιον θές, ἄθλιε* (176 i d.), pa kasnije opet *τὸν δακτύλιον θές, φημί* (182). Da se ovdje zaista radi o otimačini, jasno potvrđuju i Siriskove riječi:

> *Ἄπολλον καὶ θεοί, δεινοῦ κακοῦ.*
> *οἷον τὸ σῶσαι χρήματ' ἐστὶν ὀρφανοῦ*
> *παιδός· ὁ προσελθὼν εὐθὺς ἁρπάζειν βλέπει* 179-181.

ČIN TREĆI

Taj je čin obuhvatao oko 297 stihova (od kojih su 103 krnja, a oko 30 ih je posve nestalo), a dijeli se, s obzirom na tijek radnje i nastupanje lica, vrlo dobro u *pet scena*. Prve nam je tri scene (202—365) donio Kairski papyrus potpune, a četvrta i peta sastoje se samo od pomenutih krnjih i izgubljenih stihova.

U *prvoj sceni* izlazi iz kuće Herestratove *Onesim* potišten i zabrinut. Već se više nego petput približio gospodaru da mu pokaže prsten, ali se svagda povukao imajući na umu riječi *ὡς τὸν φράσαντα ταῦτά μοι κακὸν κακῶς ὁ Ζεὺς ἀπολέσαι* (207 i d.) što ih njegov gospodar Harisije tako često ponavlja proklinjući njima njega prokazivača grijeha žene njegove Pamfile. Sva je po tom prilika — umuje zabrinuti rob — da se gospodar pomiri sa ženom, a ako se to dogodi, onda njemu nema više mjesta u kući Harisijevoj. Zato je, veli, dobro učinio što se uzdržao da k toj stvari još drugo što ne primiješa.[145]

*

[145] Isp. str. 16.

Umujući tako, ostaje Onesim na pozornici i u *drugoj sceni* i razmišlja, na početku scene, osobito o tom da li da vrati prsten Sirisku ili ne. Uto jurne iz kuće Herestratove Habrotona bježeći, srdita i ogorčena, od pijanih drugova Harisijevih i braneći se od njih riječima *ἐᾶτέ μ', ἱκετεύω σε, καὶ μή μοι κακὰ παρέχετε* (213).[146] Kad se djevojka našla sama,[147] stane uzbuđena otkrivati boli srca svoga: mislila je da je Harisije voli, a on, eto, mrzi na nju neobičnom nekom mržnjom. Ne dopušta joj da uz njega kod gozbe leži i već tri dana nikako ne mari za nju. Međutim izađe iz kuće Herestratove ugljenar Sirisko koji je unutra uzalud tražio Onesima Zamijetivši odmah roba, priđe k njemu i pozove ga da mu vrati prsten ili da ga pokaže onome kome želi. Nastojeći da primiri ugljenara, razloži mu Onesim kako stvar stoji: prsten nađen među stvarima izložena djeteta isti je što ga je njegov gospodar Harisije izgubio kod Tauropolija. Kako su ondje bile prisutne i žene, vrlo je vjerojatno da se tu radi o silovanju djevojke. Harisije ostavio je prsten u njezinim rukama, a ona ga je s ostalim stvarima priložila svome djetetu koje je dala izložiti. Zato se Onesim i žaca da pokaže prsten svome gospodaru. Donoseći naime njega preda nj, označuje Harisija prilično sigurno kao oca nađenoga djeteta. Sirisko ne želi da se miješa u tu stvar. Prsten će, doduše, još kratko vrijeme ostaviti u Onesima, ali kako mu se njegovo razlaganje čini praznim izvijanjem komu je svrha da ne vrati prsten, potražiće opet Onesima, kad se vrati iz grada, da vidi što mu valja dalje činiti u toj stvari.[148]

---

[146] Te riječi, koje nas mnogo opominju na tragediju grčku (isp. na pr. Sofoklo, Trah. 1005 *ἐᾶτέ μ', ἐᾶτέ με δύσμορον εὐνάσαι. ἐᾶθ' ὕστατον εὐνάσαι*), izrekla je Habrotona na vratima kuće Herestratove, ali ne prema gledaocima, nego okrenuta u kuću upravivši ih na nasrtljive (za publiku, dakako, nevidljive) mladiće od kojih joj je, po svoj prilici, jedan (*ἱκετεύω σε*). kad se dala u bijeg, i put zakrčio. Coppola, u svom komentaru ad 266 (= Jensen 213), hoće da protegne riječi *ἱκετεύω σε* na Harisija, ali Harisije se, po vlastitom priznanju heterinu (215 i d.), ništa ne brine za nju, pa nije, zacijelo, ni potrčao za njom kad se spremila da ostavi pijano društvo.

[147] Habrotona nije primijetila Onesima, a kako ni rob nije opazio da je hetera izišla iz kuće, mogli su oboje nesmetano, na glas, iznositi svoje misli pred publiku. Glumci su se tom prilikom postavili tako da se onaj koji je glumio Onesima povukao na desno od vrata Herestratovih (*desno* i *lijevo* = sa stajališta gledalaca), a onaj koji je glumio Habrotonu na lijevo. Kad je malo po tom izišao iz kuće Herestratove i ugljenar Sirisko tražeći Onesima, skrenuo je i on, opazivši odmah Onesima, na desnu stranu, a odatle je nakon razgovora s Onesimom krenuo u grad. Isp. i Wilamowitzev komentar ad 225.

[148] Isp. str. 48.

Prepiranje robova oko prstena, osobito pominjanje Harisija i Tauropolija, privuklo je pažnju kitarašice Habrotone. Želeći više o tom čuti, pristupi, poslije odlaska Siriskova, k Onesimu i upusti se s njime u razgovor. Kad joj Onesim potvrdi da je Harisije pijan izgubio prsten kod Tauropolija, jasno je i njoj da se tu radi o silovanju djevojke i da bi dijete, koje unutra[149] doji Siriskova žena, mogao biti Harisijev sin. Uto se opomene kitarašica da se slična stvar dogodila u njezinoj nazočnosti lani kod Tauropolija kad je ona djevojkama svirala i s njima se igrala. I tad ispripovjedi robu kako je poslije svečanosti lijepa i bogata neka djevojka iščeznula iz društva njihova i kako se opet pojavila u poderanoj halji, smetena i zaplakana. To će biti, zacijelo, majka djeteta, iako Habrotona nije vidjela u nje prsten. Nju bi, po mišljenju Onesimovu, valjalo odmah tražiti. Ali Habrotona, želeći izrabiti stvar u svoju korist, odbija vješto taj prijedlog i predlaže da se najprije traži otac djeteta, jer se s nekih razloga[150] ne može kao sigurno držati da je to Onesimov gospodar Harisije. Na pitanje Onesimovo što dakle treba činiti, priopćuje Habrotona ovu svoju namisao: učiniće stvar tu svojom, uzeti prsten i dijete i poći ka Harisiju. On će, zacijelo, opazivši prsten, pitati odakle ga je uzela, a ona će mu na to oprezno ispripovjediti sve što se lani dogodilo kod Tauropolija i navesti pijana čovjeka na priznanje. Ako to uspije, tj. ako se Harisije pokaže ocem djeteta, tražiće oni po tom i majku. Ta se misao Onesimu vrlo sviđa, samo zamjera Habrotoni, što prešućuje da će se po tom, priznata od Harisija kao majka djeteta, dokopati slobode. Vidjevši da je rob prozreo pravi cilj njezina pothvata, priznaje Habrotona Onesimu iskreno svoju želju za slobodom, ali obećaje uz zakletvu, ako to postigne, da će za to njemu, uzročniku svega toga, zauvijek biti harna. Primivši na to od Onesima prsten, pođe u kuću ka Harisiju da pokuša što je naumila.

---

[149] Sirisko i žena njegova ušli su pri koncu drugoga čina u kuću gospodara svoga Herestrata, pa je po tom Habrotona samo ondje mogla vidjeti ženu gdje doji nađeno djetešce. A to nesumljivo dokazuje, kako vrlo dobro primjećuje Coppola, u svom komentaru ad 300 (= Jensen 247), da se Harisije častio s drugovima svojima *u kući prijatelja Herestrata.*

[150] Prsten je naime mogao doći, veli Habrotona, i u ruke kojega od Harisijevih drugova: bilo da ga je Harisije, kockajući se, kao zalog dao, bilo da je, preuzimajući neku obavezu (συντιθέμενος περί τινος 288), bio primoravan (περιείχετο 289) da ga da. Coppola (komentar ad 338 = Jensen 285) pomišlja u posljednjem slučaju još uvijek na *okladu* (isp. Croiset, L'Arbitrage ad 288 i Körteov prijevod te komedije), iako je Wilamowitz u svom komentaru s pravom naglasio da bi u tom slučaju bio upotrebljen glagol περιδίδοσθαι s genitivom.

Pored stvari, na koje sam se u bilješkama osvrnuo, jedno je još samo mjesto u toj sceni s kojim želim da se pobliže zabavim, a to su Habrotonine riječi:

πέρυσι, ναί,
Ταυροπολίοις. παισὶν γὰρ ἔψαλλον κόραις
αὐτή θ' ὁμοῦ συνέπαιζον· οἰὸ' ἐγὼ τότε
οὔπω γὰρ ἄνδρ' ἤδειν τί ἐστι 259—262.

Ovdje otstupam od Jensenova izdanja te navodim stihove onako kako ih papyrus donosi. Jensenov tekst razlikuje se od navedenoga u tom, što stih 261 ima u njega ovaj oblik: *αὐτή θ' ὁμοῦ συνέπαιζε, σὺν δ' ἐγὼ τότε· οὔπω γὰρ κτλ.* Ta je promjena potekla od Cappsa[151] i Wilamowitza,[152] i to iz želje da svakako bude spomenuta na tom mjestu i *ona*[153] oko koje se, od stiha 263, čitav razgovor kreće, tj. silovana djevojka *(αὐτή θ' ὁμοῦ συνέπαιζε).*

S obzirom na ono što se nalazi prije i poslije navedenih Habrotoninih riječi čini se da ovdje nije trebalo dirati u tekst papyrusa. U stihu 258 i d. veli naime Habrotona: *κἀμοῦ γὰρ παρούσης ἐγένετο τοιοῦτον ἕτερον* — valja domisliti: *εἰς τὰς γυναῖκας παννυχιζούσας μόνος ἐνέπεσε.* Čovjek bi očekivao da će se Onesim na tu izjavu kitarašičinu odmah zanimati za mladića koji je napao na žene i za djevojku koja je kod toga stradala. Ali on kao da ne mari, u prvi mah, za to, nego samo u čudu pita: *σοῦ παρούσης* (sc. *ἐγένετο τοιοῦτον ἕτερον;*). I sad Habrotona tačno odgovara na ono što je rob pitao potvrđujući stvar (*ναί*) i označujući kada (*πέρυσι Ταυροπολίοις*) je to bilo i što je ona tom prilikom radila (*ἔψαλλον κόραις αὐτή θ' ὁμοῦ συνέπαιζον*). U tom je odgovoru na pitanje *σοῦ παρούσης;* vrlo važna upravo riječ *αὐτή* (sc. *ὁμοῦ συνέπαιζον*) — pod kojom pomenuti izdavači razumijevaju mjesto Habrotone silovanu djevojku — jer je mladić napao na lijepu djevojku *poslije svečanosti* kad su se djevojke, a s njima i Habrotona, *igrajući se* razbježale na sve strane (*ἐπλανήθη γὰρ μεθ' ἡμῶν* 269 — *εἶτ' ἐξαπίνης κλάουσα προστρέχει* 270). Pod riječju *αὐτή* (261) može se dakle razumjeti samo Habrotona koja, odgovarajući na

[151] O. c., str. 79.
[152] Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1921, XLII str. 745; Schiedsgericht, str. 28 i 78.
[153] Isp. i C. Robert, Zu den Epitrepontes des Menander (Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII str. 431).

pitanje *σοῦ παρούσης;*, hoće da naglasi da nije ostala poslije svečanosti kraj onih koje su je najmile (*παρ' αἷς γὰρ ἦν ἐγὼ γυναιξὶ* 264 = *αἱ τῶν κορῶν μητέρες*), nego da se i *sama* s djevojkama igrala i, baš tom zgodom, vidjela što se dogodilo lijepoj onoj i bogatoj djevojci.

Kad je Onesim dobio od Habrotone odgovor na pitanje *σοῦ παρούσης;*, javila se u njega želja da sazna i za lica toga nemilog događaja. Kako on po Habrotoninu pominjanju lanjskih Tauropolija (*Ταυροπολίοις* 260) i po *prstenu* (isp. osobito stih 274: *καὶ τοῦτον εἶχεν;*) gotovo sigurno naslućuje da bi napadač mogao biti gospodar njegov Harisije,[154] pita samo za onu koja je za nj još potpuna tajna, tj. za silovanu djevojku: *τὴν δὲ παῖδά γ' ἥτις ἦν οἶσθας;* (263) za koju se on i inače mnogo zanima.[155] Tom shvaćanju ide, po mom sudu, u prilog i samo pitanje Onesimovo koje je, po riječci *δέ*, udešeno tako kao da pitalac hoće da kaže: *τὸν μὲν Χαρίσιον ὑποπτεύομεν ὡς βιαστήν, τὴν δὲ παῖδά γ' ἥτις ἦν οἶσθας;*

Po svemu se tome vidi da su stihovi 259—262 posve u skladu s onim što se prije i poslije njih govori, pa po tom nije nužna u njima nikakva promjena. Što se pak tiče dodatka: *οὐδ' ἐγὼ τότε οὔπω γὰρ ἄνδρ' ἤδειν τί ἐστι* (261 i d.) kojim se opravdava ono što je kazano rečenicom *αὐτή θ' ὁμοῦ συνέπαιζον* (igrala sam se s njima, jer nijesam još tada ni ja znala što je muškarac), nema u njem, po mom mišljenju, nikakve smetnje. Položaj riječce *γάρ* (na *petom* mjestu) ne čini neprilike, jer se ista partikula javlja u Menandra i na *sedmom* mjestu,[156] a druga, složena negacija iste vrste (*οὔπω*)[157] potkrepljuje poricanje izrečeno negacijom *οὐδ'*: »niti ja tada nijesam još naime znala što je muškarac.«

Završujući prikaz *druge* scene 3 čina, valja da istaknem da je ona gotovo jednako ljupka[158] i vrijedna kao i druga scena 2 čina koja je komediji dala ime. U središtu je svega ovdje mlada i lijepa Habrotona koja je, kao hetera, po Menandrovu prikazu doista vrlo

---

[154] To je nagađao Onesim već i prije sastanka s Habrotonom; isp. stih 234 i d.

[155] Isp. *τὴν μητέρ' οὐδεὶς οἶδεν* (254) i *πρότερον ἐκείνην ἥτις ἐστίν, Ἀβρότονον, εὕρωμεν* (280).

[156] Isp. na pr. Par. 570 i 637.

[157] Isp. Menandar, Kitar. 44 i d.: *οὐκ ἐλήλυθεν οὔπω γε νυνὶ τῶν χρόνων ὄντων μακρῶν.*

[158] Ta je scena, kako je zapazio A. Körte, najače djelovala na publiku kod prikazivanja *Parničara* na modernim pozornicama u Njemačkoj. (Isp. R E s. v. Menandros, str. 740).

neobična. Ona je mila, bezazlena i dobroćudna i puna smilovanja i iskrene brige za sudbinu izloženoga djeteta (247). Ona se rado opominje onoga doba kad je još nevina bila (262) i zakletvom potvrđuje (*μὰ τὴν Ἀφροδίτην* 263) da to nije tako davno bilo. Ona se kao dijete zanosi za lijepom haljom silovane, nepoznate djevojke i od srca žali što se ona pri nasilju posve uništila (272). Ali u zvanju se svome ta hetera slabo snalazi. Kad vidi da je prezrena od Harisija za čijom ljubavlju teži, bježi iz društva njegova (213 i d.), dok bi druga za tinji čas bila u zagrljaju drugoga. Zato i smišlja spletku (296 i d.) i bez straha stupa s prstenom i s djetetom pred Harisija očekujući od toga preduzeća izlaz iz nevolje u koju je, u slabom jednom času, zapala (*ἐλευθέρα μόνον γενοίμην* 331).

Po svemu se vidi da se Menandar ovdje mnogo trudio kako bi heteru u toj komediji uzdigao nad ostale hetere, a to mu je toliko pošlo za rukom da je Habrotonu učinio jednim od najljubaznijih i najsimpatičnijih lica svojih *Parničara.*

*

U *trećoj* je *sceni* monolog Onesimov. Zlovoljan rob divi se dosjetljivosti heterinoj (*τοπαστικὸν*[159] *τὸ γύναιον*) i tuži se na ludost svoju: Habrotona će steći slobodu, a on će uvijek robovati. Ali i gospodarici se njegovoj spremaju teški dani. Ako se naime pronađe majka onoga djeteta, pa ako je rođena od oca slobodnoga, moraće gospodarica seliti iz kuće Harisijeve. Dobro je što se on nije miješao i u tu stvar. I nigda više tako što ne kani činiti. Ako ga ipak tko zateče da je što nepotrebno učinio ili izbrbljao, neka mu *otsiječe* — zube.[160] Uto se opet pojavi, dolazeći iz grada, *Smikrin.* Opazivši

[159] *Τοπαστικός* (340) nova je riječ koja pripada k imenici *τόπος* i ka glagolu *τοπάζω* = »na jedno mjesto nišaniti, pogađati, naslućivati« — dakle je *τοπαστικός* onaj koji umije uvijek naći neki *τόπος,* koji je, misleći, u svakoj prilici kadar dokučiti ono što treba, tj. *dosjetljiv.*

[160] *ἐκτεμεῖν*
δίδωμ' ἐμαυτοῦ τοὺς ὀδόντας. ἀλλ' οὗτοσὶ
τίς ἐσθ' ὁ προσιών; 358—360.

Stih 359 nije metrički u redu. Tu su griješku, iznajprije, nastojali popraviti izdavači tako da su sad uklanjali riječcu *ἀλλ',* sad zamjenjivali pronomen *οὗτοσί* pronomenom *ὁδί.* Noviji izdavači (Leeuwen, Wilamowitz, Coppola i Jensen) ne želeći, s pravom, dirati ni u koju od navedenih riječi, navode stih onako kako ga papyrus donosi, a tumače ga, povodeći se za Cappsom (o. c., str. 90) tako da riječ *ὀδόντας,* koja kvari smisao, a po tom i metar (ne bi se naime kazalo *ἐκτεμεῖν* nego *ἐξελκύσαι τοὺς ὀδόντας.* niti bi za brbljavost Onesimovu bili krivi zubi nego jezik) shvaćaju kao zamjenu za vulgarne izraze *ὄρχεις* ili *διδύμους* što je vrlo vjerojatno s obzirom na Plautovu Aulularију, st. 250: si hercle ego (Euclio) te (Staphylam) non elinguandam dedero usque ab radicibus, impero auctorque ego sum, ut tu me quoi vis *castran-*

bijesna starca (*Σμικρίνης ἀναστρέφει ἐξ ἄστεως πάλιν ταραχτικῶς ἔχων αὖτις* 360 i d.), umakne rob u kuću Herestratovu da se ukloni njegovu gnjevu.

*

Četvrtu i *petu* scenu toga čina donose nam *sedmi* i *osmi* list prvoga kvaternijona ($D^{3/4}$ i Y R_{1-2}, stih 366—468). Kako je list $D^{3/4}$ razderan unakrst i sastavljen od sitnih fragmenata N + T + M + V X, sastoji se i tekst ovdje samo od kratkih početaka i završetaka stihova koji pružaju mogućnost raznih kombinacija. Fragmenti N i T ispunjaju gornju polovicu lista $D^{3/4}$[161], fragmenat M donji dio unutrašnje polovice, a fragmenti V X donji dio izvanje polovice. Te je posljednje, sitne fragmente (V X) smjestio na to mjesto već sam prvi izdavač Kairskoga rukopisa L e f è b v r e, ali je spoj njihov s fragmentom M dobio vrijednost i smisao tek onda kad je R o b e r t[162] pomaknuo V X za jedan redak prema gore. I stranice $Y^2 R^2$ i $Y^1 R^1$ donose nam, u glavnom, samo početke i završetke stihova, ali je ovdje još i ta neprilika, da je na svakoj stranici nestalo po 14, otprilike, stihova.

Razumljivo je da uz takve prilike, i pored pomenutoga R o b e r t o v a otkrića kod fragmenata V X, ne stojimo u tim scenama nikako na čvrstom tlu. Ipak se iz teksta, kakav danas revnim nastojanjem učenih ljudi pred nama leži, dade uza sve to nešto izvući, dakako, samo s obzirom na *glavni tok* radnje, dok su u pojedinostima moguće najrazličnije, često posve protivne kombinacije kako se to vidi iz mnogih pokušaja restauracije tih scena.[163] Ja ću stoga, prije nego se upustim u tom dijelu komedije u bilo kakva domišlja-

dum loces. Isp. W i l a m o w i t z, Schiedsgericht, str. 87 i R o b e r t, Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII, str. 410, bilj. 1. — Onesim je tom prilikom, hoteći izreći ono što su gledaoci zacijelo već naslućivali nakon riječi *ἐκτεμεῖν δίδωμι' ἐμαυτοῦ . . .*, zastao iza riječi *τοὺς* i nakon kratke stanke, protiv očekivanja, dodao riječ *ὀδόντας* kojom je, doduše, poremetio pravilan tok svoga deklamovanja, ali je baš time pobudio pažnju i smijeh slušalaca.

[161] $N^1 T^1$ čine još konac treće scene, tj. konac Onesimova monologa u kojem rob najavljuje dolazak Smikrinov.

[162] Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII, str. 405 i d.

[163] S t a v e n h a g e n, Hermes 45 (1910) str. 574; R o b e r t, Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII, str. 411 i d.; S u d h a u s, Hermes 48 (1913) str. 16 i d.; H u t l o f f, o. c., str. 55 i d.; G r a f, o. c., str. 34 i d.; S c h w a r t z, Hermes 50 (1915) str. 312 i d.; L e e u w e n, Menand. fab. rel.[3], str. 41 i d.; W i l a m o w i t z, Schiedsgericht, str. 87 i d.; C o p p o l a, o. c., str. 200 i d.; J e n s e n, Menand. rel., str. XXV i d. i K ö r t e, R E s. v. Menandros, str. 741 i d.

nja, utvrditi u tim scenama one stvari koje su posve sigurne i one koje se, po nekim znakovima, čine vrlo vjerojatnima.

Sigurno je ovdje, prije svega, da na početku četvrte scene nastupa starac *Smikrin* i da govori podulji *monolog*. To se, s pravom, zaključuje po tom, što Onesim na koncu treće scene najavljuje dolazak Smikrinov (*Σμικρίνης ἀναστρέφει* 360) i što ovdje sve do stiha 382 nema paragraphusa, a nije ga, vjerojatno, bilo ni dalje, ali se to ne može potvrditi, jer su od stiha 383—391 svi stihovi na početku okrnjeni. Pored toga sigurno je po kraticama *ΣΜΙ.* i *ΣΜ.* da je Smikrin govorio u stihovima: 398 (kratica je s desne strane, dakle je Smikrin prihvatio riječ unutar stiha), 404 i 420.

Po kratici *ΧΑΡ.* uza stih 405 moglo bi se pouzdano reći da je uz Smikrina nastupio u toj sceni i zet njegov *Harisije*, ali Wilamowitz nezgodnu prisutnost Harisijevu na tom mjestu uklanja, u svom izdanju, tako da mjesto *ΧΑΡ.* piše *ΚΑΡ.*[164] i daje time taj i slijedeći stih u usta kuhara *Karijona* čija se prisutnost u toj sceni naslućuje vrlo vjerojatno već i prije po riječima *ἄριστον* (393) i *μαγείρου* (396).

Sigurno je ovdje, napokon, još i to da je u stihu 459 progovorio par riječi i Harisijev prijatelj *Herestrat* što jasno dokazuje kratica *ΧΑΙΡ.* s desne strane toga stiha. Ako je tako, onda je, sudeći po trećoj sceni 1 čina, vrlo vjerojatno da u stihu 413 riječima *ὦ Ἡράκλεις ..... Σιμμίας* najavljuje netko i drugoga Harisijeva prijatelja, tj. *Simiju* koji i ovdje (stih 413) nastupa, po svoj prilici, zajedno s drugom Herestratom.[165] To nagađanje o prisutnosti i drugoga prijatelja Harisijeva u toj sceni potpuno potvrđuju i riječi *ὑμῶν ἑταῖρος οὗτος οὐδ' ἠσχύνετο παιδάριον ἐκ πόρνης ποεῖν* (428 i d.) koje pripadaju, bez sumnje, starcu Smikrinu, pa je po tom sva prilika da i onu vrlo nejasnu kraticu uza stih 447 valja čitati *ΣΙΜ.* kako to neki izdavači doista i čine.[166]

Dodamo li k tomu što je rečeno još desetak paragraphusa i nekoliko dvotočja kojima se označuje u tekstu promjena lica, imali bismo prikupljeno sve što je pouzdano u tim scenama i što nam može poslužiti kao temelj za rekonstrukciju glavne radnje u kojoj

---

[164] Isp. i Coppola, o. c., str. 202.

[165] *ὦ Ἡράκλεις, Χαιρέστρατος καὶ Σιμμίας.* Isp. Jensen, Menand. rel., str. 33 i Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 89.

[166] Isp. Sudhaus, Menand. rel.[2], str. 22; Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 34 i Jensen, Menand. rel., str. 34.

su, kako se iz predašnjega razabira, učestvovali: *Smikrin, Karijon, Herestrat* i *Simija* (a po Jensenu[167] i *Harisije s Habrotonom*).

Kod uspostavljanja glavnoga tijeka radnje javlja se odmah u početku *četvrte scene* pitanje zašto se Smikrin vraća iz grada *ταρακτικῶς ἔχων αὖτις* (361). Starac je, bez sumnje, ponovni svoj dolazak na ladanje dovoljno motivirao sam u svom monologu. Ali iz tih neznatnih ostataka jedva se što da naslutiti, pa zato treba da potražimo kaki oslonac u toj stvari izvan starčeva monologa. Ovdje se, prije svega, sama od sebe nameće misao da je možda Sirisko, koji je malo prije zaputio u grad, donio Smikrinu nova obavještenja o vladanju njegova zeta Harisija. Tu je misao prihvatio, s najdubljim uvjerenjem, Stavenhagen[168] tvrdeći da Smikrin dolazi ponovo zato, što je doznao od Siriska da je Harisije silovao neku djevojku kod Tauropolija i da je nahod, što ga je starac dosudio njemu (Sirisku), Harisijev sin. Na tu tvrdnju odgovara Wilamowitz[169] ovako: »Die Hauptsache, daß Charisios ein Kind hat, konnte er (sc. Smikrines) von niemandem erfahren. Syriskos, an den man gedacht hat, wußte selbst gar nichts.« Ja ne bih rekao tako, tj. da Sirisko nije baš ništa znao. Ugljenar, kako je bio previjan, mogao je iz Onesimova pripovijedanja o prstenu i vlasniku njegovu (229—240) dosta toga zaključiti što bi moglo Smikrina potaknuti na ponovni dolazak, ali je pri tom važno to da Sirisko *nije ozbiljno shvaćao* ono što mu je Onesim pripovijedao,[170] nego je sve to smatrao nekim ishitrenim okolišenjem (*ἀνασείεις* 241) kome je cilj da Onesim zavuče vraćanje prstena i da ga tako, napokon, posve prisvoji. Ako je tako, a to je, po navedenim Siriskovim riječima, vrlo vjerojatno, ne vidim nikakva razloga da ugljenar pripovijeda kome stvari koje drži ishitrenim pričama, a najmanje onom starom, otmjenom gospodinu, svome obranom sucu, na koga bi se morao slučajno namjeriti ili ga baš u tu svrhu potražiti.

---

[167] Isp. i Coppola, o. c., str. 200. Tako se u nauci općenito držalo dok nije izišla Wilamowitzeva knjiga Das Schiedsgericht.

[168] Hermes 45 (1910) str. 567 i d. Stavenhagena podupr'o je u toj stvari E. Schwartz u članku Zu den Epitrepontes Menanders. Hermes 50 (1915) str. 312.

[169] Schiedsgericht, str. 87.

[170] *σκόπει*
αὐτὸς περὶ τούτων, εἰ δ' ἀνασείεις, ἀπολαβεῖν
τὸν δακτύλιόν με βουλόμενος δοῦναί τέ σοι
μικρόν τι, λῆρεῖς. 240—243.

I doista, Coppola[171] misli da je Sirisko, nakon neuspjela pregovaranja s Onesimom o povratku prstena, pošao u grad s namjerom da nađe Smikrina i zaište u njega savjeta, jer mu je, kaže, samo on mogao reći što mu je u toj stvari činiti. To mišljenje osniva izdavač na stihovima 297—299 (= Jensen 244—246) koje interpungira ovako:

ταῦτα δὴ
ἥξω διαδραμών. εἰς πόλιν γὰρ ἔρχομαι
νυνὶ περὶ τούτων εἰσόμενος τί δεῖ ποεῖν.[172]

Takvu shvaćanju navedenoga mjesta protive se, po mom mišljenju, Siriskove riječi *ἐλθεῖν δεῖ μέ ποι* (228) što ih on izriče *odmah kod ponovnoga sastanka* s Onesimom, dakle prije nego je znao kakav će biti uspjeh njegova pregovaranja s robom. Po tom se ugljenar već prije nakanio u grad pa stoga navedenim riječima, što ih je, odilazeći, upravio na Onesima, hoće da kaže ovo:

ταῦτα δὴ
ἥξω διαδραμών — εἰς πόλιν γὰρ ἔρχομαι
νυνί — περὶ τούτων εἰσόμενος τί δεῖ ποεῖν.

(»Baš ću za to i doći put izvršivši — u grad naime idem sada — da saznam što treba činiti s obzirom na to.«)

Po kakvu je poslu Sirisko zaputio u grad, nije u tekstu rečeno, ali je razumljivo da čovjek, koji dan na dan u gori krči panjeve i ugalj pali, ima potrebu da obiđe i grad kad jednom siđe u atičku ravnicu noseći prinos gospodaru svome, pogotovu gdje je grad tako blizu da je Smikrin mogao triput, u jednom danu, amo i tamo stići. Ali glavno je pri tom, po mom sudu, to da je pjesniku valjalo ukloniti na neko vrijeme iz kuće Herestratove onoga koji bi zacijelo i Habrotoni pravio neprilika, kad bi se odjednom stala izdavati za majku nahoda koji je njemu dosuđen.

Što se pak tiče iskanja savjeta, zar ne bi čudno bilo da Sirisko, koji je u prepirci s Daosom, gdje se radilo o svim predmetima, odmah znao što mu valja činiti (*ἐπιτρεπτέον τινί ἐστι περὶ τούτων*

[171] O. c., str. 190 ad 298; isp. i Stavenhagen, Hermes 45 (1910) str. 567.

[172] Isp. i Robert, Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII str. 425.

2), gubi sad odjednom glavu kad se radi samo o prstenu i da bježi zbog toga u grad. Ne — njemu ne treba ničijega savjeta ni sada. On i sad zna što će mu valjati poduzeti protiv nepopustljivosti Onesimove kako se to jasno razabira iz nekih njegovih izjava što ih je, tu i tamo, u razgovoru s Onesimom nabacio. Isp.: *ἀποσφαγείην πρότερον ἂν δήπουθεν ἢ τούτῳ τι καθυφείμην. ἄραρε, δικάσομαι ἅπασι καθ' ἕνα* (184 i d.); *αὔριον ὅτῳ βούλεσθ' ἐπιτρέπειν ἑνὶ λόγῳ ἕτοιμος* (198 i d.); *πάντων δ' ἀμελήσανθ', ὡς ἔοικεν, δεῖ δίκας μελετᾶν* (200 i d.); *κρινώμεθα* (228).

Po svemu tome neće dakle biti ponovni dolazak Smikrinov na ladanje u vezi s odlaskom Siriskovim u grad. Sva je prilika da nam je pjesnik riječima *πέπυσται τὰς ἀληθείας ἴσως παρά τινος οὗτος* (362 i d.) saopćio indirektno, na usta Onesimova, uzrok starčeva povratka. Kad se naime Smikrin primiren povratio kući, već su se raznosili gradom novi i pouzdaniji glasovi o nedoličnu životu njegova zeta, i starac je odmah posumnjao o izvještaju svoje kćerke Pamfile. A tko bi to mogao biti tko je nove glase donio u grad? Nije li jutros Onesim u gradu uzimao u najam novoga kuhara? Nije li Herestrat opet sastavljao tamo Harisiju društvo? Sve se to pročulo gradom i došlo po povratku Smikrinovu do ušiju njegovih. Zato se on i požurio ponovo na ladanje i stao *pred kućom Herestratovom* bjesneći i jadeći se.

Što je sve Smikrin tom prigodom govorio i gdje je, u tekstu, završio, možemo se samo domišljati,[173] ali je po riječima *ἄσωτος* (367), *πίνειν* (371), *ψαλτρίας ζῆν αὐτόν* (372 i d.), *κύβοι* (384) jasno da se starac opet, kao i na koncu *prvoga* čina, žalio na razuzdan život svoga zeta o kojem on sad više znade i koji nije više nikakva tajna, jer sada već govori o tom čitav grad (*ἡ πόλις ὅλη γὰρ ᾄδει τὸ κακόν* 367 i d.[174]). Zato se Smikrin i povratio odmah (*εὐθύς* 369) želeći da tačno (*σαφῶς* 370) ispita stvar. Je li starac završio svoj govor riječima *ἀλλὰ χαιρέτω* (385)[175] ili je produžio sve do 391 stiha,[176] ne mogu odlučiti. Toliko stoji da

[173] Razna nagađanja o tom isp. u knjigama navedenima u bilješci 163.

[174] To je fr. 882 Kock (Orijon, Etim. leks. 23, 1) koji je amo smješten zaslugom Robertovom (Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII, str. 411).

[175] Isp. Sudhaus, Hermes 48 (1913) str. 17; Hutloff, o. c., str. 56; Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 88.

[176] Isp. Leeuwen, Menand. fab. rel.[2], str. 41; Coppola, o. c., str. 201; Jensen, Menand. rel., str. XXV.

riječi *οὐδεὶς..... ἕτερος ὑμῖν* (392) govori drugo lice, tj. kuhar Karijon čija se prisutnost na tom mjestu, kako je rečeno, s pravom zaključuje po riječima *ἄριστον* (393) i *μαγείρου* (396). Dvotočje u papyrusu iza riječi *ὑμῖν* (:) pokazuje da konac stiha 392 i početak 393 *ποικίλον ἄριστον ἀριστῶσιν* pripada opet drugom licu, dakle Smikrinu (koji je to prisluškujući dobacio), a riječi *ὦ τρισάθλιος ἐγὼ κατὰ πολλά* (393 i d.), koje se s predašnjim ne mogu nikako povezati, govori opet Karijon i produžuje, sudeći po smislu i po nestašici paragraphusa, sve do stiha 398 gdje je opet, negdje unutar toga stiha, prihvatio Smikrin kako svjedoči kratica *ΣΜΙ.* na desnoj strani stiha. Tekst kuharova pripovijedanja nešto je potpuniji,[177] pa se iz njega dobro razabira da je Karijon ogorčen, što se umijeće njegovo nije ovdje dosta cijenilo, te se nigda više neće dati najmiti u takovu kuću. Zato mi se čini vjerojatnije da i riječi *οὐδεὶς ... ἕτερος ὑμῖν* (392) govori kuhar, okrenut u kuću, Harisiju i drugovima, kako drži Jensen,[178] a ne svojim pomoćnicima, kako misli Wilamowitz.[179] Po svemu se vidi: Habrotona je izvršila ono što je naumila, tj. donijela je Harisiju dijete,[180] a to je izazvalo među gostima neugodnu zabunu, i društvo se stalo razilaziti. Kuhar je, dakako, prvi izletio napolje izgrdivši goste. Smikrin ima pravo: *ποικίλον ἄριστον ἀριστῶσιν* (92 i d.).

U stihu 404, pred kojim je kratica *ΣΜ.*, Smikrin opet nešto govori, pa je po tom vrlo vjerojatno, ako k tomu u stihu 405 čitamo s Wilamowitzem *ΚΑΡ.* mjesto *ΧΑΡ.* kako piše Jensen, da se starac već od stiha 398 upustio u razgovor s kuharom. Smikrin je po Wilamowitzu[181] pitao: *Χαρίσιος ... μετὰ τῆς ψαλτρίας* i dobio odgovor da je Habrotona rodila Harisiju dijete. Ne štedeći nimalo starca, dometnuo je zlobni kuhar k tomu još i to da će sad Harisije svoju ženu otpraviti *(ἀποπέμπειν* 408)[182] i heteru učiniti domaćicom *(δέσποιν' οἰκίας* 412*)*.

[177] U stihu 395 otstupam od Jensenova teksta te mjesto njegove konjekture *διασκεδάννυνι' ἐκτός* prihvaćam Sudhausovu *ἀλίσκομ' ἀπερίσκεπτος* koja se, po mom mišljenju, bolje veže u smisao s riječima *νῦν μὲν οὖν οὐκ οἶδ' ὅπως* ... (394).

[178] Menand. rel., str. XXV, bilj. 1.

[179] Schiedsgericht, str. 88.

[180] To pretpostavljaju i Harisijeve riječi u stihu 512: *αὐτὸς γεγονώς [τε παιδίον νόθον πατήρ.*

[181] Schiedsgericht, str. 88.

[182] Po Jensenu (Menand. rel., str. XXV, bilj. 2) pripadala bi ta riječ kitarašici Habrotoni koja bi imala da moli Harisija neka *šalje* koga k Siriskovoj ženi da zatraži od nje sve stvari djetinje. Ali ugljenarova se žena nalazi u kući Herestratovoj (stih 247 i d.) odakle je malo čas izišla i Habrotona, pa je stoga s pravom upozorio Körte (Philol. Woch. 50, 1930, str. 838) da kitarašica ne treba da izlazi na scenu zbog onoga što je mogla lako u kući sama urediti.

Time je konačno maknuta iz toga dijela komedije kratka i neprilična ona scena u kojoj bi tast i zet imali biti neko vrijeme zajedno na pozornici. Ali je lekcija *KAP.* mjesto *XAP.*, koju i Körte[183] toliko odobrava i hvali, imala u tim scenama, po mom sudu, i drugih povoljnih posljedica. Od dvije kraće, slabo motivirane scene postala je jedna veća, potpuno zaokružena scena (366—414) koja, kako se njome publika izvještava o učinku Habrotonine spletke, a Smikrin o djetetu Harisijevu, dobrano promiče tijek radnje u komediji. Pored toga jače je motiviran tom promjenom i nastup kuhara Karijona, jer je sada, kad on ostaje na sceni do stiha 414, potpuno jasan cilj njegova dolaska. Uza sve te dobre strane, koje izlaze iz duhovitoga Wilamowitzeva tumačenja toga mjesta, ne mogu se ovdje nikako oteti pitanju: A što je radio Harisije nakon onoga Habrotonina otkrića? Je li mladić doista, onako postiđen pred drugovima, ostao u kući ili se kuda povukao? Sve su to pitanja koja Wilamowitz ne može da objasni, i to oslabljava, donekle, pomenuto lijepo domišljanje njegovo koje smo i mi, s dosta razloga, protiv Jensena prihvatili.[184] Riječju *ἀπίωμεν*, u stihu 414, potiče netko na odlazak. Prema onome što je rečeno može to da čini samo Karijon, jer Smikrin, kako svjedoči kratica *ΣΜ.* uza stih 420, ostaje i dalje na pozornici. Kuhar opazio je naime gdjè iz kuće Herestratove izlaze Harisijevi drugovi, zaprepastio se: *ὦ Ἡράκλεις, Χαιρέστρατος καὶ Σιμμίας* (413) i pobjegao s pomoćnicima svojima. Time se završila *četvrta* scena.

U *petoj* sceni našao se Smikrin ponovo uz drugove zeta svoga. Da li se starac odmah upustio s njima u razgovor ili je najprije zaklonjen za čas prisluškivao pa onda tek u stihu 420, gdje je kratica *ΣΜ.*, prihvatio riječ, teško je reći, ali je, s obzirom na četvrtu scenu, vjerojatnije ovo posljednje. Isto je tako nesigurno kako su se mladići, prije nego su zapazili starca, izjavljivali o onom što su skoro doživjeli, jer nema sumnje, da su samo o tom mogli govoriti. Po riječima *πρώην* (416) i *τὰς ὀφρῦς ἐπάνωθε* (416 i d.) obično se misli[185] da su se Herestrat i Simija podrugivali Harisiju

[183] Gnomon 1 (1925) str. 20 i Philol. Woch. 50 (1930) str. 837 i d.

[184] Coppola (o. c., str. 200 i 202) prihvaća, za čudo, u toj sceni i lekciju KAP. i dopušta nastup Harisija i Habrotone. Ne razabiram, doduše, pravo iz teksta njegova gdje to Harisije ima da nastupa, ali držim da se jedno i drugo ne može spojiti već s toga razloga, što bi Karijon, koji u stihu 414 bježi pred Herestratom i Simijom, umakao, zacijelo, i pred Harisijem.

[185] Isp. Sudhaus, Hermes 48 (1913) str. 18 i d.; Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 89; Jensen, Menand. rel., str. XXV.

koji se još nedavno gradio nevin i ponosno dizao obrve, a sad je, eto, zatečen kao otac nezakonita djeteta. Kad je Smikrin odatle razabrao da ga je kuhar pravo izvijestio, izišao je pred mladiće i izjavio im, ništa od njih ne krijući (*τέτοκ' ἐκ Χαρισίου* 422), da je odlučio kćerku odmah sa sobom povesti (*λαβόντ' ἀπαγαγεῖν* 423). Prijatelji su na to rekli,[186] po svoj prilici, koju u prilog druga svoga Harisija (*Χαρίσιος* 426),[187] a starac ih je tada s porugom prekorio[188]: *ὑμῶν ἑταῖρος οὔτος οὐδ' ἠσχύνετο παιδάριον ἐκ πόρνης ποεῖν* (428 i d.). Sudeći po riječima *τοῦ βίου* (435) — *τοῦ δυσνχοῦς* (436) — *τοῦτον δυσνχῆ* (437), S u d h a u s[189] dobro zaključuje da su tad prijatelji, želeći primiriti starca, stali žaliti druga svoga. I Smikrin je doista za čas ustupio, ali samo zato da pridobije prijatelje Harisijeve za svjedoke kod sudske rasprave (*μαρτύρομαι ὑμᾶς δ' ὁμολογεῖν* ... 442 i d.). Prema kratici *ΣΙΜ.*, koju smo, uza stih 447, kao vrlo vjerojatnu utvrdili, govorio je nato Simija, ali je sve to, kao i ostalo što je za tim slijedilo, prikrila lacuna od 14 stihova koja čini kraj strani $Y^2 R^2$.

Druga strana osmoga lista ($Y^1 R^1$) počinje se riječima:

μισεῖ τὸν ἡδὺν λεγόμενον τοῦτον βίον
ἔπινε μετὰ τοῦ δεῖνος, εἶχεν ἑσπέρας
τὴν δεῖν' ... 449—451).[190]

I ovdje, dakle, hoće netko da uzme nekoga u zaštitu, pa je po tom vjerojatno da su na sceni ista lica koja su i dosad bila, tj. Smikrin, Herestrat i Simija.[191] Ako je tako, Smikrin je prije toga, zacijelo, opet grdio vladanje Harisijevo, a na to je jedan od drugova uzeo prijatelja ponovo u obranu veleći: »Mrzi on taj t. zv. ugodni život. Pio je s ovim i s onim, imao je naveče ovu i onu ..., ali sad je svemu tomu kraj.«

Kako je razgovor dalje tekao, ne može se zbog velikih praznina od stiha 452—459 ništa pouzdano kazati. Ali riječi *ἡμῖν*

[186] Kako su se Herestrat i Simija govoreći izmjenjivali, nije moguće odrediti.

[187] Isp. G r a f, o. c., str. 38.

[188] Ovdje se započinje osmi, tj. posljednji list prvoga kvaternijona, i to strana $Y^2 R^2$.

[189] Hermes 48 (1913) str. 22.

[190] Stihove 450 i 451 dopunio je S u d h a u s, Hermes 48 (1913) str. 23.

[191] L e e u w e n (Menand. fab. rel.[3], str. 43) daje stih 449 u usta Pamfili, a R o b e r t Sirisku (Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII, str. 425).

κεκηδ[ευκώς (459)[192], koje se tiču Harisija, mogu pripadati ovdje samo Smikrinu kojemu je Harisije po ženidbi postao rođakom. Kako na desnoj strani toga stiha (459) stoji kratica *XAIP.* (što znači da je negdje u drugoj polovici njegovoj prozborio nešto Herestrat), bile bi to po tom, u tekstu, zaključne riječi Smikrinova govora.

Što je Herestrat prozborio i gdje je prestao, može se samo nagađati,[193] jer je tekst i tu nepotpun. Možda se vragolasti mladić i sad (isp. Petrograd. fr. stih 7), govoreći za se, podrugao i zaprijetio Smikrinu *(οἰμώξεται* 460)[194] koji je tad, odričući se posve zeta svoga, povezao s onim, što je prije o njem rekao *(κεκηδευκὼς καταφθαρείς τε* 459 i 461), još i ove teške riječi:

καταφθαρείς τ' ἐν ματρυλείῳ τὸν βίον
μετὰ τῆς καλῆς γυναικός, ἣν ἐπεισάγει,[195]
βιώσεθ', ἡμᾶς δ' οὐδὲ γινώσκειν δοκῶν . . . 461—463.

(i pošto je pokvario u bludilištu život svoj, živjeće s lijepom ženom koju u kuću vodi,[195] a nas gradeći se da ne poznaje . . .).

Sve, gotovo, što je za tim slijedilo, otela nam je i ovdje, od stiha 464, lacuna i zastrla tako potpuno svršetak 3 čina. Iz 4 čina vidi se da Smikrin nije odustao od svoje namjere, tj. da se ponovo sastao s Pamfilom,[196] dakle je na koncu 3 čina ušao u kuću Harisijevu, a drugovi Herestrat i Simija vratili su se, po svoj prilici, u kuću Herestratovu.

ČIN ČETVRTI

Iz naprijed navedene Jensenove shematičke skice razbiramo da je 4 čin *Menandrovih Parničara* zapremao gotovo čitav prvi dio VI kvaternijona (str. 81—88), i to strane 81—87 potpuno, a str. 88, na kojoj se nalazilo samo posljednjih 20 stihova teksta i bilješka *XOPOY,* nešto preko polovine. Sve pak to činilo je zajedno 266 stihova. Na početku čina pukle su velike praznine

[192] Wilamowitzeva konjektura. Schiedsgericht, str. 34 i 90.

[193] Isp. neka nagađanja o tom kod Jensena, Menand. rel., str. 34 ad 459.

[194] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 90 i 202.

[195] Da Harisije namjerava Habrotonu uzeti u svoju kuću, mogao je Smikrin, kako je rečeno, doznati od Karijona, pa stoga nije nužno zaključivati iz riječi *ἣν ἐπεισάγει* da je starac to sam vidio, tj. da su Smikrin, Harisije i Habrotona bili neko vrijeme zajedno na pozornici kako to čine Hutloff (o. c., str. 46 i 59), Jensen (Menand. rel., str. XXV) i dr.

[196] Isp. stih 501 i d.

(četiri posve neispunjene strane), a i konac mu je slabo sačuvan (10 izgubljenih i 25 okrnjenih stihova). Zato ovdje nije moguće odmah naznačiti i određeni broj scena, nego ih treba iz sačuvanoga teksta tek odrediti, a to ćemo učiniti najsigurnije tako, ako pođemo od punih strana kodeksa prema praznima, tj. od završetka čina prema početku njegovu.

Kratica *XAP.*, uza stih 524, i smisao stihova, koji iza toga slijede, pokazuju da monolog 524—548 pripada mladom mužu Harisiju koji odmah iza toga ulazi u razgovor s robom svojim Onesimom (isp. stih 566) i s kitarašicom Habrotonom (isp. stih 574) te govori s njima, po svoj prilici, sve do konca čina. To bi dakle bila posljednja scena 4 čina. Pred njom je opet monolog (494—523) koji, sudeći po kratici *ON.*, uza stih 494, i po riječima *τὸν δεσπότην λέγω Χαρίσιον* (496) i *αὐτὸν ἂν ἴδῃ μέ που τὸν διαβαλόντα* (518 i d.), pripada robu Onesimu. Polazeći dalje prema početku drame, nailazimo još u sačuvanom tekstu na prizor (469—493) gdje Habrotona (isp. kraticu *ABP.* uza stih 472) držeći plačno dijete *(κλαυμυρίζεται* 469, *παιδίον* 480) govori s nepoznatom ženom *(γύναι* 474, 475, 482, 489). I to bi, eto, bilo sve što nam od toga čina pruža zasad tekst Kairskoga kodeksa.

Što se događalo pred tim trima scenama, tj. što je bilo na praznim onim stranama VI kvaternijona (81—84) koje se nalaze pred stihom 469, može se dosta pouzdano zaključiti iz pomenutoga monologa Onesimova (494—523), i to navlastito iz ovih njegovih riječi:

πρὸς ταῖς θύραις γὰρ ἔνδον ἀρτίως πολὺν
χρόνον διακύπτων ἐνδιέτριψ' ἀκροώμενος.
ὁ πατὴρ δὲ τῆς νύμφης τι περὶ τοῦ πράγματος
ἐλάλει πρὸς ἐκείνην, ὡς ἔοιχ' 499—502.

Smikrin je dakle po tom, prije monologa Onesimova, provodio razgovor sa kćerkom svojom Pamfilom (na što se, kako smo vidjeli, već u 3 činu nakanio), a Harisije je prisluškivao, što on i sam potvrđuje navodeći u svom monologu (524—548) iz toga razgovora ove Pamfiline riječi, koje su njega, oca tobožnjega djeteta Habrotonina, osobito ganule:

ὅμοιά γ' εἶπεν οἷς σὺ διενόου τότε
πρὸς τὸν πατέρα· κοινωνὸς ἥκειν τοῦ βίου

ἔφασκε κοὐ δεῖν τἀτύχημ' φυγεῖν
τὸ συμβεβηκός. 535—538.

Po Onesimovim riječima *πολὺν χρόνον διακύπτων ἐνδιέτριψ' ἀκροώμενος* (500) i *ὡς πάντα διακούσας ἀπῆλθ' εἴσω ποτέ* (508) vidimo i to da je pomenuti razgovor bio *dosta dug*, ali od roba ništa ne doznajemo o tom gdje su se otac i kći razgovarali. Robert je već u prvoj svojoj radnji o Menandru[197] došao na lijepu misao da se zanimljivi taj razgovor vodio pred gledaocima, a ne u kući, pa je kod toga ostao i kasnije u raspravi Zu den Epitrepontes des Menander.[198] Takvu se shvaćanju prigovaralo s jedne strane[199] da Menander ne bi izvodio na pozornicu zavedenu građansku djevojku, a s druge[200] da bi suvišno bilo da Onesim u svom monologu *pominje*, a Harisije *ponavlja* ono što su već gledaoci čuli. Ali ono što Onesim iskazuje riječima *ὁ πατὴρ δὲ τῆς νύμφης τι περὶ τοῦ πράγματος ἐλάλει πρὸς ἐκείνην, ὡς ἔοιχ'* (501 i d.) nije ni uz mišljenje da su gledaoci slušali razgovor oca i kćerke, po mom sudu, nipošto suvišno u njegovu izvještaju o utisku što ga je na Harisija učinio pomenuti razgovor, jer bez tih riječi ne bi bilo jasno ni koga je Harisije prisluškivao ni zašto je na licu svome boje mijenjao.[201] A ono nekoliko vrlo nježnih riječi Pamfilinih što ih Harisije ponavlja (535—538) mislim da ide za tim da bi po njima *δαιμόνιον* (528), koji govori na usta Harisijeva, mogao jače istaknuti opreku između blagosti Pamfiline i okrutnosti Harisijeve. K prigovoru protiv nastupanja Pamfilina povratiću se još jednom u drugoj sceni gdje se Habrotona sastaje s nepoznatom ženom, a ovdje ću u prilog Robertova shvaćanja spomenuti samo to da nastup mlade atičke gospođe, u sceni »Razgovor Smikrina s Pamfilom«, nalazi jak oslonac u malom fragmentu Z što ga je Lefèbvre, kako je rečeno u uvodu, naknadno našao među spisima advokata i pjesnika Flavija Dioskora i izdao u pome-

[197] Der neue Menander, str. 4.

[198] Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII, str. 427.

[199] Isp. K. Stavenhagen, Hermes 45 (1910) str. 569.

[200] Isp. A. Kolář, Nový zlomek Menandrových Epitrepontů? Listy filol. 50 (1923) str. 94; Stavenhagen, o. c., str. 569.

[201] Iz stilizacije, što je Onesim daje riječima »Kod vrata je mnogo vremena, izvirujući, slušao (sc. Harisije), a otac je mladoj ženi govorio nešto o stvari njezinoj, kako se čini« jasno se vidi da rob (koji nije čuo riječi Smikrinove i Pamfiline, nego samo primjedbe Harisijeve) pretpostavlja da je razgovor oca i kćeri gledaocima dobro poznat.

nutom 2 svom izdanju Menandrovih komedija, a Sudhaus[202] otkrio u četvrtom stihu njegova rectum-a (Z[1]r 4) ime *Παμφίλη* i ustvrdio po tom da u fragmentu govore Pamfila i Smikrin.

Po tom ne bi dakle bilo zapreke da negdje u lacuni, koja je pukla između Y[1] R[1] i H[1], tražimo, zajedno s Robertom, opsežniju jednu scenu u kojoj se Smikrin razgovara s kćerkom svojom Pamfilom i da je pokušamo, koliko je to moguće, rekonstruirati. Ali prije nego se latimo toga posla, treba da se malo zabavimo kod pomenutoga fragmenta Z, jer će baš on, uz sitnije neke literarne fragmente, biti glavni izvor za rekonstrukciju te scene. Fragmenat je Z *gornji dio* jednoga lista iz kodeksa Menandrova. *Rectum* ima samo 7 prilično dobro sačuvanih stihova, 5 je krnjih, a 23 su posve propala gubitkom donjega dijela lista; *versum* izgubio je rečenim gubitkom 24 stiha, 4 su krnja, a 7 ih je i ovdje prilično dobro sačuvanih. U gornjem lijevom kutu rectum-a opazio je Lefèbvre, kako je već u uvodu rečeno, cifru *stigma* (ϛ') što su potvrdile i potonje kolacije rukopisa,[203] dok se znaku ζ', koji je Lefèbvre htio da vidi na istom mjestu versum-a, nije našlo traga.

Teško su koji fragmenat pogodila tolika pomještanja, dok se stalno negdje smjestio, kao mali fragmenat Z. Körte stavlja ga, u 2 izdanju svojih *Menandrea* na str. 98, među *Fragmenta incerta*, a u uvodu[204] daje ga prvoj, izgubljenoj komediji u kodeksu Menandrovu držeći da se na rectum-u fragmenta neki sin prepire s ocem svojim. Ali Sudhaus[205] je ustanovio na temelju novih nekih lekcija da je tobožnji sin žena, i to baš Pamfila, kojoj se, kako je rečeno, i ime *ΠΑΜΦΙΛΗ*, osim slova *Π*, jasno čita u četvrtom stihu rectum-a, i zaključio odatle da tu govore Pamfila i Smikrin o životu Harisijevu, pa prepoznao po tom fragmenat kao sastavni dio Parničara. To je prepoznavanje, i pored otkrića imena *Παμφίλη*, označio Kolář[206] kao nepouzdano, jer nije, kaže, moguće dokazati da se riječi Smikrinove u Z[2] tiču upravo Harisija. Uistinu, Sudhaus je pogriješio, ali ne u tom, što je fragmenat pridijelio komediji *Parničari* koja, kako smo razabrali

[202] Menanderstudien, str. 1.
[203] Isp. Sudhaus, Menanderstudien, str. 2.
[204] Str. XII, XIV i XLIV.
[205] Menanderstudien, str. 1.
[206] Listy filol. 44 (1917) str. 179 i d.

iz stiha 501 i d., i sama pretpostavlja taki neki razgovor, nego u tom, što je tu scenu stavio u 1 čin komedije, jer je malo vjerojatno da bi se već ondje gdje je radnja tek u začetku, tj. u 1 činu jedne drame, vodio razgovor kakav naslućujemo iz fragmenta Z. Tu je griješku Sudhausovu popravio Robert[207] smjestivši fragmenat, s pravom, onamo gdje je već od prvoga početka takvu jednu scenu naslućivao, tj. u 4 čin između listova YR i H, i to, s obzirom na sadržaj rectum-a i versum-a, *na drugi* od dva pomenuta prazna lista, tako da bi po tom Z^2v imao biti na str. 83 navedene shematičke skice Jensenove, a Z^1r na str. 84. I sad Z stalno drži i to mjesto i red[208]: versum (Z^2) — rectum (Z^1) sve do Wilamowitzeva izdanja *Parničara* (Das Schiedsgericht 1925) gdje fragmenat ostaje na *drugom* listu VI kvaternijona, ali ga je izdavač, vidjevši da to *bolje odgovara smislu*, okrenuo tako da se u tekstu njegovu čita najprije *rectum* onda *versum*. Time je, dakako, bio povrijeđen pomenuti zakon da iza *versum*-a ima uvijek slijediti *versum*, iza *rectum*-a *rectum*, pa je stoga Körte dobro učinio što je u obznani Wilamowitzeva izdanja[209] toj promjeni prigovorio, ali nije učinio dobro, što se, nastojeći da spasi svoj zakon, povratio opet k Robertovu shvaćanju te uveo u Z^1 5 i trećega govornika — Herestrata čije prisutstvo kod razgovora oca i kćeri nije nimalo potrebno.

Rješenje koje je zadovoljilo i Körteov zakon o versum-u i rectum-u i Wilamowitzevu promjenu u položaju fragmenta Z našao je Jensen u članku Menanderstudien.[210] Ispunivši najprije vrlo uspješno neke praznine,[211] zaključio je pisac s obzirom na *sadržaj* i *pomenutu cifru stigma*, u kojoj je prepoznao numeraciju kvaternijona,[212] da fragmenat Z nije bio na drugom, nego na prvom

[207] Gött. gel. Anzeigen 1915, str. 259; isp. i Schwartz, Zu den Epitrepontes des Menander (Frickenhaus, Die altgriechische Bühne, Straßburg 1917, str. 89).

[208] Isp. Leeuwen, Menand. fab. rel.[2], str. 44; Wilamowitz, Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1921, XLII, str. 745.

[209] Gnomon 1 (1925) str. 20.

[210] Rh. Mus. 76 (1927) str. 1 i d.

[211] Osobito je vrijedna i lijepa konjektura *οὐκ ἐπιπόλαιον;* u Z^1 4 načinjena prema Aristotelovoj retorici III 10: *ἐπιπόλαια γὰρ λέγομεν τὰ παντὶ δῆλα καὶ ἃ μηδὲν δεῖ ζητῆσαι.*

[212] Da bi stigma (ς) moglo označivati broj kvaternijona, pomislio je, prije Jensena, i Robert (Gött. gel. Anzeigen 1915, str. 260), ali je to shvaćanje zabacio povukavši iz sadržaja fragmenta kriv zaključak da je Z^2v bio pred Z^1r. — Ne smijem prešutjeti da je do istoga tog rezultata došao,

listu VI kvaternijona (= str. 81 i 82), pa da se po tom doista najprije čita *rectum* njegov, a onda *versum* kako je to i u pomenutom izdanju Wilamovitzevu. Tim rezultatom Jensenovim, koji je vrlo važan i za rekonstrukciju rukopisa i za rekonstrukciju prve scene 4 čina, nije samo potvrđeno Sudhausovo otkriće (za neke premalo poduprto dokazima) da je fragmenat Z sastavni dio *Parničara,* nego se po njem, bez sumnje, Z konačno i stalno smjestio u tekstu te komedije.

Fragmenat Z[1]r počinje se Pamfilinim riječima:

ἀλλ' εἴ με σῴζων τοῦτο μὴ πείσαις ἐμέ,
οὐκέτι πατὴρ κρίνοι' ἂν ἀλλὰ δεσπότης.

Jensen, uzimajući da je sve ono što je na fragmentu Y[1] R[1] (= str. 80) zastrla lacuna pripadalo završetku 3 čina, drži navedene riječi početnim stihovima 4 čina,[213] ali će teško tako biti, jer gledaocima u tom slučaju nije jasno na što se u stihu 1 odnosi pronomen *τοῦτο.* Stoga je vjerojatnije da je najprije otac, izvedavši kćerku iz kuće, progovorio par riječi u ovakom smislu: »Želim da te spasem pa ti zato savjetujem da odmah ostaviš muža i pođeš sa mnom.«[214] Sad je odmah jasno da Pamfila riječima *ἀλλ' εἴ με σῴζων τοῦτο μὴ πείσαις ἐμέ* traži od oca da je uvjeri *(πείσαις)* o onom što joj predlaže, tj. da iznese pred nju dokaze da je rastava za nju u tom položaju jedini spas. A odatle pak slijedi da je ona već u kući doznala za preljubu Harisijevu i za tobožnjega sina Habrotonina, pa je po tom ljutit Smikrin, jurnuvši u kuću, morao nabrzo priopćiti kćeri sve što je saznao na koncu 3 čina da je skoro za tim, čim se isprazni scena odlaskom Herestratovim i Simijinim, izvede napolje[215] i skloni na povratak u očinski dom.

---

nezavisno od Jensena, a možda i prije njega, i Coppola u svom izdanju Menandrovih komedija na str. IX: lo stigma segnato del margine sinistro in alto è la numerazione del *quaternio.*

[213] Isp. Rh. Mus. 76 (1927) str. 9 i Menand. rel., str. XXVI.

[214] Za takvu bi izjavu dostajala dva do tri stiha, pa bi po tom, odbivši i tri stiha za bilješku XOPOY, ostalo još uvijek 14 stihova na fragmentu Y[1] R[1], a to je posve dosta da Smikrin, na koncu 3 čina, najavi svoj odlazak u kuću Harisijevu, a Herestrat i Simija da se osvrnu još s par riječi na neprijatnu Smikrinovu odluku pa da se opet povuku u kuću Herestratovu.

[215] Smikrin je možda izveo kćerku zato, jer ju je htio odmah sa sobom povesti (isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 92), ali je moguće i to da je kćeri htio izvesti i svjedoke (Herestrata i Simiju koji su, dakako, međutim otišli) za ono što joj je u kući priopćio o Harsiju.

Na pomenuto zahtijevanje Pamfilino odgovara Smikrin ovo[216]: »A treba li dokaza za to i uvjeravanja? Zar nije jasno? Sama stvar, Pamfilo, govori u sav glas, ali ako treba (ako je tvoja želja) da i ja govorim, spreman sam.« I sad starac nastavlja odmah ovako: *τρία δέ σοι προθήσομαι* (Z^1 6) — »troje ću pred tebe iznijeti«, tj. tri ću razloga iznijeti protiv toga da i dalje ostaješ kod muža. Ali od toga se dokazivanja, na žalost, sačuvalo samo *osam* potpunih stihova (jedan u Z^1 i sedam u Z^2) i *devet* krnjih (pet u Z^1 i četiri u Z^2), pa su tako i u tom pitanju moguća razna domišljanja.

Smikrin počinje razlaganje svoje riječima: *οὔτ' ἂν ἔτι σωθείη ποθ' οὗτος οὔτε σύ* (Z^1 7). Po Jensenovu bi tumačenju imao biti natuknut ovdje *prvi* i *drugi* razlog protiv daljega ostajanja Pamfilina u kući Harisijevoj, a Smikrin bi imao da dalje razvija najprije *drugu* tačku (ti si propala), po tom *prvu* (on je propao), pa onda, u stihu 16 i d., *treću* gdje bi se opet, kako se vidi iz riječi *σκόπει τὸ σὸν δίς*, imao vratiti na sudbinu Pamfilinu. Ali na taj način Smikrin, upravo, *προτίθεται δύο*, a ne *τρία* kako je objavio, pa je zato bolje da se starčeve riječi ne dijele kao što ih nije podijelio ni on. Izjavom svojom »Neće se više moći spasiti ni on ni ti« hoće Smikrin, prikriveno, da kaže: »Vaš je brak razoren, u njem nema više za vas sreće, i to je, kćeri moja, *prvi razlog* da ostaviš muža.« Razvijajući taj razlog dalje, Smikrin je, po svoj prilici, predočio kćeri sve neprilike koje donosi mužu i ženi pomućen brak.

Dokle je taj dokaz u tekstu dopirao i gdje se drugi započeo, ne može se, zbog praznine od 23 stiha, ništa kazati, ali se po stihovima

Θεσμοφόρια δὶς τίθει,
Σκίρα δίς· τὸν ὅλεθρον τοῦ βίου καταμάνθανε.
οὔκουν ἀπόλωλεν οὗτος ὁμολογουμένως; (Z^2 13—15)

može dosta pouzdano nagađati da je Smikrin u drugoj tački svoga razlaganja, po svom običaju, opširno proračunao kćeri sve troškove dvostrukoga kućanstva koji će naskoro Harisija posve upropastiti.

[216] Promjena lica na tom mjestu (Z^1 3) zajamčena je rukopisom. Wilamowitz označio ju je i u tekstu i u komentaru svoga izdanja kao posve ispravnu, ali se u prijevodu, ne znam s kojega razloga, ne drži toga. Smikrin naime počinje ondje svoj govor riječima: »Pamphile, die Sache schreit ja zum Himmel . . .«

Drugi bi dakle bio *razlog* da se Pamfila dijeli od muža, što će se uz njega naskoro naći u nevolji.

Riječi *σκόπει τὸ σὸν δή*[217] (16), koje odmah iza toga slijede, pokazuju da Smikrin prelazi na drugu temu, dakle i na posljednji dokaz da Pamfili nema više mjesta u kući Harisijevoj, a to je gorka i bezuspješna borba zakonite žene sa suložnicom. To najprije objašnjava starac kćerki ovim primjerom: Kazaće ti da mora u Pirej i sjedjeće tamo, a ti ćeš se kod kuće izgrizati. Čekaćeš ga dugo s ručkom, a on će, dašto, tamo piti s njome (Z^2v 16—19). Na to su se, bez sumnje, skoro nadovezivali stihovi što ih, pod imenom Menandrovim, navodi biskup Paladije u Viti sv. Ivana Hrizostoma (str. 142 izd. Bigot), a Kock CAF u otsjeku *Μενάνδρου ἀδήλων δραμάτων* pod brojem 566:

χαλεπόν, Παμφίλη,
ἐλευθέρᾳ γυναικὶ πρὸς πόρνην μάχη.
πλείονα κακουργεῖ, πλείον' οἶδ', αἰσχύνεται
οὐδέν, κολακεύει μᾶλλον.[218]

K tomu je u Pamfilinoj borbi protiv hetere još jedna teškoća koju je, kako Körte[219] s pravom tvrdi, morao Smikrin u svom govoru naročito naglasiti, tj. da je Habrotona rodila Harisiju sina koji će, dakako, trajno vezati oca s majkom, pa je po tom vjerojatno da je starac i to ovdje spomenuo.

To je, eto, sve što se moglo kazati o početku 4 čina na temelju maloga fragmenta Z ne uzevši još, zasad, u obzir krnje stihove Z^2 20—23. Kako je iza toga pukla golema lacuna od 94 stiha (druga polovica fr. Z^2 = 24 stiha, a str. 83 i 84 svaka po 35 stihova), ne ostaje nam drugo nego da i tu s pomoću pomenutih dvaju monologa, Onesimova i Harisijeva, pokušamo odrediti bar glavni tijek radnje.

Iznesavši sva tri dokaza da je Pamfilina rastava potrebna, Smikrin nije više imao mnogo da kaže, a na koncu je govora svakako ozbiljno pozvao kćerku da ostavi muža i pođe s njime u očinski dom. To zaključujem iz Harisijevih riječi *τί οὖν ταράττεις*

[217] Ovdje otstupam, s prije navedenoga razloga, od Jensenova teksta i vraćam se na prvobitnu lekciju *δή*.

[218] Taj je fragmenat prvi pridijelio Parničarima Leeuwen u svom 1 izdanju Menandrovih komedija (1908) na str. 109.

[219] Isp. Philol. Woch. 50 (1930) str. 837.

καὶ βιάζῃ Παμφίλην; (547) koje on, spremajući se da spriječi odlazak svoje žene, namjerava kazati Smikrinu. Samo se po sebi razumije da na očev govor treba očekivati Pamfilin odgovor, i taj je, doista, zajamčen monologom Onesimovim i Harisijevim (504 i 535 i d.). Po *praznini* u rukopisu i po Onesimovim *riječima* *ὡς πάντα διακούσας ἀπῆλθ' εἴσω ποτέ* (508) vrlo ćemo vjerojatno zaključiti da je kći, odgovarajući ocu, udesila svoj odgovor prema njegovu govoru, tj. da je i ona *nadugo* govorila. Je li Pamfila u razlaganju svome odobrila koji od navedenih razloga očevih ili je prešla preko njih, ne možemo odrediti, ali da je govorila u prilog svome mužu i *odbila očev prijedlog*, možemo pouzdano zaključiti iz ovih Harisijevih riječi:

„ὦ γλυκυτάτη" δὲ „τῶν λόγων οἵους λέγεις" (504).

„οἵαν λαβὼν
γυναῖχ' ὁ μέλεος ἠτύχηκα" (506 i d.).

κοινωνὸς ἥκειν τοῦ βίου
ἔφασκε κοὐ δεῖν ταὐτύχημ' αὐτὴν φυγεῖν
τὸ συμβεβηκός. (536 i d.).

„ἐμοὶ σύ, Σμικρίνη,
μὴ πάρεχε πράγματ', οὐκ ἀπολείπει μ' ἡ γυνή (545 i d.).

Otac se na to, zacijelo, vrlo razljutio i još jednom pokušao da skloni kćerku na odlazak, a kad nije uspio, otišao je s prijetnom da će se vratiti s dojiljom Sofronom i odvesti Pamfilu, što se u 5 činu (628 i d.) i događa, samo otac ne odvodi kćer, jer su se supruzi uto već pomirili. Sad je Pamfila ostala sama na sceni. Ostavljena od muža, oca i djeteta najprije je gorko zaplakala nad sobom, a onda je olakšala bol svoj u *monologu*[220] za koji, i poređ dugoga odgovora njezina, ima u kodeksu, na str. 84, još dosta mjesta. Iz toga su nam jadikovanja njezina sačuvane, u sholiji uza 1154 stih Euripidovih Feničanka, samo riječi *ἐξετύφην μὲν οὖν κλαίουσα* (fr. 184 Kock), a što se ostaloga sadržaja tiče, nagađa Wilamovitz[221] da Pamfila, po svoj prilici, nije izjavila

[220] Isp. Hutloff, o. c., str. 61; Leeuwen, Menand. fab. rel.[3], str. 45; Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 94; Jensen, Rh. Mus. 76 (1927) str. 9; Coppola, o. c., str. 208; Körte, R E s. v. Menandros, str. 741.

[221] Schiedsgericht, str. 125.

naklonost svoju prema Harisiju, iako ju je osjećala, ali o izgubljenom djetetu da je svakako nešto kazala, i to neposredno prije nastupa hetere Habrotone koja joj ga je donijela.

Kako je s prvom scenom u tijesnoj vezi i *Harisijevo prisluškivanje* što ga Onesim spominje u trećoj sceni (499 i d.), treba da se ovdje i na nj osvrnem, tj. da odgovorim na pitanje: *Gdje* je mladi muž prisluškivao i *što* je sve čuo? Kad su se Herestrat i Simija povratili na koncu 3 čina u kuću Herestratovu, svakako su, kao i na koncu 1 čina, odmah izvijestili Harisija o ponovnom dolasku Smikrinovu, o njegovu bijesu, o odluci da kćer sa sobom povede i o tom da se starac već nalazi u tom poslu kod Pamfile. Harisije, uvidjevši da je sada, nakon Habrotonina otkrića, stvar za njega opasnija nego kod prvoga dolaska tastova, neće više, kao tada, poslati Onesima, nego će poći sam da uhodi bijesna starca. Hoteći izići iz kuće Herestratove, zateče oca i kćer na sceni u razgovoru, pa se zato povuče i ostane *πρὸς ταῖς θύραις πολὺν χρόνον ἀκροώμενος* (499 i d.).[222] Budući da su vrata, kao obično, morala tom prilikom zaškripiti (isp. na pr. 490 i d.), bili su oni pred kućom upozoreni da će netko izići,[223] pa je po tom vrlo vjerojatno da je Pamfila tad, u Z[2] 20, prekinula oca i kazala *πορεύσομ', ὡς ἐξῆλθέ τις*,[224] a kad se pokazalo na to da ipak nije nitko izišao, ostala i dalje slušala očevo razlaganje.

Ako je tako, onda je Harisije naišao upravo na treću tačku Smikrinova razlaganja gdje je bilo govora, kako smo ustanovili, i o Habrotoninu djetetu, a to je baš ono što je njega najviše pogađalo, pa nije čudo što je, slušajući govor Smikrinov, toliko mijenjao boje. Pored toga slušao je Harisije, kako vidimo iz pomenutih dvaju monologa (isp. 504, 506, 532, 535 i d., 546 i 547), čitav odgovor Pamfilin, a povukao se, po svoj prilici, kad je otac odilazio, jer ništa ne zna o monologu Pamfilinu, ali je svakako još

[222] Tkogod dopušta nastup Pamfilin, ne može doći do drugoga rezultata nego da je Harisije prisluškivao na glavnim kućnim vratima (zato je to prvi i konstatirao Robert, Sitzungsber. d. Pr. Akad. d. Wiss. 1912, XXIII, str. 427), dok je u protivnom slučaju valjalo pomišljati na vrata ženske sobe (Hutloff, o. c., str. 61) ili na spoj susjednih kuća u stražnjem dijelu njihovu kako je to u Plautovu Stihu 449. Isp. Leo, Hermes 43 (1908) str. 136; Jiráni, Listy filol. 36 (1909) str. 7; Kolář, Listy filol. 50 (1923) str. 95 i Capps, o. c., str. 109 i d.

[223] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 94 ad Z[2] 20.

[224] To je Sudhausova konjektura (Menanderstudien, str. 5) kojoj Jensen (Rh. Mus. 76, 1927, str. 5) toliko zabavlja, ali ona, kako se vidi, iako uza stih 19 nije zabilježen paragraphus, vrlo dobro odgovara izloženoj situaciji.

čuo prijetnju Smikrinovu da će se vratiti sa Sofronom i odvesti Pamfilu, što, mislim, s pravom zaključujem iz Onesimovih riječi u 5 činu *ὦ, Σμικρίνης ὁ χαλεπός, ἐπὶ τὴν προῖκα καὶ τὴν θυγατέρα ἥκων* (644 i d.) koje rob nije mogao ni od koga čuti nego od gospodara svoga Harisija.

*

Moj prikaz *prve* scene 4 čina ne bi bio potpun, kad ne bih ovdje uzeo u raspravu i t. zv. *Papyrus Didotiana* što se u novije vrijeme hoće da poveže s Menandrovim *Parničarima*. Taj je papyrus nađen, s mnogim drugim ispravama, oko g. 1820 u Memfisu, a pripadao je braći Ptolemeju i Apoloniju koji su dobro poznati kao *κάτοχοι* Serapeja u Memfisu.[225] Ime *Didotiana* dobio je po posljednjem svom posjedniku knjižaru Firmin-Didotu, ali ga neki zovu i *Papyrus Weil*, jer ga je prvi izdao Francuz Henri Weil u Monuments grecs I nr. 8, 1879. Od raznih tekstova, koji su tu napisani, najzanimljiviji su oni stihovi (44 jampska trimetra) što ih je, pod natpisom *Εὐριπίδου*, napisao na rectum-u jedan od prijatelja pomenute braće, a stariji ih je brat Ptolemej ponovo napisao, po svoj prilici napamet, na versum-u.[226] Po tom su dakle dva apografa toga ulomka od kojih su jednoga označili izdavači slovom *a*, a drugoga slovom *b*. Sadržaj ulomka je *ῥῆσις* mlade žene koja se mudro i odlučno odupire očevoj želji da je rastavi od muža i uda za drugoga, bogatijega.

Što se tiče autora tih trimetara, isprva se, prema natpisu *Εὐριπίδου*, općenito držalo da oni zaista pripadaju Euripidu, ali je Wilamowitz[227] metričkim i jezičnim razlozima to mišljenje oborio, a k tomu i zanijekao vrijednost samoga ulomka. Tim je nepovoljnim sudom velikoga filologa bačen Papyrus Didotiana u zaborav za više od tri decenija, tj. do g. 1922 kad se na tom tekstu, ushićen ljepotom njegovom, opet pozabavio Englez D. S. Robertson[228] i došao do rezultata da je govor mlade žene izvadak iz jedne *dobre komedije atičke*, po svoj prilici Menandrove. Ali ne samo to: Robertson pomislio je u tom pitanju odmah na

[225] Isp. Wilcken, Urkunden der Ptolemäer-Zeit I 104 i d.

[226] Isp. Körte, Hermes 61 (1926) str. 351.

[227] Euripides, Herakles, Berlin 1889, I[1] 41, Anm. 82.

[228] An unrecognised extract from Menanders Epitrepontes? Classical Review XXXVI (1922) str. 106 i d.

Parničare i označio pomenuta 44 trimetra[229] kao odgovor Pamfilin ocu Smikrinu kojim odbija njegov prijedlog da ostavi muža svoga Harisija.

Na to se domišljanje osvrnuo prvi Ant. Kolář u citiranoj već raspravi Nový zlomek Menandrových Epitrepontů? (Listy filol. 50, 1923 str. 23 i d.), a tri godine nakon toga Alfred Körte u raspravi Euripides oder Menander? (Hermes 61, 1926 str. 152 i d.). Oba naučnjaka, iako Körteu nije bilo poznato izlaganje njegova prethodnika, slažu se, u glavnom, u ovim prigovorima protiv Robertsonova nagađanja:

a) U Didotovu se papyrusu govori *o osiromašenju zetovu* ἠπόρηκε 19, τοῦ συναπορηθῆναι 26). U Parničarima nema o tom govora, nego se Smikrin boji samo za miraz i ide po nj (631 i 645).

b) U papyrusu živi žena *u sretnu braku* (14 i d.), dok Pamfila ne bi mogla izjaviti γέγονεν ἐκεῖνος εἰς ἔμ' οἷον ἠξίουν (17).

c) Otac papyrusa odlučio je ne samo da rastavi kćer od muža nego da je i *ponovo uda za bogata čovjeka* (σὺ δ' ἀνδρί μ', ὡς φής, ἐγδίδως νῦν πλουσίῳ 20) kojega je već i izabrao (ὁ νῦν με λαμβάνειν μέλλων ἀνήρ 27), a Smikrin ne misli nigdje na novu udaju.

Oslanjajući se na ta protivurječja, oba su pomenuta naučnjaka odrekla Parničarima Didotov ulomak, s tom razlikom što je Kolář kao autora njegova označio opet Euripida, a Körte tačnim istraživanjem jezičnih i metričkih pojava potvrdio Robertsonovo mišljenje da ulomak zaista pripada jednoj Menandrovoj komediji, samo ne Parničarima.

Na navedene prigovore odgovorio je Robertson Körteu u istom godištu Hermesa na str. 348 i d. u članku: Euripides oder Menander? Ali ga ni tim nije uvjerio da ῥῆσις na Didotovu papyrusu pripada u Menandrove Parničare.[230] Uza sve to našlo je Robertsonovo domišljanje među učenim ljudima i nekoliko pristaša. Najznatniji je od njih svakako Chr. Jensen[231] koji se i sam mnogo trudio da ga novim dokazima podupre,[232] ali nije ni

[229] *Papyrus Didotiana* otštampana je u Jensenovu izdanju na str. 132 i d.

[230] Isp. Hermes 61 (1926) str. 350.

[231] Isp. i G. Capovilla, Menandro, Milano 1924, str. 186 i d.

[232] Rh. Mus. 76 (1927) str. 10 i d.

on, kako i sam priznaje,[233] razbio svaku sumnju o tom. A to nije ni mogao, jer su baš oni dijelovi Parničara koji bi ovdje najviše došli u obzir slabo ili nikako sačuvani. Videći dakle da u toj stvari nije, zasad, moguće donijeti posve pozitivno rješenje, ja ću se ovdje ograničiti, u glavnom, na to da ispitam vrijednost pomenutih prigovora i odgovora pa da, po mogućnosti, i sam štogod pridonesem konačnoj odluci u tom pitanju.

Što se ponajprije tiče *druge udaje* — da obrnutim redom započnem ispitivanje navedenih triju prigovora — treba, prije svega, biti na čistu je li otac po atičkom pravu doista mogao jednostavno uzeti mužu ženu i dati je drugomu kako bi to po Didotovu papyrusu trebalo da bude. Taj nas način rastave zaista vrlo iznenađuje, ali da su takvi slučajevi bili ipak mogući u Ateni, potvrdio je Robertson[234] sličnim primjerom iz Demostenova govora *Πρὸς Σπουδίαν*[235] 4 i dvjema mjestima iz Terencijeve *Svekrve*[236] koja preko Apolodorove Svekrve (*Ἑκυρά*), kako je poznato, štošta duguje Menandrovim Parničarima. Ali odatle što je takva udaja moguća, i što će Smikrin povesti svoju kćer kući, ne mora slijediti, da drugu udaju treba pretpostavljati i u Parničarima kako misli Robertson. U tom je pitanju najmjerodavnije to kako ta ponovna udaja Pamfilina stoji prema radnji Parničara i prema tekstu njihovu. Radnja komedije ne traži izrijekom tu udaju, ali možda bismo ipak po Onesimovim riječima *ὑπομαίνιθ' οὗτος, νὴ τὸν Ἀπόλλω, μαίνεται, μεμάνητ' ἀληθῶς, μαίνεται* . . . (494 i d.), po udaranju u glavu, po urlanju, čupanju kose i zdvajanju smjeli zaključivati da je Harisije, prisluškujući, ipak nešto više čuo nego samo to da otac namjerava odvesti Pamfilu. K tomu dolazi i to da se Harisijeve riječi *ὁ δὲ πατὴρ προπετέσται' αὐτῇ χρήσεται* (544) i *τί οὖν ταράττεις καὶ βιάζῃ Παμφίλην* (547) mogu ticati i same rastave i rastave s ponovnom udajom. Što se pak tiče Körteove primjedbe da Onesim ne bi u 5 činu govorio Smikrinu: *ἀλλ' ἀπαγαγεῖν παρ' ἀνδρὸς αὐτοῦ θυγατέρα ἀγαθὸν σὺ κρίνεις,*

[233] Menand. rel., str. XXVII.

[234] Hermes 61 (1926) str. 348.

[235] *Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων, διαφορᾶς γενομένης τῷ Πολυεύκτῳ πρὸς τὸν Λεωκράτη, περὶ ἧς οὐκ οἶδ' ὅ τι δεῖ λέγειν, ἀφελόμενος ὁ Πολύευκτος τὴν θυγατέρα δίδωσι Σπουδίᾳ ἰουτῳί.*

[236] Filumenin muž Pamfil veli: »Illique exopto ut reliquam vitam exigat cum eo viro, me qui sit fortunatior, quandoquidem illam a me distrahit necessitas.« (490 i d.). — Filumenin otac Fidip veli: »Deliberet renuntietque hodie mihi, velitne an non: ut alii, si huic non sit, siet.« (508 i d.).

Σμικρίνη; (668 i d.), ako starac hoće ne samo da uzme kćerku svoju Harisiju nego da je i drugom čovjeku dade, valja uzeti na um da bi rob za tu udaju bio mogao doznati samo od svoga gospodara Harisija, a taj, kako se skoro nakon onoga prisluškivanja pomirio sa ženom, nije više imao razloga da mu to priopćuje. Harisije je robu nakon pomirenja sa ženom samo ironički natuknuo da će skoro doći Smikrin po miraz i po kćer (isp. 645) i naredio mu da zaključa vrata (isp. 642). Zato sada Smikrin i kuca (644), dok je kod prvoga i drugoga dolaska nesmetano ulazio k Pamfili.

Druga se udaja nigdje ne spominje ni u tekstu Parničara, ali treba uvažiti da baš onaj dio komedije gdje bi se imala spominjati nije sačuvan. Najpriličnije je naime da otac saopći kćeri svoju nakanu o drugoj udaji i spomene odabrana ženika onda pošto je iznesao pred nju sva tri pomenuta razloga za rastavu i pošto ju je nakon toga pozvao da ostavi muža, tj. na koncu dugoga svoga govora. Tako otprilike zaključuje i Jensen,[237] ali pri tom čini dvije griješke: jednu, što pomenuto priopćivanje stavlja u usta Smikrinu nenadano i prerano (već u Z^2 22), još prije pravoga svršetka govora; drugu, što stihove fragmenta Z^2 20 i d., restaurirane u tom smislu,[238] ne stavlja, kako to inače čini, u kritički aparat, nego u tekst pružajući ih time čitaocu kao posve pouzdano izliječene.

Iz svega se toga vidi da se radnja Parničara *ne bi protivila* drugoj udaji Pamfilinoj, iako je izrijekom ne spominje, i da se zbog izgubljenoga svršetka Smikrinova govora ne može *sigurno* tvrditi da ona *nije bila spomenuta* u komediji. A time bi, dakako, treći prigovor Kolářov i Körteov bio prilično poljuljan.

U *drugom prigovoru,* da žena u Didotovu papyrusu živi u *sretnu braku,* ističe Körte osobito ovo[239]: »Unmöglich kann eine Ehefrau, nachdem ihr Mann sie seit Tagen verlassen und eine Musikantin zu sich genommen hat, nachdem sie soeben erfahren, daß er ein Kind dieser Musikantin als sein eigenes anerkannt hat und samt der Mutter bei sich behalten will, erklären *γέγονεν ἐκεῖνος εἰς ἔμ' οἷον ἠξίουν* (Pap. Didot. 17)". Sve je to istina u

[237] Rh. Mus. 76 (1927) str. 6.

[238] *Πορευσόμενος ἐξῆλθε παρὰ τὴν ψάλτριαν*
σὺ δ' ἐκπορεύου παντελῶς τῆς οἰκίας.
πρόσειμί σοι βουλόμενος ἀνδρὶ πλουσίῳ
συνοικίσαι σέ.

[239] Hermes 61 (1926) str. 154.

običnim prilikama, ali kad je i žena pod sličnom krivicom, treba ipak drugačije gledati na stvar. Zato je Robertson[240] s obzirom na taj prigovor s pravom ukazao na osobito težak položaj Pamfilin zbog kojega se ona mogla uzdržati da ne kori muža i da ga ne poziva na odgovornost, a Jensen[241] je nesrećnicu vrlo dobro isporedio s Filumenom u Terencijevoj Svekrvi, jer obje te žene ulaze u brak sa zatajenim, nehotičnim grijehom i pritješnjavane njime nastoje da budu što blaže i popustljivije prema mužu, štoviše — spremne iniurias viri omnis ferre et tegere contumelias.[242] Po tom će Pamfila, bez sumnje, i tužbe, koje otac podiže protiv Harisija, prosuđivati sa svoga gledišta i u tom smislu *λέγειν τὰ δίκαια* (Pap. Didot. 5). Pokušajmo dakle i mi s toga stajališta omjeriti kćerine riječi u Didotovu papyrusu o Menandrove Parničare, pa suponirajmo, za čas, da je kćerka u papyrusu Smikrinova Pamfila koja će da opravda pred ocem muža svoga Harisija.

Mudra je žena u svojim stvarima (*περὶ τῶν ἑαυτῆς πραγμάτων ἰσως φρονεῖ γυνή*) veli kćerka ocu u 12 stihu svoga govora, a mi i njoj tu mudrost vrlo rado priznajemo, jer ju je u partiji 6—18 odlično posvjedočila svojom vješto postavljenom obranom po kojoj Harisije izlazi prost od svake krivice. Pamfila dopušta da je njezin muž mogao učiniti neki *veći prestupak* (*μεῖζον ἠδίκηκέ τι* Pap. Didot. 6), ali ne smatra za dolično da ga ona za to zove na odgovornost, a o kakvoj krivici protiv sebe kao bračne druge njegove ništa ne zna pa zato moli oca: *τοῦτο τί μ' ἀδικεῖ λέγε* (Pap. Didot. 13). Ali odmah, i ne čekajući odgovora, mudro nastavlja i objašnjava najprije općeno, posve u stilu Menandrovu, onda konkretno, što ona upravo razumijeva pod *ἀδικεῖν*:

ἔστ' ἀνδρὶ καὶ γυναικὶ κείμενος νόμος,
τῷ μὲν διὰ τέλους ἦν ἔχει στέργειν ἀεί,
τῇ δ' ὅσ' ἂν ἀρέσκῃ τἀνδρί, ταῦτ' αὐτὴν ποεῖν.
γέγονεν ἐκεῖνος εἰς ἐμ' οἷον ἠξίουν
ἐμοί τ' ἀρέσκει πάνθ' ἃ κἀκείνῳ, πάτερ. Pap. Didot. 14—18.

Pita se dakle kako Harisije stoji prema onom dijelu navedenoga zakona koji veli *τῷ μὲν διὰ τέλους ἦν ἔχει στέργειν ἀεί*. Neka

[240] Hermes 61 (1926) str. 349.
[241] Rh. Mus. 76 (1927) str. 13.
[242] *Terencije*, Hec. 166.

odgovaraju na to sami Menandrovi Parničari: Pamfila ostaje u kući Harisijevoj i po otkrivenju njezine tajne (isp. Membr. Petrop. 25 i d.; Parn. 350 i d.); Harisije često proklinje onoga koji mu je tu tajnu odao (207), mrzi Habrotonu i ne dira je (216 i 220 i d.), bije se u glavu, urla, čupa kosu i zdvaja kad vidi da bi mogao izgubiti ženu (505 i 509), a silno se raduje kad čuje da ga ona nije voljna ostaviti (504 i 546) i da je nađeno dijete njegovo i Pamfilino (574). Takva je, eto, ljubav Harisijeva prema Pamfili nakon onoga nemilog otkrića, a kakva je tek bila prije toga. Pamfila je prema tome iskusila u braku, zacijelo, *najnježniju muževlju ljubav*, a da je i ona njega nježno ljubila i činila *ὅσ' ἀρέσκει τἀνδρί*, vidi se iz Onesimova i Harisijeva monologa (504, 507, 535 i d.) i iz vlastitoga priznanja njezina (Pap. Didot. 18).

A što je s većim onim prestupkom (*μεῖζόν τι*, Pap. Didot .6) koji je Pamfila samo natuknula i odmah preko njega prešla izlučivši ga, vrlo dosjetno, iz prestupaka *εἰς ἐμέ?* Ne dokazuje li ta kratkoća i hitnja da je mlada žena baš u toj stvari najslabija pred sudom svoga oca? Ako je tako, sva je prilika da pod tim prestupkom, kako i Jensen[243] naslućuje, valja razumjeti tobožnji odnos Harisijev s Habrotonom koji nije ostao bez posljedica. Pamfila, iako je time bila bolno ujedena za srce, mogla je to ipak nekako smiriti i složiti sa svojom savješću i ljubavlju: jedno, što ta zabluda Harisijeva datira iz vremena kad on još nije bio njezinim mužem, a drugo, što, praštajući[244] mužu, čini, u neku ruku, isto što je i on njoj učinio, tj. prelazi preko krivice muževe i ne služi se pravom svojim da ga ostavi (*ἀπολείπειν*), kao što se ni on, kad je doznao da je ona rodila i izložila, nije poslužio svojim pravom da je otpravi (*ἀποπέμπειν, ἐκβάλλειν*). Ali Smikrin, komu nije poznato što se Pamfili dogodilo kod Tauropolija, nije, dakako, mogao razumjeti takvo vladanje kćerino i zacijelo je sasuo sav svoj bijes na nerazumnu ženu koja je tako lako prelazila preko teška prestupka muževa. Da bi kći bila takvim vladanjem ocu sumljiva i da bi se mogla odati, kako Kolář[245] drži, ne vjerujem, jer Smikrin ne može da shvati o čem se radi još ni onda kad Onesim, u 5 činu, govori o petmjesečnom unuku (678 i d.).

[243] Rh. Mus. 76 (1927) str. 12.

[244] I Filumenina mati, u Terencijevoj Svekrvi, nada se donekle da bi Pamfil mogao oprostiti svojoj ženi, kad mu veli: »Ceterum de redducenda id facias, quod in rem sit tuam« (391; isp. i 403).

[245] Listy filol. 50 (1923) str. 23.

Ako je dakle Pamfila voljna da prašta mužu ono što se i njoj samoj prije braka dogodilo,[246] može, s obzirom na sve ono što je rečeno o ljubavi Harisijevoj, s punim mirom reći da je muž bio prema njoj u braku onakav kako je ona željela (*γέγονεν ἐκεῖνος εἰς ἔμ' οἷον ἠξίουν*, Pap. Didot. 17).

Polazeći dakle s Robertsonova i Jensenova stajališta, mogli bismo, eto, prijeći nekako i preko prigovora o sretnom braku koji je Körte označio kao najvažniji.

Mnogo je teži, po mom sudu, *prvi* prigovor, jer u Parničarima nije, uistinu, nigdje izrijekom naznačeno *osiromašenje Harisijevo*. Naprotiv: on pije skupo vino (Membr. Petrop. 1), daje svodniku dvanaest drahma na dan (Membr. Petrop. 10 i Par. 220) i časti se (195), a k tomu ne treba zaboraviti ni to da se on, po svoj prilici, nedavno vratio s putovanja[247] odakle ljudi obično blago donose.[248] U Didotovu pak papyrusu uzima kćerka kao činjenicu da joj je muž zapao u oskudicu (*ἠπόρηκε* 19) i brani se baš s toga stajališta od ponovne udaje. Da oduzme mladoj ženi te riječi, označuje ih (19 i 20) Robertson kao *citiranje* iz govora njezina oca, ali je takvo shvaćanje teksta nemoguće, te ga ni pristaša Robertsonov Jensen ne prihvaća, nego *ἠπόρηκε* i dalje zadržava kao izjavu mlade žene i trudi se da stvar objasni na drugi način.

Jedno je samo mjesto u sačuvanom tekstu Parničara gdje se govori o *imutku* Harisijevu, a to su navedeni već stihovi kojima je Smikrin završio drugi svoj dokaz da se Pamfili valja dijeliti od muža:

Θεσμοφόρια δὶς τίθει,
Σκίρα δίς· τὸν ὅλεθρον τοῦ βίου καταμάνθανε.
οὔκουν ἀπόλωλεν οὗτος ὁμολογουμένως; Z² 13 i d.

Jensen veli o tim stihovima: »Hier kommt er (sc. Smikrines) zu dem Ergebnis, dass sein Schwiegersohn sein Vermögen ruiniert

[246] Da se zamjeralo samo ono što je muž zgriješio u braku, a praštalo ono što je radio prije braka, vidi se iz Terencijeve Svekrve stih 744—755 gdje se hetera Bakhida, bivša ljubovca Pamfilova, kune ocu njegovu Lahetu da ne ašikuje s Pamfilom otkad se oženio, a Lahet je šalje neka tu kletvu ponovi i pred ženama, tj. pred punicom i ženom Pamfilovom (eas ad mulieres huc intro atque istuc ius iurandum item polliceare illis 754). Isp. i stih 837 iz monologa Bakhidina: Ego illo dum licitumst usa sum benigno et lepido et comi.

[247] Isp. str. 21 i bilj. 81.

[248] Isp. Terencije, Hec. 463 i 506; Plaut, Stich. 405 i 412; Merc. 95.

hat.«[249] Ali prema onom što smo odredili kod druge tačke Smikrinova govora ne bi moglo tako biti. Po riječima *Θεσμοφόρια δὶς τίθει, Σκίρα δὶς* jasno se naime vidi da je Smikrin u toj tački svoga dokazivanja izlagao kćeri troškove dvostrukoga kućanstva koje će Harisije imati, ako je voljan i Habrotonu zadržati u kući, pa zato starac nije mogao zaključiti drugo na koncu svoga izlaganja nego to da *će* takvo kućanstvo *upropastiti* Harisija, tj. da *će se* i Pamfila naskoro *naći* uz njega u nevolji. Po tom dakle Harisijev *βίος* (= *τὰ χρήματα*) ne bi još bio uništen, iako po Smikrinovu govoru nije duga vijeka, pa ne bi ni Pamfila mogla da kaže u svom odgovoru za muža Harisija *ἀλλ' ἔστ' ἐμοὶ μὲν χρηστός, ἠπόρηκε δέ* (Pap. Didot. 19).

Ipak je moguće, po mom mišljenju, i u toj stvari naći neki izlaz, ako primijenimo ovdje ono što smo odredili kod prigovora koji smo najprije ispitivali, tj. da je Smikrin na koncu svoga dugog govora predložio kćeri udaju za *bogata* čovjeka. Ako je tako, starac je time uzeo kao *gotovu stvar* ono što je na kraju druge tačke svoga govora Pamfili navijestio, tj. označio je, indirektno, svoga zeta kao već ruinirana čovjeka.[250] Pamfila je dobro razumjela smisao tih riječi, pa je i ona, odbijajući predloženu ženidbu, preuzela u svoj odgovor osiromašenje muža kao gotovu stvar,[251] pogotovu što joj je baš to u njezinoj obrani vrlo dobro poslužilo da pokaže ocu kako je bogatom ženidbom neće nimalo osigurati, jer i novi muž može da izgubi imutak itd. (Isp. Pap. Didot. 27—33).

Navedenom sudu Smikrinovu o materijalnom stanju Harisijevu, koji smo zaključili iz konca govora starčeva, idu u prilog i ove riječi njegove:

> *ἀλλ' ἢ περιμένω καταφαγεῖν τὴν προῖκά μου*
> *τὸν χρηστὸν αὐτῆς ἄνδρα καὶ λόγους λέγω*
> *περὶ τῶν ἐμαυτοῦ;* 631 i d.

Smikrin govori to dojilji Sofroni, koja ga prekorava da prenaglo

[249] Rh. Mus. 76 (1927) str. 11.

[250] Isp. Plaut, Stich. 132: vosne ego patiar cum mendicis nuptas me vivo viris?

[251] Isp. Plaut, Stich. 136: non tu me argento dedisti opinor nuptum, sed viro s Pap. Didot. 22 i d.: *καὶ ποῦ τοσαῦτα χρήματ' ἔσιν, ὦ πάτερ, ἃ μᾶλλον ἀνδρὸς εὐφρανεῖ παρόντα με;* i Plaut, Stich. 134: idem animumst in paupertate qui olim in divitiis fuit s Pap. Didot. 24 i d.: *ἢ πῶς δίκαιόν ἐστιν ἢ καλῶς ἔχον τῶν μὲν ἀγαθῶν με τὸ μέρος ὧν εἶχεν λαβεῖν, τοῦ συναπορηθῆναι δὲ μὴ λαβεῖν μέρος;*

odvodi kćer, te svakako drži, kako je dobro opazio Jensen,[252] da sam Harisije nema više novaca, kad se, eto, boji da će mu zet potrošiti kćerin miraz. Ali ne samo to: Jensen je, ukazavši na riječ χρηστός, vrlo dobro povezao navedeno mjesto iz Parničara (631 i d.) sa 19 stihom Didotova papyrusa *ἀλλ' ἔστ' ἐμοὶ μὲν χρηστός, ἠπόρηκε δέ* time, što je Smikrinove riječi *τὸν χρηστὸν αὐτῆς ἄνδρα* označio kao persiflažu Pamfilinih riječi *ἀλλ' ἔστ' ἐμοὶ χρηστός*.

Tako bi se, eto, mogao premostiti nekako i prigovor o osiromašenju muža, pa ako još uvažimo k tomu da se tekst Parničara i inače veže s tekstom Didotova papyrusa[253]; da je Pamfila, kako smo odredili, doista odbila očev prijedlog o rastavi i ponovnoj udaji; da bi Harisije, prisluškujući ono što govori mlada žena u Didotovu papyrusu, svakako kliknuo *ὦ γλυκυτάτη τῶν λόγων οἵους λέγεις* (504) i da za *ῥῆσις* iz Didotova papyrusa ima u kodeksu Parničara dovoljno mjesta, imali bismo dosta razloga da Didotov papyrus označimo kao sastavni dio Menandrovih Parničara. Ali to ne bismo ipak mogli učiniti s punom sigurnošću, jer se najveći dio našega razlaganja temelji na izgubljenom svršetku Smikrinova govora.

Možda će jednom otkrića novih papyrusa i tom papyrusu *stalno* odrediti ono mjesto koje mu je Robertson pridijelio, a dotle neka ljupka ta *ῥῆσις*, koja lijepo pristaje i u usta Pamfilina, služi kao karakterističan primjer za bolje razumijevanje prve scene 4 čina.

*

[252] Rh. Mus. 76 (1927) str. 10 i d.

[253] Isp. *ἀλλ' εἴ με σῴζων τοῦτο μὴ πείσαις ἐμέ,*
οὐκέτι πατὴρ κρίνοι' ἀλλὰ δεσπότης. Z[1] 1 i d.
εἰ δὲ μή, σὺ μὲν βίᾳ
πράξεις ἃ βούλει. Pap. Didot. 42 i d.

καὶ χρήσετ' αὐτῇ σοὶ τότ' ἠπίως Par. 532.
οὐκ ἐμὲ προσήκει λαμβάνειν τούτων δίκην. Pap. Didot. 7.

κοινωνὸς ἥκειν τοῦ βίου
ἔφασκε κοὐ δεῖν τἀτύχημ' αὐτὴν φυγεῖν
τὸ συμβεβηκός. Par. 536 i d.

ἢ πῶς δίκαιόν ἐστιν ἢ καλῶς ἔχον
τῶν μὲν ἀγαθῶν με τὸ μέρος ὢν εἶχεν λαβεῖν.
τοῦ συναπορηθῆναι δὲ μὴ λαβεῖν μέρος; Pap. Didot. 24 i d.

U *drugoj sceni* govori Habrotona, kako je rečeno, s nepoznatom ženom držeći plačno dijete. U početku držali su ispitivači Menandrovi da je to Pamfilina dadilja *Sofrona*,[254] ali otkad je Jensen, na ponuku Wilamowitzewu,[255] utvrdio da se Menandar, prekinuvši i u toj stvari s konvencionalnošću, doista usudio izvesti na pozornicu mladu atičku gospodu, uvode amo složno svi izdavači samu *Pamfilu*. Wilamowitz upozorio je naime Jensena da Onesimove riječi, u 5 činu, *εὖ ἴσθ' ὅτι ἡ γραῦς προτέρα συνῆκε* (695) pristaju samo onda Sofroni »wenn sie auch den wirklichen Tatbestand erst jetzt erfährt«. Kako po tom rob ima da kaže: »Starica je prije shvatila (sc. nego ti)«, zaključuje Jensen da Sofrona nije mogla govoriti s Habrotonom u drugoj sceni 4 čina.

Tomu se shvaćanju opr'o Kolář[256] govoreći da bi Pamfila teško mogla zatajiti dadilji porod, i da je Sofrona zacijelo znala sve i pomagala, bez sumnje, Pamfili pri izlaganju djeteta. A to baš, veli Kolář, i hoće da kaže Onesim u stihu 695: »Starica je to prije doznala (sc. nego ja).« Zato i odgovara Smikrin na to s čuđenjem *πάνδεινον λέγεις* (695), što bi bilo neumjesno, kad bi time starac odgovarao na prekoravanje Onesimovo da je dadilja domišljatija nego on. Odatle se pak vidi, zaključuje pisac, da stih 695 ne brani nastupanje Sofrone u sceni 469—493, tj. u drugoj sceni 4 čina. Ali ono što Kolář ovdje brani, tj. da je Sofrona znala za porod Pamfilina djeteta i njegovo izlaganje, ne poriču ni Wilamowitz[257] ni Leeuwen,[258] koje Kolář citira u svojoj raspravi, ni sam Jensen,[259] pa po tom ti naučnjaci, s obzirom na Sofronu, ne razumijevaju ovdje pod riječima »den wirklichen Tatbestand« Pamfilinu tajnu koja je dadilji dobro

[254] Isp. M. Croiset, L'Arbitrage, str. 68 i d.; Bodin-Mazon, Extraits de Ménandre, str. 20; Leo, Hermes 43 (1908) str. 133 i d.; Wilamowitz, Neue Jahrb. 21 (1908) str. 53; Jiráni, Listy filol. 36 (1909) str. 6; Capps, o. c., str. 103 i d.

[255] Isp. Rh. Mus. 65 (1910) str. 635.

[256] Listy filol. 50 (1923) str. 97.

[257] Schiedsgericht, str. 115: Und wenn Onesimos fortfährt »sie (sc. Sophrone) hat es früher verstanden«, so liegt auch darin, daß ihr nicht alles neu war: sie hatte eben um Schwangerschaft und Kindesaussetzung gewußt.

[258] Isp. Menand. fab. rel.[3], str. 210 i d.: *Prius quam tu anus intellexit quid dicerem.* Nempe Sophrone dudum scivit quae Smicrinem usque ad hunc temporis articulum latuerunt, Pamphilam ab ignoto olim homine violatam esse et clam peperisse.

[259] Isp. Menand. rel., str. XXII: quo fit, ut infantem ... per Sophronam nutricem in nemore exponendum curet ...

poznata, nego očinstvo Harisijevo i izmirenje bračnih drugova o čem ona biva obavješćivana tek od Onesima (684 i d.). Ipak, po mom sudu, Kolářovo tumačenje navedenih Onesimovih riječi *ἡ γραῦς προτέρα συνῆκε* (= starica je prije doznala) bolje pristaje u tekst nego ono prvo »starica je prije shvatila«.

Da čitava stvar bude jasnija, izložiću ukratko razgovor Smikrina, Onesima i Sofrone (628—697) u kojem se pomenuti stih nahodi. Smikrin dolazi sa Sofronom da spasi miraz i odvede kćer. Približivši se vratima Harisijeve kuće, opazi da su zaključana, pa zato stane dozivati robove i kucati. Pojavi se Onesim i uzme odmah podsmijevati se starcu dok ga naposljetku ne pozove da uđe i pozdravi svoga unuka (*τὸν δὲ θυγατριδοῦν λαβὼν ἔνδον πρόσειπε* 678). Smikrina, koji je mislio na tobožnjega Harisijeva i Habrotonina sina, vrlo je razdražila riječ *θυγατριδοῦν*, pa pita na to roba *θυγατριδοῦν, μαστιγία;* (679). Onesim, nadovezujući na riječ *μαστιγίας* (= čovjek za bičovanje), odgovara: »Debelokožac bio si i ti, iako misliš da si razuman. Zar si tako čuvao kćer doraslu za udaju? Zato i odgajamo čudo — petmjesečnu djecu« (*πεντάμηνα παιδία* 682). — *Οὐκ οἶδ' ὅ τι λέγεις* odgovara Smikrin koji doista nije mogao dokučiti o čem se radi. I rob mu to vjeruje, ali ne misli tako o dadilji, pa zato odvraća: *Ἡ γραῦς δέ γε οἶδ', ὡς ἐγῷμαι* (683) što znači, otprilike, isto kao da kaže: »Pitaj Sofronu.« Onesim pretpostavlja po tom da starica zna za događaj kod Tauropolija, za Pamfilinu trudnoću, za porod i za izlaganje djeteta. Ono što ona još ne zna, razložiće joj sad rob ovako: »Tada je moj gospodar kod Tauropolija, Sofrono, ovu uhvatio, iz kola odvukao i — razumiješ li?« — *Ναί* odgovara Sofrona, a rob nastavlja: »Sad su se prepoznali i sve je dobro.« Smikrin koji još uvijek ne može da se snađe vidi po svemu da je i Sofrona upletena u tu stvar pa je zato pita: *Τί φησιν, ἱερόσυλε γραῦ;* (688). Starica kao odgovor na to citira Smikrinu ove stihove iz Euripidove Auge:

ἡ φύσις ἐβούλεθ', ἣ νόμων οὐδὲν μέλει
γυνὴ δ' ἐπ' αὐτῷ τῷδ' ἔφυ (689 i d.).

»Što, jesi li luda?« pita opet Smikrin, a Sofrona odgovara: »Kazaću ti čitav monolog iz Auge, ako ne shvaćaš, Smikrine.« Smikrin odvraća: »Tvoj patos gnjev u meni izaziva. A znaš li ti doista što taj sad govori? (*σὺ γὰρ σφόδρ' οἶσθ' ὅ τι οὗτος λέγει νῦν;* 693) — *Οἶδα πάντα,* odgovara Sofrona, a Onesim nadovezuje

na to: „*Εὖ ἴσθ' ὅτι ἡ γραῦς προτέρα συνῆκε*" (695) što ovdje, kako se po svemu vidi, može da znači samo: »Budi uvjeren: starica je prije doznala«, dakako ono što nije sada čula, a to je sve ono što je rob priopćio prije nego je izjavio *ἡ γραῦς δέ γε οἶδ', ὡς ἐγῷμαι* (683), tj. događaj kod Tauropolija, Pamfilina trudnoća, porod i izlaganje djeteta. Tomu shvaćanju ide osobito u prilog Smikrinov odgovor na pomenute riječi Onesimove *Πάνδειινον λέγεις* (695) koji, kako s pravom ističe Kolář, ne bi nikako pristajao na izjavu »Starica je prije shvatila.«

Usvojivši Kolářovo tumačenje stiha 695, daleko sam ipak od toga da uklonim i Pamfilu iz druge scene 4 čina. Njezino je nastupanje danas sigurno potvrđeno fragmentom Z i svim onim što smo iz njega izveli (odgovor i monolog Pamfilin), zatim navedenom scenom iz 5 čina (Smikrin, Onesim, Sofrona) i Habrotoninim riječima iz 3 čina *πλὴν ἰδοῦσά γε γνοίην ἂν αὐτήν. εὐπρεπής τις, ὦ θεοί· καὶ πλουσίαν ἔφασάν τιν'* (266 i d.) kojima pjesnik po mom sudu, očito pripravlja scenu gdje će Habrotona ugledati i odmah prepoznati lijepu i odličnu mladu gospođu. A za to govori, bez sumnje, i sama ta scena koja je tek onda pravo ljupka i mila, ako sama mati prepoznaje svoje čedo i pita: *Γύναι, πόθεν ἔχεις, εἰπέ μοι, τὸ παιδίον λαβοῦσα;* (480).

U drugoj, t. zv. *ἀναγνωρισμός*-sceni, nastupaju prema tome Pamfila i Habrotona, a radnja teče ovdje ovako: Pamfila svršila je, stojeći pred Harisijevom kućom, svoje jadikovanje što ga je začela poslije odlaska očeva, pa sad jadna suze proliva i uzdiše od bola: *τίς ἂν θεῶν τάλαιναν ἐλεήσειέ με;* (471). Uto iziđe Habrotona iz Herestratove kuće noseći plačno čedo umotano, po svoj prilici, u onaj grimizni komad od haljine i zakićeno đerdanom. Sjetivši se da je obećala tražiti majku, gleda hetera puna smilovanja dijete i nježno mu šapće: *Ὦ φίλτατον τέκνον πότ' ὄψει μητέρα;* (472).[260] Kad spazi pred susjednom kućom lijepu i odličnu gospođu, dođe joj prva sumnja, pa se u čudu pita: *Καίτοι τίς ἥδ' ἐκ γειτόνων;*[260] Pamfila, zastrašena plačem djeteta i dolaskom nepoznate žene, hoće da se povuče u kuću (*πορεύσομαι* 473), ali je Habrotona zadrži (*μικρόν, γύναι, πρόσμεινον* 474) želeći joj zagledati u lice, i odmah se uvjeri da je to zaista ona koju je vidjela (*αὐτή 'στιν ἣν ἑόρακα* 476). Radosna zbog toga otkrića pozdravlja hetera

[260] Tu otstupam od Jensenova teksta i prihvaćam Wilamowitzev, jer Habrotona u taj čas još nije mogla znati da je Pamfila majka nađenoga djeteta.

Pamfilu i pita je je li prošle godine bila na svečanosti kod Tauropolija, ali Pamfila, koja se u to zagledala u dijete, ne čuje više i ne odgovara: majka je prepoznala čedo svoje. — *Γύναι, πόθεν ἔχεις, εἰπέ μοι, τὸ παιδίον λαβοῦσα*; (480) pita Pamfila, a Habrotona, shvativši dobro što to pitanje znači, odgovara: *Ὁρᾷς τι, φιλτάτη, σοι γνώριμον ὢν τοῦτ' ἔχει; μηδέν με δείσῃς, ὦ γύναι* (481). Na pitanje Pamfilino, je li dijete njezino, odgovara hetera: „*Προσεποιησάμην* (483) — učinih tako, ali ne zato da oštetim majku, nego da je po vremenu nađem. I sad sam je našla. Tebe vidim naime koju i tada" (*νῦν δ' εὕρηκα· σὲ ὁρῶ γὰρ ἦν καὶ τότε* (485).

I tako sad Habrotona zna i oca i majku nahoda, ali ne zna još da je mlada gospođa, s kojom govori, Harisijeva žena. Sjećajući se da je zastrašena Pamfila malo prije htjela da se skloni u kuću Harisijevu i videći kako majka, puna nade, očekuje potvrdu da je Harisije otac njezina djeteta (*τίνος δ' ἐστὶν πατρός; — τοῦτ' οἶσθ' ἀκριβῶς, φιλτάτη;* 486 i d.), dolazi napokon i na tu misao i moli Pamfilu da joj to potvrdi: *ἀλλ' οὐ σὲ τὴν νύμφην ὁρῶ τὴν ἔνδον οὖσαν;* (488).[261] Pamfila odvraća na to *ναιχί*, a Habrotona je blagosilja riječima: *μακαρία γύναι, θεῶν τις ὑμᾶς ἠλέησε* (489) što zvuči kao sretan odgovor na Pamfilin bolan uzdisaj *τίς ἂν θεῶν τάλαιναν ἐλεήσειέ με;* (471). Budući da su uto zaškripila kućna vrata Herestratova, povede Pamfila Habrotonu, na njezinu ponuku, k sebi, u kuću Harisijevu *ἵνα καὶ τὰ λοιπὰ πάντα πύθηται σαφῶς* (493).

Kako tom scenom provijava, eto, nježnost, ljupkost i milota, kad je Pamfila, majka nađenoga djeteta, u razgovoru s Habrotonom, a kako bi ona bila blijeda i prisiljena, kad bi majčinu ulogu preuzela njezina dadilja starica Sofrona. Zakopčanost pa kratki oni odgovori i pitanja odlično pristaju baš ranjenome srcu i suznom licu Pamfilinu, dok bi stara Sofrona bila, zacijelo, u društvu s drugom ženom izvjedljivija i razgovorljivija (isp. 689 i d.).

*

»Taj nešto luduje, tako mi Apolona, luduje, lud je zaista; luduje, tako mi bogova. Gospodara svoga mislim Harisija.« S tim

[261] Kolář (Listy filol. 50, 1923, str. 98) misli da Habrotona upravlja to pitanje Pamfili u kuću Harisijevu, a ne Pamfili koja pred njom stoji, motivirajući to ovako: »Také by neužila slova *ὁρῶ*. když s Pamfilou již chvíli mluví; to jest vhodné jen pro první spatření.« Ali neće tako biti, jer i boginja Atena koja, gradeći se Mentom, kraljem tafskim, već *vrlo dugo* razgovara s Telemahom, veli: *καὶ σύ, φίλος. — μάλα γάρ σ' ὁρόω καλόν τε μέγαν τε — ἄλκιμος ἔσσι* (α 301).

riječima nastupa zaplašen Onesim u *trećoj sceni*[262] gdje izvještava gledaoce (*ἄνδρες* 503) kako je Harisije prisluškivao razgovor Smikrina i Pamfile; kako je pri tom od stida, tuge i srdžbe boje mijenjao (*ἤλλαττε χρώματα* 503),[263] po glavi se bio, urlao, čupao kosu i zdvajao; kako se sad, kad se povukao u kuću, kaje, što je grešnik, koji se i sam našao ocem nezakonita djeteta, onako nemilosrdno postupio s Pamfilom i, napokon, kako bijesno gleda i sam sebe prekorava. Videći sve to, ode Onesim krišom iz kuće, jer bi, veli, baš njega *τὸν διαβαλόντα* (519) mogao gospodar u tom stanju lako da ubije. I dok rob smišlja: *ποῖ τράπωμαί γ'; εἰς τί βουλῆς;* (521), začuje se udarac Herestratovih vrata[264]: dolazi on. Onesim se užurba od straha i uz uzvik *Ζεῦ σῶτερ, εἴπερ ἐστὶ δυνατόν, σῷζέ με* (523) uteče u kuću Harisijevu gdje će i on saznati novost da je nahod Pamfilin i Harisijev sin.

Nakon dviju ozbiljnih i teških scena, koje su daleko od komedije, trebalo je opet nasmijati gledaoce. Za to je pjesnik izabrao sada, vrlo vješto, lukavca Onesima koji, kako svagda tako i ovdje, gleda samo za vlastitu korist i baš po tom dolazi u stanje koje ga čini smiješnim. Pored toga ima rob da prikaže promjenu koja se dogodila u duši Harisijevoj i da tako pripravi ozbiljan njegov monolog.

*

Četvrta je *scena* donekle pendant druge scene. Tamo Habrotona pred ženom mudro i lijepo povraća bračnu sreću, a ovdje će isto to učiniti pred mužem. U početku izlazi sam Harisije te vlastitim riječima, punim tragičke dikcije (*παρατραγῳδεῖ*), potvrđuje ono što je Onesim iznesao o duševnom raspoloženju njegovu. On koji se dosad smatrao kao krepostan (*ἀναμάρτητος* 524), čist (*ἀκέραιος* 526) i besprijekoran (*ἀνεπίπληκτος* 526)[265] našao se odjednom slab čovjek (*ἄνθρωπος ὤν* 528). Zatim govori *δαιμόνιον* na usta

[262] Veći dio toga monologa (496—517), kako je u uvodu rečeno, donosi nam i *Papyrus Oxyrhynchia* 1236 (rectum). Tim su tekstom potvrđene i popunjene neke praznine u Kairskom papyrusu. Isp. Robert, Hermes 49 (1914) str. 433 i d.

[263] Isp. Platon, Lizis 222 B: *ὁ δὲ Ἱπποθάλης ὑπὸ τῆς ἡδονῆς παντοδαπὰ ἠφίει χρώματα* — Horacije, Epist. I 16, 38: mordear opprobriis falsis mutemque colores? — HNpj. (izd. Mat. Hrv.) 3, 305: Što s' u licu boju prominio, što s' se prvlje vraga prepanuo?

[264] Ovdje ne stoji u tekstu, kao obično, *τὴν θύραν ἐψόφησεν* (isp. 491), nego *τ. θ. πέπληχεν* (522), dakle posve prema sadašnjem raspoloženju Harisijevu.

[265] Isp. Euripid, Orest 922: *ἀκέραιος, ἀνεπίπληκτον ἠσκηκὼς βίον.*

Harisijeva (529 i d.): „Nesretniče, silno se nadimaš i brbljaš. Ženinu nehotičnu nesreću (*ἀκούσιον ἀτύχημα*)[266] ne podnosiš, a ja ću pokazati da si sam u jednako zlo pao. I postupaće ona tada s tobom blago, a ti nju prezireš.[267] Biće jasno da si ti ujedno i nesretan (*ἀτυχής* 534) i opak (*σκαιός*) i nerazuman (*ἀγνώμων*) čovjek. Jednako je baš rekla ocu što si ti namjeravao tada:[268] kao drugarica života došla je, reče, i ne treba da pobjegne pred nesrećom (*ταὐτύχημα* 537)[269] koja te je zadesila". Iza toga slijede na fragmentu H² od Harisijeva monologa samo još riječi *σὺ δέ τις ὑψηλὸς σφόδρα* (538), a onda nas Kairski papyrus ostavlja.

Sreća je htjela da se pomenuta *Papyrus Oxyrhynchia* 1236 (versum) počinje baš ondje gdje se H² svršava, pa nam tako donosi svršetak Harisijeva monologa[270] i, povezana sa sitnim fragmentom β^1, čini most[271] k fragmentu Q². Početni stihovi papyrusa (539—543) vrlo su oštećeni, pa ih učeni ljudi na razne načine dopunjaju,[272] ali se sigurno može reći samo to da *δαιμόνιον* i dalje produžuje, na usta Harisijeva, kako je započeo, tj. prigovara Harisijevu vladanju (*βάρβαρος* 540) i njegovu postupanju s Pamfilom (*νῦν ταύτῃ σοφῶς* 541). Posljednje su riječi božanstva *ὁ δὲ πατὴρ*

[266] Isp. i stih 514: *ἀνυχούσῃ ταῦτ' ἐκείνῃ*. Sjećajući se svoje žrtve, Harisije je lako mogao pomisliti da je jednako stradala i Pamfila, tj. bez ikakve svoje krivice.

[267] Menandar ne čini prema tome nikakve razlike, u tom slučaju, između preljube jednoga i drugoga spola. Ta stvar, koja je vrlo važna za moral pjesnikov, bila je jedno od najvećih iznenađenja što ih je donio Kairski papyrus. K ö r t e s punim pravom ističe da je pjesnik time iskočio pred svoje doba ne za stoljeća, nego za tisućljeća, jer prije B j ö r n s o n o v e *»Rukavice«* nije poznata nijedna drama koja bi se usudila rješavati to pitanje u jednakom smislu. Isp. Deutsche Rundschau 135 (1908) str. 39 i Hellenistische Dichtung, str. 66.

[268] *Δαιμόνιον* služi se ironijom, jer Harisije nije nigda pomišljao na to da kaže Pamfili ono što se ona usudila kazati ocu, tj. da je drug života i da neće bježati pred nesrećom koja ju je zadesila.

[269] Teško je vjerovati da bi Harisije, koji je baš u tom monologu tako iskren i gnjevan na se, dopustio da *δαιμόνιον* označuje njegov čin kod Tauropolija kao *ἀτύχημα* kako neki misle (isp. W i l a m o w i t z, Schiedsgericht, str. 100). O tom govorilo je božanstvo u stihu 531 i d.: *αὐτὸν δὲ δεῖξω σ' εἰς ὅμοι' ἐπιτηκόται. καὶ χρήσει' αὐτῇ σοὶ τότ' ἡπίως*, a ovdje ima, po svoj prilici, na umu Harisijevo osiromašenje *(ἀπορία)* koje se spominje i u 26 stihu Didotova papyrusa *(πῶς δίκαιόν ἐστιν . . . τοῦ συναποροῦσθαι δὲ μὴ λαβεῖν μέρος;)*.

[270] Versum Oxyrh. papyrusa 1236 donosi nam stihove 539—559.

[271] Fragmenat β^1 pripisivao se isprva *Djevojci s podrezanom kosom* (isp. K ö r t e, Menandrea², str. 93 i d.), ali su počeci njegovi, koji se slažu s počecima Oxyrh. papyrusa 1236, pokazali da pripada, zajedno s β^2, β^3 i β^4, *Parničarima*, i to na četvrti list II kvaternijona.

[272] Isp. S u d h a u s, Menanderstudien, str. 15; R o b e r t, Hermes 49 (1914) str. 434 i W i l a m o w i t z, Schiedsgericht, str. 101.

προπετέστατ' αὐτῇ χρήσεται (544), a onda nastavlja sam Harisije i, pitajući *τί δέ μοι πατρό-* odlučuje, postiđen Pamfilinim odgovorom ocu, da neće napustiti ženu usprkos Smikrinovu nastojanju da je kući povede:

ἐρῶ διαρρήδην· ἐμοὶ σύ, Σμικρίνη,
μὴ πάρεχε πράγματ', οὐκ ἀπολείπει μ' ἡ γυνή·
τί οὖν ταράττεις καὶ βιάζῃ Παμφίλην; 545 i d.

Dok je još Harisije u riječi bio, izidoše iz njegove kuće Onesim i Habrotona. Roba poslala je, zacijelo, Pamfila da objavi radosni glas gospodaru, ali se on, *ὁ διαβαλών* (519) strepeći još uvijek pred Harisijem, ne usudi poći sam, nego povede sa sobom smionu Habrotonu. I tako se to dvoje, kao i u 3 činu, opet našlo u društvu: tamo su spletku spleli, a ovdje valja da je raspletu. Opazivši Onesima, Harisije se vrlo uzrujao naslućujući da je rob čuo posljednju njegovu izjavu iz koje je mogao razabrati koliko on još ljubi Pamfilu. Zato ga i nagovara riječima *τί σ' αὖ βλέπω 'γώ;* (548). To je pitanje Onesima smelo i toliko zaplašilo, da se šapćući obratio ka Habrotoni: *πάνυ κακῶς ἔχω σφόδρα. οἴμοι, τάλας. καὶ σοῦ δέομαι τούτοις, γύναι,*[273] *μή μ' ἐγκαταλίπῃς* (548 i d.). Ali Harisije ljutito nastavlja i kori roba što je prisluškivao (*οὗτος ἐπακροώμενος ἕστηκας, ἱερόσυλέ, μου* 550), a on se kune da je baš sad izišao (*μὰ τοὺς θεούς, ἀλλ' ἀρτίως ἐξῆλθον* 551).

Dalje, tj. od stiha 552—566 tekst je vrlo oštećen, te su sačuvani, u glavnom, samo počeci stihova. Neki su se mnogo trudili da popune nekako te praznine,[274] ali kako je, kraj neznatnih ostataka, sav taj posao vrlo nepouzdan, biće bolje ostaviti tekst kakav je, sa svim lacunama, kako to čine u izdanjima svojima Wilamowitz i Coppola, i zadovoljiti se time da se, po mogućnosti, odredi samo glavni tijek radnje. Tako se particip *βροντῶντα* (556) tiče, po svoj prilici, Harisija, pa bi po tom lako dolazio iz usta Onesimovih koji hoće da izreče strah od vike[275] gospodareve. Po

[273] Mjesto Jensenove konjekture *μόνον* usvojio sam ovdje Wilamowitzevu *γύναι*, jer odlično pristaje u smisao.

[274] Robert, Hermes 49 (1914) str. 439 držao je da u praznine fragmenta β^1 pripada fragmenat U^2v, ali se pokazalo da nije tako, pa je zato Sudhaus (Menanderstudien, str. 16 i d.) dao vlastite svoje dopune. Isto to čini u svom izdanju i Jensen za stihove 552—555.

[275] I Sokrat kaže, kod Diogena Laertija II 36, za Ksantipu kad ga je nakon grdnje polila nečistom vodom: *οὐκ ἔλεγον ὅτι βροντῶσα καὶ ὕδωρ ποιήσει;* Isp. i Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 102.

riječima pak *τίς εἶ σύ;* (558) očito je da je Harisije tek sada zapazio nekoga, a to može da bude samo Habrotona, dakle je ona, vjerojatno, tek u stihu 557 ušla u razgovor i priznala nakon toga Harisiju da dijete nije njezino (*οὐκ ἦν ἐμόν* 560). Vidjevši da je bio zavaravan, Harisije je na to, zacijelo, prekorio Onesima, što je napustio svoga gospodara i združio se s Habrotonom da ga iskušava (*τί φής, Ὀνήσιμ', ἐξεπειράθης ἐμοῦ;* 566),[276] a kukavica bacio je tad svu krivicu na heteru (*αὕτη μ' ἔπεισε νὴ τὸν Ἀπόλλω* 567). Potaknuta time, Habrotona sad otvoreno priznaje da je dijete Pamfilino i Harisijevo, a mladi muž, koji to jedva može da vjeruje, odgovara: *Ἀβρότονον, ἱκετεύω σε, μή μ' ἀναπτέρου* (574). Što je još kazao Harisije na tu radosnu vijest, ne znamo, jer je ovdje opet lacuna od devet, otprilike, stihova.

Konac scene, dakle i konac 4 čina, donosi nam fragmenat β^2 koji (analogno fragmentu β^1 komu čini rectum) pruža samo deset završetaka stihova (575—584).[277] Iz tih neznatnih ostataka mogli bismo zaključiti samo to da je možda Harisije prekorio Habrotonu zbog takva postupanja s njime, i da mu je ona odgovorila na to: *πῶς ἐγώ, τάλαν* (576) — *πρὶν πάντ' εἰδέναι* (577). Riječi *ὀρθῶς λέγεις* (578) bile bi onda Harisiievo odobravanje toga odgovora.[278] Što se krije u ostacima stihova 579—584, nije moguće odrediti.[279] Praznina, koja iza toga slijedi, označuje mjesto gdje se nalazila bilješka *χορου̃*, pa smo, eto, po tom na koncu 4 čina.

Harisije požurio se sad, svakako, u svoju kuću k Pamfili. Za njim je, dakako, pošao i rob njegov Onesim, ali Habrotona nije više imala tamo šta da traži.[280] Ona je ušla, zacijelo, opet u kuću Herestratovu gdje su sad i drugovi Harisijevi doznali da je nahod sin Pamfilin i Harisijev.

---

[276] Ovdje se počinje fragmenat Q^2v.

[277] U tu bi prazninu po Robertu (Hermes 49, 1914, str. 443) pripadao frag. U^1r. Isp. bilj. 274.

[278] Isp. Sudhaus, Menanderstudien, str. 20 i Coppola, o. c., str. 216.

[279] Sudhaus (Menanderstudien, str. 12) stavlja završetke posljednjih dvaju stihova (*βούλομαι — πράγματα*) u usta Harisijeva i dopunja ih, lijepo, ovako: *ἀλλ' εἰσίωμεν· εἰδέναι γὰρ βούλομαι τὰ τῆς γυναικὸς πῶς ἔχει νῦν πράγματα.* Ali bi se u riječima *τοῦτο δή* (582) i *βούλομαι* (583) moglo da krije i Harisijevo obećavanje nagrade Habrotoni i Onesimu kako to nagađa Coppola, o. c., str. 216.

[280] Ni hetera Bakhida, u Terencijevoj Svekrvi, pošto je najprije usrećila Filumenu, a onda Pamfila, ne vraća se ponovo u kuću pred sretne bračne drugove, nego ulaze samo Pamfil i rob njegov Parmenon (sequere me intro, Parmeno, 879).

ČIN PETI

Početak toga čina donose nam fragmenti β^2 i Q^1 uz koje se još, u *prvoj sceni,* prislanjaju fragmenti β^3 U^1 i β^4 U^2, a posljednja dva stiha scene (626 i 627) nalaze se na fragmentu H^3. Po tom bi prva scena imala oko 84 stiha. Od toga su potpuno sačuvana samo ona dva zaključna stiha na fragmentu H^3, sedam ih se, na fragmentu Q^1, dâ prilično pouzdano rekonstruirati, a sve ono što je na fragmentima β^3 U^1 i β^4 U^2 samo su oštećeni počeci i završeci stihova[281] iz kojih je štošta moguće zaključivati, ali se to ne može strogo i dokazati. Nije stoga čudo što su se učeni ljudi oko te scene mnogo namučili i što je ona još do danas ostala neriješena zagonetka.

Kako na fragmentu Q^1, koji je s lijeve strane posve dobro sačuvan, nema nigdje ni paragraphusa ni oznake lica, sigurno je da svi ti stihovi pripadaju jednom, i to poznatom već licu, jer niti bi tu, na početku čina, drugi tko mogao pretstaviti novo lice, niti se ono pretstavilo samo kako se razabira iz ostataka stihova 586—587. Po vokativu *X[α]ι[ρέστρ]αι'* (588) sigurno je da je taj govor upravljen Herestratu koga netko opominje neka ostane Harisiju vjeran prijatelj kako je i dosad bio (588—590), a zatim s poštovanjem govori o Habrotoni. Kao govornika tih stihova — da ne spominjem i sve ostale one, danas već ponajviše nemoguće kombinacije o tom odlomku[282] — označili su jedni[283] Onesima, drugi[284] nepoznata oca Harisijeva, treći[285] samoga Harisija, ali je pravo

---

[281] Fragmente U^1 i U^2 smjestio je amo Wilamowitz (Schiedsgericht, str. 41) i — kako ćemo vidjeti — dobro, čini se, poredak u tekstu pogodio.

[282] Isp. Leo, Hermes 43 (1908) str. 138; Croiset, L'Arbitrage, str. 81 i d.; Jiráni, Listy filol. 36 (1909) str. 7; Jensen, Rh. Mus. 65 (1910) str. 553; Körte, Menandrea², str. XXIX; Schwartz, Hermes 50 (1915) str. 313 i d.

[283] Robert, Der neue Menander, str. 5; Capps, o. c., str. 116; Hutloff, o. c., str. 67; Sudhaus, Menanderstudien, str. 23 i d. — Na Onesima pomišljalo se zbog riječi *ἐλεύθερος πάῤ* koje bi on imao uzviknuti od radosti zbog polučene slobode, ali su Robert (Hermes 49, 1914, str. 445) i Schwartz (Hermes 50, 1915, str. 314) pokazali da se *ἐλεύθερος* ne može ticati Onesima i da je riječ upotrebljena ovdje u moralnom smislu: *ἐλεύθερος* = plemenit. Uostalom, ono što govori govornik fragmenta Q^1 i ne pristaje robu.

[284] Robert, Hermes 49 (1914) str. 446.

[285] Leeuwen, Menand. fab. rel.³, str. 53 i Coppola, o. c., str. 217 i d. — Što se Harisije spominje u tekstu toga odlomka (589), ne bi nimalo smetalo da on ovdje bude i govornik, jer i rob Parmenon, u Samljanki, spominje u svom monologu tri puta ime svoje (302, 303, 307). Ali valja na um uzeti da

stanje u toj stvari pogodio, po svoj prilici, tek Wilamowitz[286] uvedavši ovdje Harisijeva druga *Simiju* koji nam je već otprije, iz prvoga (Membr. Petrop. 30) i trećega čina (435 i d.) dobro poznat kao ozbiljan i čestit mladić. On bi, po mišljenju piščevu, imao da opominje druga Herestrata da u Habrotoni, koju će Harisije osloboditi, poštuje slobodnu ženu i da joj se ne nameće. Tu je misao prihvatio, u glavnom, i Jensen,[287] ali se u izvođenju njezinu i dopunjanju stihova udaljio od Wilamowitza i iznio neke stvari koje se nikako ne mogu odobriti, tj. da je Harisije htio uzeti Habrotonu za ženu i da je heteri *λόγον δέδωκε πολλῶν μαρτύρων ἐναντίον* (587). Ta je domišljanja odbio u obznani Jensenova izdanja i Körte[288] tvrdeći, s punim pravom, da se prvo protivi atičkom pravu, a za drugo da nema ni najmanjega povoda, jer je Harisije mogao dijete priznati, ali nije nipošto bio dužan da se objašnjava s neslobodnom ženom.

Konjektura *[μαρτύρων] ἐναντίον* (587), koju je preuzeo i Wilamowitz u svoj tekst, potječe od Sudhausa.[289] Ona se doduše dobro veže uz *ἐναντίον*, ali ne može nikako vrijediti kao sigurno predana, jer nijedno slovo njezino, osim nekih neznatnih tragova donjih njihovih dijelova, nije sačuvano.[290] K tomu ti svjedoci nijesu ni samoj radnji najpriličniji. Kad bi naime doista bila davana kakva izjava pred njima, to bi ona, kako za nju ima da znade Simija, bila mogla pasti samo u *trećem* činu. Ali je teško vjerovati da bi baš tada, u općem onom metežu, kad su se i gosti stali razilaziti, bila prva briga ljutitom i postiđenom Harisiju da oslobađa nemilu heteru (216) koja je na nj pred drugovima navukla takvu sramotu i koju on zbog toga u 4 činu neće ni da pozna (*τίς εἶ σύ;* 558). Harisije je, po mom mišljenju, osjetio dužnost da otkupi i oslobodi Habrotonu tek onda kad je vidio da mu je plemenita djevojka spasila sina i vratila ženu, tj. na koncu 4 čina pošto je ušao k Pamfili i tamo se uvjerio da je sve onako kako je

je Parmenonov način govora lakrdijaški (isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 104); da Harisiju ne bi pristajali stihovi 626 i 627; da bi, u taj čas, prijatelji Harisije i Herestrat imali izići svaki iz svoje kuće.

[286] Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1921, XLII str. 743 i Schiedsgericht, str. 104.

[287] Menand. rel., str. XXVIII.

[288] Philol. Woch. 50 (1930) str. 839 i d.

[289] Menanderstudien, str. 24.

[290] Isp. Jensen, Menand. rel., str. 41 ad 587.

hetera izvijestila. A tu, dakako, nije bio prisutan ni Simija ni ostali njegovi drugovi. Po tom ne bi, dakle, *μάρτυρες* nikako bili potrebni u stihu 587, te bi ih trebalo, kako se već jednom željelo,[291] maknuti iz teksta. U tom bi slučaju početak 5 čina mogao imati, možda, ovaj oblik:

585 *ἔγνωμεν ἄρτι διὰ τέλους ἀφ]ειμένον*
τῆς Ἀβροτόνου Χαρίσιον, τα]ύτης ὅ[μως
πέπαυσ' ἐρ]ῶ[ν καὶ προσβλέπων] ἐναντίο[ν,
Χ[α]ι[ρέστρ]ατ'. ἤδη τὸ μετὰ ταῦτα σκεπτέ[ον,
ὅπως [δια]μενεῖς ὢν Χαρισίῳ [φ]ί[λος,
590 *οἷός ποτ' ἦσθα, πιστός. οὐ γάρ ἐσ[τί που*
ἑταιρίδιον τοῦτ' οὐδὲ τὸ τυχὸν [παίγνιον,
σπουδῇ δὲ καὶ παιδάριον ἦδ' [ἔσωσ'. ὁ νοῦς
ἐλεύθερος, πάξ. μὴ βλέπ' εἰς τ[ὴν ψάλτριαν.
καὶ πρῶτον αὐτὸν κατὰ μόνα[ς Χαρίσιον
595 *τὸν φίλτα[το]ν καὶ τὸν γλυκύτατ[ον παῖδα δεῖ*
[ἡμᾶς προσειπεῖν.

585—586 Wilamowitz. — 586 *ταύτης* Majnarić. — 587 Majnarić.[292] — 588 *ηδε* pap., ispravio i dopunio Sudhaus; *σκεπτέον* Jensen. — 589 Arnim. — 590 *οισθα* pap., ispravio Arnim; *ἐστί που* Wilamowitz. — 591 Sudhaus. — 592 Wilamowitz.[293] — 593 Schwartz. — 594 *αὐτόν* Majnarić; [294] *Χαρίσιον* Jensen. — 595 Sudhaus. — 596 *ἡμᾶς* Majnarić; *προσειπεῖν* Sudhaus.

Prema tako udešenom tekstu pomišljam razvitak radnje na početku toga čina ovako otprilike: Kad je Habrotona na koncu 4 čina ušla u kuću Herestratovu i saopćila da je nahod sin Pamfilin i Harisijev, i da se to dvoje pomirilo, stao je Herestrat (koji je

[291] Jachmann, Hermes 57 (1922) str. 113 i d.

[292] Isp. za prvu polovinu stiha *(πέπαυσ' ἐρῶν)* Samljanku, st. 135, a za drugu Euripid, Hekaba 968 *αἰσχύνομαί σε προσβλέπειν ἐναντίον;* Heraklovci 943 *τλῆθι τοὺς σοὺς προσβλέπειν ἐναντίον ἐχθρούς* i dr.

[293] *Νοῦς ἐλεύθερος* vrlo je lijepa konjektura, miesto Schwartzove *ἔρως ἐλεύθερος*, koja hoće da označi da je Habrotona, iako je robinja, plemenita duša. Isp. Freiburg. papyrus (izd. Aly): *εἰ δ' ἡ τύχη τὸ σῶμα κατεδουλώσατο, ὅ γε νοῦς ὑπάρχει τοῖς τρόποις ἐλεύθερος.*

[294] Noviji izdavači pišu ovdje složno *αὐτήν*, ali Jensen, u drugoj svojoj kolaciji (Hermes 49, 1914, str. 397) izrijekom kaže: »Der kleine Buchstabenrest, welcher vor N erhalten ist, genügt nicht, um sicher zu entscheiden, ob AYTHN oder AYTON in der Handschrift stand.«

i inače poznat u Menandrovim komedijama kao ljubitelj kitarašica[295] i koji je već i prije čeznuo za Habrotonom[296]) poglédati odmah na djevojku i nametati joj se. To je, dakako, primijetio i Simija, pa kad su nato oba prijatelja, radoznali zbog novih događaja, izišli napolje i našli se nasamo, nagovorio je ozbiljni Simija nestašnoga druga svoga ovim riječima: »Saznali smo baš da se Harisije potpuno, doduše, odijelio od Habrotone, ali nemoj zato ipak da je žudiš i pogledaš na nju, Herestrate. Sad za dalje treba da gledaš kako ćeš ostati Harisiju prijatelj kakav si nekad bio, vjeran.[297] Ta nije odista ljubovca to ni kakvagod igračka, a svojom je revnošću ona i djetešce spasla. Plemenita duša. Basta, ne gledaj na kitarašicu. Ponajprije treba da mi njega, nasamo, Harisija predragoga i preslatkoga sinčića pozdravimo . . .«

Po svemu se vidi da stih 587 zaista traži taki neki smisao kakav mu daje konjektura *πέπαυσ' ἐρῶν καὶ προσβλέπων ἐναντίον*. Simija je naime morao najprije da kaže čemu prigovara, zatim da navede s kojih to razloga čini i, napokon, da odlučno odbije ono čemu je zabavio: »Basta, ne gledaj na kitarašicu.« Što se tiče ostalih mojih promjena u tekstu, možda uz konjekture *αὐτόν* (594) i *ἡμᾶς* (596) ulazi u stihove 594—596 pouzdaniji smisao nego uz konjekturu *αὐτήν*, jer je doista teško odrediti što bi Habrotona imala da čini s obzirom na *τὸν φίλτατον* X i *τὸν γλυκύτατον* Y,[298] dok se samo od sebe nadaje da je pomirljivi Simija (držeći za dužnost obići sretna prijatelja koji će ih, nasamo, o svemu što se dogodilo potanko izvijestiti i priopćiti im, zacijelo, svoju odluku o Habrotoni) pozvao pri kraju svoga govora Herestrata da uđe s njim u kuću Harisijevu.

Kako se radnja dalje razvijala, teško je što posve pouzdano reći zbog praznina i zbog posve oštećenih stihova u fragmentima $\beta^3 U^1$ i $\beta^4 U^2$. Po svemu se čini da Simijino opominjanje nije bilo po volji zaljubljenom Herestratu, pa ga je Simija zato, po svoj

---

[295] Kod Horikija (Apologia mimorum) čitamo: *τῶν Μενάνδρῳ πεποιημένων προσώπων Μοσχίων μὲν ἡμᾶς παρεσκεύακε παρθένους βιάζεσθαι, Χαιρέστρατος δὲ ψαλτρίας ἐρᾶν*. Isp. Revue de philologie I (1877) str. 228.

[296] Isp. Parničari, stih 213 i 146 bilješku ove rasprave.

[297] Harisiju, ako ima na umu da oslobodi kitarašicu i da se pobrine za njezinu budućnost lišivši je toga zvanja, ne bi, naravno, bilo milo sadašnje Herestratovo vladanje.

[298] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 106; Coppola, o. c., str. 218; Jensen, Menand. rel., str. 42.

prilici, opet prekorio veleći mu da kao vuk (*ὥσπερ λύκ[ος* 599) hoće odmah da otme djevojku čim je otišla od Harisija (*ἀπελήλυ[θε* 600). Herestrat je vjerojatno protestovao protiv toga da bude lišen (*ἀποστ[ερεῖν* 601) drugovanja s lijepom djevojkom i odbio da se zbog toga sporazumijeva (*οὐ κρί[νομαι* 604) s Harisijem. Uto je, baš kad je Simija opet nukao Herestrata da u kući (*ἔνδον* 608) pozdrave Harisija, izišao Onesim i prijatelje najprije potanje izvijestio o onom što su već doznali od Habrotone ističući pri tom zasluge heterine i svoje (ON. *ἀπέσωσε συλ[λαβοῦσά μοι τὸ παιδίον* U¹ 4), a onda je, sva je prilika, priopćio Harisijevu želju (*ἐγὼ δ[ὲ] πρὸς [σέ* U¹ 5) da bi Simija poveo heteru u grad, otkupio je i preuzeo nad njom prostasiju.[299] Kako je tu vijest primio zaljubljeni Herestrat, ne može se ništa reći, jer se iz fragmenta β^4 sigurno razabira samo ime Habrotonino (616), ali bi se iz fragmenta U² moglo prilično pouzdano zaključiti da je Simija, na Onesimovu primjedbu neka prijatelja ne bi ostavio zavarana (*ἀπα]τωμένου* U² 1), uz zakletvu (*νὴ τὸ]ν Δία* U² 2) izjavio spremnost svoju (*προθύμ]ως ὁμολογῶ* U² 4) da ispuni želju Harisijevu. Što bi na to imao da kaže Onesim riječima *εἶ]ς ἐμὲ βλέπει* (U² 5) nije jasno (ako ne smjera možda na ljutitoga Herestrata), ali je vrlo vjerojatno da je zatim Simija pohvalio Harisija zbog njegove odluke kao mudra čovjeka (*σώφρονα* 626): „On se naime (sc. Herestrat) ne bi bio mogao uzdržati od takve djevojke (sc. Habrotone), to ja (sc. Simija) dobro znam, ali ja ću se uzdržati." (*τοιαυτησὶ γὰρ οὐκ ἀπέσχετ' ἂν ἐκεῖνος, εὖ τοῦτ' οἶδ'· ἐγὼ δ' ἀφέξομαι* 626 i d.)

Po pronomenu *ἐκεῖνος* (627) vidi se da se ljutit Herestrat već prije povukao u svoj dom (možda s prezirnim pogledom na Onesima). Tamo je, dakako, otišao i Simija da potraži Habrotonu, a Onesim vratio se ka Harisiju da pričeka Smikrina koji ima da dođe *ἐπὶ τὴν προῖκα καὶ τὴν θυγατέρα* (645).

*

U *drugoj sceni* dolazi Smikrin treći put iz grada, ali sada u društvu sa Sofronom. Ljutit starac, koji ide po kćer i po miraz, prigovara dadilji što ga opominje (*νουθετήσεις καὶ σύ με;* 629) i što ga prekorava da prenaglo odvodi kćer (*ταῦτα συμπείθεις με σύ;* 633), te joj prijeti da će je na povratku ubiti, ako se ne bude

[299] Wilamowitz (Schiedsgericht, str. 104) vrlo je dobro opazio da Harisije ne bi zbog Pamfile mogao preuzeti prostasiju nad otkupljenom djevojkom, pa je zato odlučio da je povjeri ozbiljnom i savjesnom svom drugu Simiji.

s njime slagala, gnjureći je čitavu noć u močvari što se na putu nalazi (*τὸ τέλμ' εἶδες παριοῦσα*; 638).

Smikrinove riječi *τὸ τέλμ' εἶδες παριοῦσα* jasno dokazuju da Smikrin i Sofrona *dolaze zajedno iz grada*, a po riječima *νουθετήσεις καὶ σύ με;* (629) i *ταῦτα συμπείθεις με σύ;* (633) vidi se da su starac i starica tom prigodom vodili dug razgovor u kojem je Sofrona nastojala da ublaži Smikrina. Ali se ni po čemu ne vidi da bi Sofrona, kako misli Coppola[300] vraćajući se na staro mišljenje,[301] pošla po Smikrina da ga obavijesti o pomirenju Harisija i Pamfile. Kad bi Smikrin bio znao da se stvar sretno svršila, ne bi, bez sumnje, vodio takav razgovor sa Sofronom, niti bi Onesim trebao da oboje ponovo o tom izvještava riječima *νυνὶ δ' ἀναγνωρισμὸς αὐτοῖς γέγονε καὶ ἅπαντ' ἀγαθά*(687). Smikrin je, kako smo odredili u 4 činu, sam najavio Pamfili svoj treći dolazak u društvu sa Sofronom, pa ako k tomu uzmemo na um ono što je rečeno o dadilji kod druge scene 4 čina, možemo prilično pouzdano reći da Sofrona stanuje u gradu kod Smikrina i da nastupa ovdje prvi put što, dakako, nije ništa neobično, jer novo lice može da nastupi i u posljednjem činu.[302]

Uto su, u razgovoru, Smikrin i Sofrona došli do Harisijevih kućnih vrata, ali ona bijahu zaključana. Zato sada Smikrin i kuca (*ἡ θύρα παιητέα* 641), dok je kod prvoga i drugog dolaska nesmetano ulazio k Pamfili. Na dozivanje starčevo: *παῖδες, παιδίον, ἀνοιξάτω τις* (642) ne dolazi momče (*παιδίον*) koga, eto, Smikrin otprije dobro zna kao vratara, nego preuzima njegovu službu previjani Onesim. Tu se počinje *treća scena* puna finoga humora u kojoj će Onesim da se starcem najprije naruga, a onda da ga izvijesti o sreći njegove djece.

Uzmemo li, u vezi s tom zamjenom vratara, na um da nije bio običaj zatvarati danju kućna vrata,[303] vidimo da je sve to bilo navlaš tako udešeno, svakako po nalogu Harisijevu koji je, kako smo odredili, morao znati za ponovni dolazak Smikrinov, a sve

[300] O. c., str. 220.

[301] Isp. Croiset, L'Arbitrage, str. 83; Hutloff, o. c., str. 69; Sudhaus, Hermes 48 (1913) str. 28 i Robert, Hermes 49 (1914) str. 446.

[302] Isp. na pr. Plaut, Cist. 774 (Demipho) i Poen. 930 (Hanno), 1120 (Giddenis).

[303] Isp. Plaut, Most. 444 gdje se Teopropid, vrativši se kući iz Egipta, čudi da su kućna vrata obdan zatvorena: *Sed quid hoc? occlusa ianuast interdius.*

to, po svoj prilici, zato da ne bane ljutit starac u kuću dok ga Onesim ne primiri.

Kad dakle Onesim, oškrinuvši vrata, opazi Smikrina, pozdravi ga podrugljivo ovim riječima: *ὦ, Σμικρίνης ὁ χαλεπός, ἐπὶ τὴν προῖκα καὶ τὴν θυγατέρα ἥκων* (644 i d.), a za tim, na odgovor njegov *ἔγωγε, τρισκατάρατε* (646), nastavi ovako:

> *καὶ μάλα*
> *ὀρθῶς· λογιστικοῦ γὰρ ἀνδρὸς καὶ σφόδρα*
> *φρονοῦντος ἡ σπουδή, τό θ' ἅρπασμ', Ἡράκλεις,*
> *θαυμαστὸν οἷον* 646—649.

Iza *σπουδή* (648) dolazi u rukopisu dvotočje (:), pa bi po tom riječi *τό θ' ἅρπασμα κτλ.* trebalo dati Smikrinu, ali bi onda valjalo mijenjati i tekst te mjesto *τό θ' ἅρπασμα* pisati *τὸ δ' ἅρπασμα*. Ovdje je dakle u svakom slučaju potrebno nešto pregorjeti: ili napustiti dvotočje ili mijenjati tekst, pa su se tako i izdavači podijelili na dvoje, te jedni navedene riječi stavljaju u usta Smikrinu (Bodin-Mazon, Croiset, Körte, Sudhaus, Wilamowitz),[304] drugi Onesimu (Leeuwen, Capps, Coppola, Jensen).[305] Ja u toj stvari radije napuštam interpunkciju nego da zbog nje mijenjam tekst[306] te dajem po tom riječi *τό θ' ἅρπασμα κτλ.* Onesimu, a za njega, koji već sve zna i o djetetu i o pomirenju Harisija i Pamfile, zaista je Smikrinov dolazak po kćer i po miraz »neobično otimanje« (*θαυμαστὸν ἅρπασμα*).

Odgovarajući na Onesimove riječi, Smikrin stane da zove sve bogove za svjedoke: *πρὸς θεῶν καὶ δαιμόνων* (649), ali mu drski rob odmah presiječe riječ i, nadovezujući na njegovo bogmanje, počne da mu razlaže teoriju o promislu božjem (*πρόνοια*) koja se, doduše, ne podudara s Epikurovom naukom,[307] ali mnogo potsjeća na nju. Bogovi se ne brinu za ljude, nego su svakomu dali

---

[304] Isp. i Leo, Hermes 43 (1908) str. 137; Robert, Hermes 49 (1914) str. 446 i Gött. gel. Anz. 1915, str. 270; Hutloff, o. c., str. 68.

[305] Isp. i Schwartz kod A. Frickenhausa, Die altgriechische Bühne, str. 90 i Jachmann, Hermes 57 (1922) str. 116 i d.

[306] To činim to lakše, što ovdje nema paragraphusa i što i inače, baš u tom dijelu teksta, nema pravoga reda u označivanju promjene lica. Isp. stih 650 koji svakako pripada Onesimu, ali uza nj nema nikakve oznake za to.

[307] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 110 i Đ. Kesić, Nast. Vjes. XX (1911) str. 257 i d.

čuvara — *značaj njegov* (*ὁ τρόπος*)[308], koji je uzročnik sreće i nesreće njegove. Svoje razlaganje završuje rob pozivanjem starca da uđe i da pozdravi svoga petomjesečnog unuka. Što iza toga slijedi u sačuvanom tekstu treće scene, tj. kako je Onesim izvijestio Smikrina i Sofronu o pomirenju Harisija i Pamfile, opširno je izloženo kod druge scene 4 čina.[309] Tu, tj. iza stiha 697, prestaje Kairski papyrus.

O nastavku komedije moglo bi se, s obzirom na Siriskove riječi u 3 činu *ἥξω διαδραμών — εἰς πόλιν γὰρ ἔρχομαι νυνί* (245), prilično pouzdano tvrditi da se sada ugljenar vratio iz grada,[310] zaiskao od Onesima prsten i doznao sve što se u to vrijeme dogodilo. Tom je prilikom, dakako, i Smikrin doznao da je onu presudu, u 2 činu, izrekao u korist svoga unuka, i prošla ga je nato srdnja njegova. Time se ujedno scena, po kojoj je komedija dobila ime, usko povezala s glavnom radnjom.

Kako je sve to bilo izvedeno i kako je pjesnik završio svoju komediju, ne možemo ništa stalno reći, jer nemamo za to nikakva oslonca. Možda je u toj sceni mjesto fragmentu 179 Kock: *οὐδὲν πέπονθας δεινόν, ἂν μὴ προσποιῇ*[311] (ništa strašno nijesi doživio, ako si sam to ne praviš) i fragmentu 176 Kock: *ἐλευθέρῳ τὸ καταγελᾶσθαι* (*γὰρ*) *πολὺ αἴσχιόν ἐστι, τὸ δ' ὀδυνᾶσθ' ἀνθρώπινον* (slobodnu je čovjeku mnogo sramotnije ismijavan biti, a bol trpjeti ljudska je sudbina). Prve bi riječi mogla kazati Smikrinu Sofrona ili Onesim, a druge bi mogle biti Smikrinov odgovor na to.

Na konac drame stavlja Wilamowitz, vrlo domišljato, u izdanju svome[312] molbu glumaca za pobjedu:

ἡ δ' εὐπάτειρα φιλόγελώς τε παρθένος
Νίκη μεθ' ἡμῶν εὐμενὴς ἕποιτ' ἀεί. Fr. 616 Kock.

---

[308] To bi lako mogla biti misao stoika Zenona, mlađega vršnjaka Menandrova, ali ne mora biti tako, jer i Epiharmova jedna sentencija glasi *ὁ τρόπος ἀνθρώποισι δαίμων ἀγαθός, οἷς δὲ καὶ κακός* (Hibeh Papyr. 2), a i Heraklit kaže u fr. 119 *ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων*. Isp. Wilamowitz, Neue Jahrb. 21 (1908) str. 56 i Schiedsgericht, str. 112.

[309] Isp. str. 73 i d.

[310] Isp. Sudhaus, Menanderstudien, str. 22, bilj. 2; Robert, Gött. gel. Anz. 1915, str. 270; Wilamowitz, Sitzungsber. der Pr. Akad. d. Wiss. 1921, XLII, str. 744 i Schiedsgericht, str. 125; Jensen, Menand. rel. str. XXIX i Körte, RE s. v. Menandros, str. 742.

[311] Isp. Leo, Hermes 43 (1908) str. 138, bilj. 2; Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 115 i 215.

[312] Isp. i Coppola, o. c., str. 226.

Te je stihove upotrebio vlasnik rukopisa Dioskor u jednoj svojoj pjesmi,[313] dakle ih je čitao u svojem rukopisu na koncu jedne komedije. Jesu li to bili baš *Parničari,* ne može se reći, ali fragmenat jednako dobro pristaje amo, kao što bi pristajao na konac i svake druge komedije toga rukopisa.

Pozornica i datiranje komedije

U pitanju gdje su agirali glumci u grčkom kazalištu nijesu učeni ljudi još ni danas složni,[314] ali većina njih ipak misli da su se u 5 i 4 vijeku nalazili glumci zajedno s korom u orhestri, a visoka pozornica *(λογεῖον)* da pripada tek helenističkim kazalištima i da se možda razvila pod utjecajem sicilske lakrdijaške povišene pozornice.[315] Što se napose Menandra tiče, upravo se iz njegovih Parničara jasno vidi da on još *ne piše za visoku pozornicu.* Kad su naime na koncu 1 čina Herestrat i Simija završili svoj razgovor, poziva Simija prijatelja u kuću ka Harisiju, a on mu odvraća: *ἴωμεν· ὡς καὶ μειρακυλλίων ὄχλος εἰς τὸν τόπον τις ἔρχεθ' ὑποβεβρεγμένων, οἷς μὴ 'νοχλεῖν εὔκαιρον εἶναί μοι δοκεῖ* (Membr. Petrop. 33 i d.). Pred gledaoce dolazi dakle rulja pijanih mladića, i to, kako je prvi pomislio Graf,[316] očito na isto mjesto gdje se nalaze Herestrat i Simija, jer je riječ *ἐνοχλεῖν* samo u tom slučaju ovdje na mjestu. Budući da je *μειρακυλλίων ὄχλος,* kako smo odredili kod 1 čina,[317] kor, a on, dakako, ulazi u orhestru, znači da su i Herestrat i Simija glumili u orhestri. Isp. i Djevojku s podrezanom kosom stih 71 i d. Po tom je dakle vrlo vjerojatno da se u Ateni, u Likurgovu kazalištu, i u Menandrovo doba glumilo u orhestri pred pozorišnom zgradom, ali je vjerojatno i to da su baš Menandrove malobrojne i poput reliefa jasne figure izazvale u kazalištu grčkom usku, povišenu pozornicu, a tu je, dakako, stvorio

[313] Isp. 27 bilješku ove radnje.

[314] Isp. Fensterbusch, R E s. v. Theatron, str. 1395 i 1400.

[315] Isp. Schmid-Stählin, Geschichte der griechischen Literatur I 2, str. 68.

[316] O. c., str. 14 i d.; isp. i Frickenhaus, Die altgriechische Bühne, str. 66.

[317] Isp. str. 27 i d.

grčki istok koji je i inače u kulturnom i političkom pogledu preuzeo vodstvo od napola propale Atene.[318]

Kao *sceneriju* Parničara već su u prvom početku Bodin i Mazon[319] označili, u glavnom, dvije kuće: jednu *Harisijevu,* drugu *Herestratovu,* ali je to posve ispravno mišljenje našlo, na žalost, u prvo vrijeme malo nasljedovača,[320] jer su jedni ispitivači Menandrovi[321] stali uvoditi, sasvim krivo, tri kuće (Harisijevu, Smikrinovu i Herestratovu), a drugi[322] su, doduše, ostali kod dvije, ali su, povodeći se za Leonom, davali jednu Harisiju, a drugu Smikrinu. U novije je doba, tamo od Frickenhausa,[323] prevladalo u nauci konačno Bodin-Mazonovo shvaćanje koje je u Njemačkoj s velikom revnošću zastupala Ida Kapp. Time je, zacijelo, pitanje scenerije u toj komediji definitivno riješeno, jer podaci, što nam ih Parničari pružaju, dopuštaju, po mom sudu, samo takvo rješenje kakvo su iznijeli Bodin i Mazon. Da vidimo, dakle, kakve podatke daje o toj stvari sama komedija.

Kad je Siriskova žena pobrojala i pokupila sva *γνωρίσματα* što ih je Daos izručio, pošalje je Sirisko u kuću govoreći: *εἶσω δὲ πάραγε* (188). I ona, kako je *πρόσωπον κωφόν,* mučke uniđe noseći dijete i stvari. Onesim i Sirisko ostanu još časak u razgovoru, a zatim i oni otiđu i uniđu oba u *istu kuću* kako se razbira iz Siriskovih riječi *εἰς ταὐτὸ γὰρ παράγομεν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, δεῦρ' ἀμφότεροι* (194 i d.). Adverbom *δεῦρο* naznačena kuća može, dakako, biti samo ona[324] kamo je Sirisko, malo prije, poslao ženu s primljenim stvarima i s djetetom. Da su se Onesim i Sirisko zaista našli u istoj kući, potvrđuju i riječi *ποῦ 'στιν, ὃν ζητῶν ἐγὼ*

---

[318] Isp. M. Bieber, Gnomon 8 (1932) str. 479 i Frickenhaus, o. c., str. 67.

[319] Extraits de Ménandre, str. 21.

[320] E. Capps, o. c., str. 47 i Ida Kapp, Hermes 47 (1912) str. 317 i d.

[321] M. Croiset, L'Arbitrage, str. 8; Hutloff, o. c., str. 60; Schwartz, Hermes 50 (1915) str. 313.

[322] Leo, Hermes 43 (1908) str. 131 i d.; Körte, Menandrea[2], str. XXV i d.; Leeuwen, Menand. fab. rel.[3], str. 12; Jiráni, Listy filol. 36 (1909) str. 7.

[323] O. c., str. 22 i 90. Isp. Kolář, Listy filol. 50 (1923) str. 94; Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 47 i 174; Coppola, o. c., str. 165; Jensen, Menand. rel., str. XXII i d.; Körte, RE s. v. Menandros, str. 738 i d.

[324] Iz riječi roba Daosa *ἐν τῷ δάσει πλησίον τῶν χωρίων τούτων ἐποίμαινον* (25 i d.) i riječi ugljenara Siriska *εἰς πόλιν γὰρ ἔρχομαι* (245) vidi se da je ta kuća izvan grada, u atičkoj ravnici, blizu neke gušte.

περιέρχομ' ἔνδον; (225 i d.) što ih govori Sirisko, izišavši iz te kuće, zabrinut zbog prstena. Kad je pak Onesim izišao iz te kuće na početku 3 čina, izvještava gledaoce ovako: *τὸν δακτύλιον ὥρμηκα πλεῖν ἢ πεντάκις τῷ δεσπότῃ δεῖξαι προσελθών* (202 i d.). A to znači da se u toj kući nalazi i Harisije. Što on radi ondje, vidi se iz Onesimovih riječi *νυνὶ μὲν οὖν συνάγουσι καὶ οὐκ ἔστιν εὔκαιρον τὸ μηνύειν ἴσως αὐτῷ περὶ τούτων* sc. *περὶ τοῦ δακτυλίου* (195 i d.) što ih on govori Sirisku prije nego su ušli u kuću. Po tom je pak slobodno tvrditi da je Onesim, koji zna za gozbu i pijanku, bio u toj kući već prije nego se našao sa Siriskom. Zato i nastupa u 165 stihu Kairskoga papyrusa s riječima: *μάγειρον βραδύτερον οὐδεὶς ἑώρακε· τηνικαῦτ' ἐχθὲς πάλαι ἔπινον.* Gdje je Harisije i društvo njegovo, tamo je, zacijelo, i kitarašica Habrotona. To i sama potvrđuje riječima *οὐκέτι μ' ἐᾷ γὰρ οὐδὲ κατακεῖσθαι, τάλαν, παρ' αὐτόν* (217 i d.), a to se vidi i odatle, što je tamo vidjela nađeno dijete (*τὸ παιδάριον, ὃ νῦν τιθηνεῖθ' ἡ γυνή, 'Ονήσιμ', ἔνδον, οὗτος εὗρεν ἀνθρακεύς;* 247 i d.). Po tom je sigurno da riječi *ἐᾶτέ μ', ἱκετεύω σε, καὶ μή μοι κακὰ παρέχετ'* (213 i d.) govori zlovoljna hetera nasilnim drugovima Harisijevima koji su joj zakrčili put. U toj će, dakle, kući Habrotona pokazati Harisiju i prsten (*τὸν δακτύλιον λαβοῦσα τ' εἴσω τουτονὶ εἴσειμι πρὸς ἐκεῖνον* 297 i d.), tu će uzeti dijete da ga donese pred njega (*ἔνδον αὐτὸ* sc. *τὸ παιδάριον βούλομαι λαβοῦσα κλαῦσαι καὶ φιλῆσαι καὶ πόθεν ἔλαβεν ἐρωτᾶν τὴν ἔχουσαν* 313 i d.). Iz svega toga izlazi da se u istoj kući bave: ugljenar Sirisko sa ženom i nahodom, rob Onesim, Harisije i njegovi drugovi, hetera Habrotona i kuhar Karijon.

Na pitanje, čija je to kuća, najbliža bi, svakako, bila pomisao da se Harisije časti s drugovima u svom domu. Ali čemu bi amo ulazio Onesimu posve nepoznati ugljenar Sirisko, i to sa ženom i djetetom, noseći prinos (*τὴν ἀποφοράν* 163) gospodaru svome, a to je, kako on izrijekom kaže, Herestrat (*Χαιρεστράτου εἰμ' οἰκέτης* 190 i d.). Biće, dakle, da je Sirisko, noseći svoj prinos, ušao kamo je trebalo da uđe, tj. u kuću gospodara Herestrata, a Harisije i njegovi drugovi da su gosti Herestratovi. Po tom treba i Siriskove riječi *σὺ δὲ ταυτί, γύναι, λαβοῦσα πρὸς τὸν τρόφιμον ἐνθάδ' εἴσφερε Χαιρέστρατον νῦν γὰρ μενοῦμεν ἐνθάδε* (159 i d.) interpungirati onako kako su to odmah u početku činili Bodin i Mazon,[325]

[325] Extraits de Ménandre, str. 34.

tj. iza riječi *Χαιρέστρατον*, a ne iza *εἴσφερε* kako su htjeli prvi njemački izdavači.[326]

Ako se Harisije nakon nemila otkrića Onesimova povukao k prijatelju Herestratu, pita se što je s Pamfilom. Je li ostala u kući svoga muža ili se sklonila kod oca Smikrina? Po riječima *οἴκαδε ἀπιών — τὸ τέλμ' εἶδες παριοῦσ'; ἐνταῦθά σε τὴν νύκτα βαπτίζων ὅλην ἀποκτενῶ* (638 i d.), što ih ljutit Smikrin govori Sofroni, vidi se da on ne stanuje na pozornici, jer mora na putu od svoga stana do Harisijeva *prolaziti mimo neku baru*. On dakle nema kuće na selu, nego dolazi onamo *iz grada*, sad zbog zeta *(Σμικρίνης ἀνασρέφει ἐξ ἄστεως* 360), sad zbog kćeri i miraza (628 i d.). Ali iz stiha 638 i d. razabira se i to da Smikrin pretpostavlja da će se i Sofrona vraćati s njime u grad, pa po tom ona stanuje kod njega, u gradu, a ne na selu kod Pamfile. Već bi po dolaženju Smikrinovu na selo bilo vjerojatno da se Pamfila nije sklonila kod oca, ali ima u Kairskom papyrusu za to i sigurnih potvrda. Tako su Onesimove riječi *νῦν ἐπισφαλῆ τὰ πράγματ' ἐστὶ τὰ περὶ τὴν κεκτημένην. ταχέως ἐὰν γὰρ εὑρεθῇ πατρὸς κόρη ἐλευθέρου μήτηρ τε τοῦ νῦν παιδίου γεγονυῖ', ἐκείνην λήψεται, ταύτην [ἀφείς]*[327] (349 i d.) samo onda razumljive, ako je Pamfila još u kući Harisijevoj, a u trećem se monologu njegovu (Onesimovu) izrijekom kaže da je otac razgovarao sa kćerkom *(ὁ πατὴρ δὲ τῆς νύμφης τι περὶ τοῦ πράγματος ἐλάλει πρὸς ἐκείνην* 501 i d.), a Harisije da je pred vratima[328] prisluškivao *(πρὸς ταῖς θύραις γὰρ ἔνδον ἀρτίως πολὺν χρόνον διακύπτων ἐνδιέτριψ' ἀκροώμενος* 499 i d.).

Po svemu tome ostala je, dakle, Pamfila u Harisijevoj kući. Tu je, na koncu 3 čina, posjećuje otac; odatle, na početku 4 čina, izlazi s njome na pozornicu. Tu se, pred kućom svojom, sastaje zaplakana mlada gospođa nakon očeva odlaska s Habrotonom koja je, noseći dijete, izišla iz Herestratove kuće *([τὸ παιδίον] ἔξειμ' ἔχουσα* 469). Zato joj i veli Habrotona: *ἀλλ' οὐ σὲ τὴν νύμφην ὁρῶ τὴν ἔνδον οὖσαν;* (488 i d.). Po tom i riječi *τὴν θύραν τῶν γειτόνων τις ἐψόφηκεν ἐξιών· εἴσω λαβοῦσά μ' ὡς σεαυτὴν εἴσαγε* (490 i d.) mogu pripadati samo Habrotoni, jer njoj, koja nema

[326] Robert, Der neue Menander, str. 71, stih 190; Körte, Menandrea 1 i 2 izd., stih 160.

[327] Dopunio Arnim.

[328] Isp. 4 čin, str. 62. i d.

kuće, ne bi Pamfila mogla kazati *ὡς σεαυτήν με εἴσαγε.* Pod *τὴν θύραν τῶν γειτόνων* valja, dakle, razumjeti *kuću Herestratovu,* a pod *ὡς σεαυτήν kuću Harisijevu* — i to je čitava scenerija Menandrovih Parničara.

Nakon prepoznaje je Harisije, svakako, opet u svojoj kući s Pamfilom i sa sinčićem (koga je tamo u 4 činu donijela Habrotona). To se razbira odatle, što su kod posljednjega dolaska Smikrinova vrata zaključana[329] i što Onesim, tom prilikom, vrši službu vratara podrugujući se, iznajprije, starcu *(τίς ἐσθ' ὁ κόπτων τὴν θύραν; ὦ, Σμικρίνης ὁ χαλεπός, ἐπὶ τὴν προῖκα καὶ τὴν θυγατέρα ἥκων* 644 i d.), a kasnije pozivajući ga da pozdravi unutra svoga unuka *(τὸν δὲ θυγατριδοῦν λαβὼν ἔνδον πρόσειπε* 678 i d.).

Istu tu sceneriju pokazuje i *Petrogradski fragmenat:* i tu u *jednoj kući* stanuje mlada žena ostavljena od muža (25 i d.; 9 i d.) koju posjećuje ljutit i zabrinut otac (17 i d.), a u *drugoj,* Herestratovoj (31 i d.), bavi se muž njezin Harisije (16, 32) s heterom (10 i d.) i s prijateljima svojima Herestratom (16) i Simijom. I to je jedna od jakih potpora Hutloffovoj[330] tvrdnji da je taj fragmenat sastavni dio Parničara.

Iz svega što je rečeno na osnovi podataka koje nam pruža sama komedija o kretanju pojedinih lica ukazuje se, dakle, samo jedno rješenje, tj. da kao pozadina Menandrovih Parničara dostaju *dvije kuće,* i to *Harisijeva* i *Herestratova.*

Pri *datiranju* Menandrovih Parničara nevolja je u tom, što nema u njima nikakvih aluzija na suvremene događaje kako je to, bar donekle, u Samljanki[331] i Djevojci s podrezanom kosom,[332] a najmanje na velike one promjene što su se u grčkom svijetu zbivale nakon smrti Aleksandra Velikoga. U takvim smo prilikama po tom, pri tome pitanju, posve upućeni na samu komediju, a ta nam donosi *vrlo ozbiljnu radnju* uzdižući se visoko i u *formalnom* i u *materijalnom* pogledu. Tu naročito izbija upravo savršeno *individualizovanje jezika* i potpuno *priljubljivanje metra* (samo jampski

[329] Harisije, koji zna za dolazak tastov, hoće da zaštiti sebe i svoje od ljutita starca.

[330] O. c., str. 28.

[331] Podrugivanje parasitu *Herefontu* (258 i d.).

[332] *Κορινθιακὰ κακά* (5).

trimetar) živome govoru. Drama ima kanonski broj (*pet*) činova,[333] pruža neke *novosti* u tehnici razgovora (Habrotona, izlazeći, govori u kuću nasrtljivim mladićima 213) i donosi tipove koji *otstupaju* od normalne sheme (Habrotona).[334] K tomu je ovdje i *prepoznavanje (ἀναγνώρισις)* koje Aristotel[335] naziva *βελτίστη*, tj. prepoznavanje koje nastaje *ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων*, a to znači da se pjesnik već otresao starih formula i daleko odmakao u svom umještvu. Ako još spomenem da on ovdje i na neka *etička pitanja* gleda posve novim pogledima (izloženo dijete kao nosilac nekih prava 84 i d. i 136 i d.; jednako shvaćanje Harisijeva i Pamfilina preljuba 510 i d. i 530 i d.), držim da možemo s pravom zaključiti, kako su to već i drugi neki ispitivači[336] učinili, da je Menandar sastavio Parničare *u punoj svojoj zrelosti.*

Tako smo, eto, raspravili, u glavnom, sva najvažnija pitanja što ih Menandrovi Parničari donose, a s tim u vezi i tačno promotrili tu najglasovitiju komediju najmodernijega atičkoga pjesnika. U tom smo promatranju, ponajprije, zapazili da je *komik Menandar* učenik *tragika Euripida.* On je u njegovoj tragediji *Alopi* našao motiv za najljepšu scenu svojih Parničara (II 2); on je njegovu *Augu* učinio Pamfilom, Herakla Harisijem[337] uzajmivši od njega pored toga i druge neke motive kojima se ovdje služi: silovanje djevojke, izlaganje djeteta i ljubav. Menandar je, dakle, ovdje učinio ono što se Euripid žacao učiniti, tj. napustio je posve heroje i herojine, a njegova je Musa comica sišla među smrtnike da pjeva svakidašnji život njihov, njihove običaje, težnje i želje povezujući sve to, dakako, s navedenim tragičkim motivima. Kako je k tomu baš u Parničarima radnja *vrlo ozbiljna,* te se tek kratke neke epizode brinu da nasmiju za čas publiku i spase, donekle, komediji

---

[333] Neve minor neu sit quinto productior actu fabula. Horacije, Ep. ad Pis. 189.

[334] Isp. 3 čin, str. 43 i d.

[335] Poet. 1455 a, 15.

[336] Körte, Menandrea², str. XXIX i RE s. v. Menandros, str. 743; Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 162; Coppola, o. c., str. 162.

[337] Isp. Parničari, stih 689 i d.; Nauck, TGF², str. 436 i d. i Bodin, Revue de philologie 32 (1908) str. 73.

komičnost, bio je, eto, Menandar ovdje na putu da učini ono što je propustio Euripid, tj. da stvori — *građansku tragediju*. Ali to nije učinio ni on ni kasniji komici, jer se, potaknuti ugledom Menandrovim, nijesu mogli posve otresti komike, kao što ni Euripid nije mogao napustiti svojih heroja.[338]

Neobična je, svakako, u radnji Parničara misao da se djevojka, napadnuta na noćnoj svečanosti od nepoznata, pijana mladića, udaje kasnije za istoga toga mladića, i da se oboje ne prepoznaju, ali je inače sva ostala radnja protkana strogom logikom i finom psihologijom. Uostalom, kako vidimo iz drugih komedija pjesnikovih, Menandar je u invenciji vrlo slab. On, kao i suvremenici njegovi, preinačuje nekoliko temata u beskonačnost. A kako katkad i božanstvo već unaprijed priopćuje publici čitavu radnju, jasno je da ni pjesniku nije radnja bila glavna stvar niti je gledaocima bilo toliko stalo do rješenja u drami koliko do puta koji do njega vodi. A taj je kod komika našega nov i vrlo zanimljiv.

Polazeći naime od misli što je baš u Parničarima (V 3) stavlja u usta roba Onesima, tj. da je *značaj* svakom čovjeku uzročnik sreće i nesreće njegove,[339] osniva Menandar čitavo svoje prikazivanje na *vjernom crtanju značajeva*[340] i na dosljednom razvijanju njihovu. A u tom je upravo poslu naš pjesnik velik majstor. Dragocjen je primjer toga umještva njegova naročito scena po kojoj su Parničari dobili ime (II 2). Tu je sve prepleteno finom i bogatom karakteristikom; tu nema ništa što ne bi bilo tačno zapaženo i dobro odmjereno, ništa što bi bilo pretjerano i umanjeno. Glavna lica scene, Daos i Sirisko, dvije su posve protivne naravi. *Prvi* je čovjek prost, spor u mislima i u govoru, ali sebeznao i tvrdoglav pa se zato i upušta u parbu zbog *γνωρίσματα*. Parbeći se, brani, dakako, zlo svoju stvar, a poražen gunđa, doduše, malko, ali se skoro za tim, kako je navikao, pokorno povlači. *Drugi* je sposoban i lukav te je prikupio i nešto znanja kojim se u vještom svom govoru

[338] Isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 168.

[339] *(Οἱ θεοὶ) ἑκάστῳ τὸν τρόπον συνῴκισαν*
φρούραρχον· οὗτος ἐνδελεχὴς ἡμῶν φύλαξ
ἐπέτριψεν, ἂν αὐτῷ κακῶς χρησώμεθα,
ἕτερον δ' ἔσωσεν. οὗτός ἐσθ' ἡμῖν θεὸς
ὅ τ' αἴτιος καὶ τοῦ καλῶς καὶ τοῦ κακῶς
πράττειν ἑκάστῳ. 659—664.

[340] O crtanju značajeva kod Menandra isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 137 i d. i Körte, RE s. v. Menandros, str. 759 i d.

svakom prilikom ponosito služi. Njegova žučljiva borba za prava nahoda bila bi vrlo simpatična, kad taj branič ne bi bio u trijumfu svome tako ohol, drzak i brbljav osjećajući zadovoljstvo i u tom što je odbio protivnika. Sudija *Smikrin*, napokon, govori vrlo malo, i to kratko i osorno, te se baš time odaje kao čovjek mrzovoljast i nadut. Pravična nam je presuda njegova vrlo mila, ali, osjećajući nekako kao da inače nije smjelo biti, ne nalazimo za nju odviše udivljenja. Tako je Menandar, zaronivši duboko u dušu čovječju, brižno izdjeljao i dosljedno izveo i ostale značaje svojih Parničara, osobito značaj mlade hetere Habrotone koju je, kako je rečeno, učinio jednim od najljubaznijih i najsimpatičnijih lica te komedije.

K tomu pridolazi da sva ta tako živo prikazana lica govore *naravnim* i *ljupkim jezikom* namještenim u *blagoglasne stihove*.[341] Ali ne samo to: ona govore svako na svoj način prema značaju, dobi, staležu i spolu. Dok neuglađeni Daos mučno iznosi svoje misli i govori u nepotpunim rečenicama, brbljavi i lukavi Sirisko hoće da bude *μέτριος ῥήτωρ* (19). Plemenita Habrotona očituje i govorom plemenitost, a Pamfila, u društvu s njome, zaplašenost i čednost svoju. Takvu nijansiranju jezika, koje dotad nije bilo poznato u dramatskoj poeziji grčkoj, priljubljuje se i *metar*, i to tako savršeno, da će teško igda koji pjesnik nadvisiti taj sklad stiha i jezika. U Menandra, zaista, govore ljudi kao u zbilji. A to je druga velika snaga i neiskazana draž njegove poezije kojom se uzdigao nad sve svoje takmace. Zanimljivo je da je baš ta jezična i metrička strana Menandrove poezije, kojoj se i danas toliko divimo, zadavala pjesniku, kako doznajemo iz Plutarha,[342] najmanje truda.

Ako se opomenemo i drugih, navedenih već, vrlina pjesnikovih, osobito njegove sklonosti za promatranje dubljih problema ljudskoga života, vidimo da je Ovidije, pjesnik srodan našem komiku po lakoći kojom je gradio stihove, posve pravo sudio, što je Menandru *prorekao besmrtnost* (Amor. I 15, 18). Ona mu je, zaista, nakon njegova uskrsenja osigurana za sva vremena.[343]

[341] O jeziku i stihu Menandrovu isp. Wilamowitz, Schiedsgericht, str. 153 i d. i Körte, RE s. v. Menandros, str. 751 i d.

[342] Znacu nekome, koji ga je opomenuo da su Dionisije blizu, a on da još nije ispjevao svoju komediju, odgovorio je Menandar, po Plutarhu (Glor. Athen. 347 F), ovo: *Νὴ τοὺς θεούς ἔγωγε πεποίηκα τὴν κωμῳδίαν· ὠκονόμηται γὰρ ἡ διάθεσις, δεῖ δ' αὐτῇ τὰ στιχίδια ἐπᾶσαι.*

[343] Kad se ta rasprava doštampavala, izišlo je 2 izdanje knjige: G. Coppola, Menandro. Le commedie. Testo critico e commento. Torino 1938 koje, na žalost, nijesam mogao više ni unijeti u bilješku 31 niti poslužiti se njime.

Petrogradski fragmenat (rectum)

Mažuranićev ep i narodne pjesme koje pjevaju o smrti Smail-aginoj

Napisao

Ljudevit Jonke

Primljeno u sjednici historičko-filologičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 20. svibnja 1937.

Prema riječima ruskog literarnog historika Petra S. Kohana književnost je vjeran izraz naravi i pojmova jedne epohe (Kohan: Istorija zapadnoevropske književnosti, preveo Drag. Marković, Beograd 1929, str. 14). Umjetničko djelo sraslo je sa životom i njegovim problemima toliko da ulazi u duše savremenika i čitača uopće sa snagom i sposobnošću oblikovanja njihova unutrašnjeg života. Jer umjetničko djelo zapravo i nije ništa drugo nego potenciran, zgusnut, intenziran život, dat od jedne ličnosti koja ga je zahvatila u njegovoj srži i predala, vođena ljubavlju, ljudima kojima nije bilo dano da toliko vide, sa željom da bogati, preoblikuje život, da ga čini ljepšim i pravednijim. Uzeto iz života, književno se umjetničko djelo vraća u život dajući mu tribut neprocjenjive vrijednosti. Tako, ukratko rečeno, formulira značajnost umjetničkoga djela najistaknutiji savremeni literarni kritik češki, F. Ks. Šalda (»O tzv. nesmrtelnosti díla básnického« — O t. zv. besmrtnosti pjesničkog djela, Praha 1928, str. 18—24). U tom izražavanju naravi i pojmova jedne epohe sa transponovanjem u budućnost, to jest zahvatanjem ponekad i još jedva primjetljivih smjernica u neprestanom, neprekidnom razvoju života ljudskog, u tom se upravo i nalazi tajna te t. zv. besmrtnosti djela umjetničkog. Takvo djelo ne gubi od privlačivosti ni onda kad je epoha u kojoj je niknulo tako reći mrtva, jer je život uvijek život, uvijek dinamičan i uvijek po tome sličan. »Jedno umetničko delo koje osvetljava jedno od večitih životnih osećanja, jednu od osnovnih strana čovečijeg duha, samo onda ostavlja neiz-

gladiv utisak, kada je postavljeno u određeno vreme i mesto, kada su heroji u njemu ne suho ovaploćenje principa, — već živi ljudi, koji žive sa savremenim interesima, imaju sve strasti, poglede i ubeđenja svoje epohe« (Kohan, o. c. str. 77). Ovo isprepletanje općenitosti sa pojedinačnim vrši se na takav način da stvara jednu višu cjelinu. Apstrahirajući (cum grano salis) efemernosti koje nameće epoha, umjetničko djelo polazi u nove vjekove s onim općim u sebi.

Ove misli nameću se same po sebi pri razmišljanju o kvalitetama pročitanog umjetničkog djela. Nije im se moguće oteti i ne spomenuti ih i u raspravi koja nije umjetničko-kritičkog karaktera, nego je po svojem sadržaju literarno-historijskog značenja. Jer Mažuranićev je ep jedno od nekoliko najistaknutijih djela u hrvatskoj književnosti i kao takovo pri samom spomenu izaziva pitanje o tom što čini neko djelo umjetnički visokim, živim. Ne ulazeći u detaljnije razmatranje visokog pjesničkog oblika ove (po riječima Markovićevim) »klasične epopeje«, bez kojeg, razumije se, ne može biti ni govora o umjetničkom djelu, i ne zaboravljajući taj oblik nikako, ono što današnjeg čitaoca veže uz to djelo neutaživa je ljudska čežnja za pravdom. U konfrontaciji sile i pravde, u borbi koja između njih nastaje srce se čovjeka i nezainteresiranog uzbudi, krv življe teče, čitalac je sav u toj borbi i sav na strani potlačenog protiv silnika. A ova borba nije bila beznačajna i pojedinačna. Istina, slučaj Smail-age jedan je od slučajeva iz pjesnikova i prijašnjeg vremena kakvih je bilo mnogo, ali pjesnik je, u doba pune aktualnosti problema, u taj pojedinačni slučaj dahnuo dašak općenitosti, po kojem pred našim očima, slično kao u Njegoševu »Gorskom vijencu«, iskrsava četiri-petstoljetna gigantska borba s Turčinom, uopće borba za slobodu protiv nasilja i bez poimeničnog osvjetljenja. Franjo Marković je u svom predgovoru izdanju »Smrti Smail-age Čengića«, god. 1876, rekao to isto nešto drugačijim načinom izražavanja: »... ali veličajni stupaj poviestne pravde sudinje, štono sad tiše sad jače u pjesni odjekuje, i pogled joj svevidni, koji obuhvaća davninu, sadanjost i budućnost, (izdižu ideju pjesni iz omjera tragedijnih i podaju joj priznačje tragične epopeje poviestne)...« (Izdanje Kuglija, 1905, str. IV). Zato on traži i drugačiji naziv nego što bi bio »nationalna pjesan«, jer vidi općenitije značenje ep'a: »Nije pravedna rieč, kad se pjesni takova sastava i sadržaja priznaje (u Senjskom programu) samo ime »na-

tionalne pjesni«, ili kad se samo veli, »da pogadja u žicu slovienske pučke epike« (J. Scherr). Pjesni ovoj, ako i nije duga stihovi, po savršenoj umjetničkoj sastavbi i po veličajnom sadržaju pristaje ime hrvatske klasične epopeje. Crnogorci junaci za slobodu, Turčin junak silnik, robinja raja: četiri vieka naših zgodâ na Balkanu nadjoše svoga Homera« (Isto izdanje, str. XXVI).

Ali čini se da ovo razmatranje odvodi od samog predmeta ove radnje. Jer, kao što naslov kazuje, ovdje će se raditi o jednom izvanjskom problemu u vezi sa samim spjevom, o odnosu narodnih pjesama koje pjevaju pogibiju aginu 1840 god. na Mljetičku prema epu,* ili, još tačnije, o tom, može li se ustanoviti da je pjesnik epa poznavao koju od narodnih pjesama o smrti aginoj prije ili pri stvaranju svojega djela. Ovim uvodom htjelo se samo postaviti stvar jasno: reći odmah u čemu se ogleda vrijednost, veličina pjesničkoga djela i otkloniti time i najbezazleniju pomisao da bi ova radnja, čije je značenje izvanjskog karaktera, pokušavala ma kako dovoditi u vezu zavisnost ili nezavisnost o kojoj narodnoj pjesmi kao kakav postulat za manju ili veću vrijednost epskog spjeva. Po onom što je rečeno u početku izvan svake je sumnje da je za vrijednost spjeva potpuno irelevantno da li je Mažuranić poznavao koju takovu narodnu pjesmu ili nije, jer se vrijednost umjetničkog djela ne mjeri po poticajima ni bilo kojim drugim izvanjskim momentima, nego po snazi, autohtonosti umjetničke ličnosti pjesnikove, koja podražajima, dakle i tim poticajima, daje lični, žarki pečat iskrene i duboke doživljenosti i oblikovanosti. Nije dakle važno za vrijednost spjeva kao umjetničkog djela eventualno prenošenje pojedinosti iz koje narodne pjesme, nego pjesnikov lik tih stvari, to jest njihova učlanjenost u pjesničku cjelinu koja gubi značaj pojedinosti.

Nas dakle ovdje zanima pitanje sa literarno-historijskoga gledišta, jer literarna historija želi da obradi i pretraži sva pitanja koja su u vezi s nekim književnim djelom. Nijedan rezultat istraživanja nije tako beznačajan da ne bi mogao baciti svjetlost na neku pojavu u prošlosti. »Prošlost i ne postoji dok se ne osvetli. Bezbroj radnika širom sveta radilo je i radi na otkrivanju i objašnjavanju književnih stvaralaca i njihovih tvorevina. Skuplja se i prinosi se obilati material da se izgradi taj nekadašnji život. Postvarale su se i razradile metode ispitivanja i obrade, postoje razne škole istoričara

* Upotrebljava se naziv »ep« zbog kračine mjesto inače opravdanijeg naziva »epski spjev«.

književnosti prema tim metodama. Razgrađuju se biografije književnika, objašnjuju se dela sa raznih strana, tumači se sve što je u vezi sa književnošću« (Bran. Miljković u Predgovoru spom. Kohanove Istorije, str. I).

*

Ovo naše pitanje nije bilo dosad dovoljno razrađeno. Bilo je spominjano, tu i tamo dodirnuto, ali u cjelini nije bilo obrađeno. A pojavilo se već u prvo doba kritičkog ocjenjivanja epa, jer je odnos narodnoga pjesništva prema umjetnom, baš pri ovom spjevu koji ima sadržaj iz osnovice narodnog života svojega vremena, ovdje bio mnogo zanimljiviji i zahvalniji nego u mnogo drugih slučajeva i poticao je automatski i ovo naše pitanje. Ovako određeno, je li Mažuranić poznavao koju narodnu pjesmu o smrti Smail-age Čengića prije nego što je ispjevao ep, govoreno je uglavnom od tri literarna historika, prof. senjske gimnazije K. Seebergera, prof. J. Pasarića i prof. dra. D. Prohaske. Prvi ispitivač, koji je još 1863/64 štampao u senjskom gimnazijskom izvještaju raspravu pod naslovom »Čengić-Agas Tod«, nije poznavao sve narodne pjesme o tom slučaju; prof. Pasarić je također iznio svoje mišljenje, u raspravi »Elementi umjetne i narodne poezije u Mažuranićevoj epskoj pjesmi »Smrt Smail-age Čengijića« (program zagreb. gimnazije za god. 1889/1890), na osnovu samo jednog, dotada poznatog dijela narodnih pjesama; dr. Drag. Prohaska poznavao je već sve glavne pjesme, ali pridržava, u »Tumaču« svojem trećem izdanju »Smrti Smail-age Čengića«, Beograd 1921, u tom pitanju Pasarićevo mišljenje, ne ulazeći potanje u samo pitanje (»Narodne pesme o Čengiću«, str. 61—63) u okviru cjelokupne studije o tom epskom spjevu. Prije nego bude potanko iznesen rezultat dosadašnjeg istraživanja u tom pravcu, pobrojaćemo dosada poznate narodne pjesme o smrti Smail-age Čengića.

Narodnih pjesama o smrti Smail-aginoj poznat je priličan broj, deset, ali je samo jedna pjesma štampana prije nego što je objelodanjen Mažuranićev ep u »Iskri« 1846. To je »Смрть Ченгичь Smail-age« u »Ljubitelju prosvěštenija srbsko-dalmatinskom magazinu za lěto 1845«, str. 141—147, što ga je u Zadru izdavao G. Nikolajević. Ovo bi dakle bila najinteresantnija pjesma za naše razmatranje, jer ju je Mažuranić mogao poznavati, prateći ono malo edicija naše književnosti četrdesetih godina. Druga pjesma vremenski

jest »Žalostna smrt Smail-age Čengića«, štampana u Pucićevu »Dubrovniku, cvietu narodnog književestva« god. 1849, str. 247—260. Tri pjesme o istom događaju izdao je i Vuk u IV knjizi »Srpskih narodnih pjesama«, 1862 god., br. 57, 58 i 59, ističući da ima još četiri pjesme o tom događaju koje se uglavnom podudaraju s prvom njegovom pjesmom. Sava Martinović, narodni pjevač, u »Junačkim pjesmama«, štampanim u Novom Sadu 1880, donosi i pjesmu o »smrti Smail-age Čengijića«. U »Bosanskoj vili« 1890 objelodanio je V. Radojević jednu pjesmu, u istom časopisu i St. R. Delić 1901 i 1905 opet po jednu. Pjesma u 5 knjizi »Bratstva« ista je s onom iz »Bosanske vile« 1890. Ima još jedna pjesma koja je štampana u najnovije vrijeme, pa joj je prema tome vrijednost za naše pitanje sasvim sporedna, a to je pjesma koju je otštampao u »Crnogorskim junačkim pjesmama«, Cetinje 1910, Đ. M. Dragović-Đuričković.

Napokon, prema navodu dra. Drag. Prohaske u »Tumaču« 1921, str. 93, treba da je u »Godišnjici N. Čupića« XXX (1911 god.), na str. 118 otštampana još jedna pjesma o tom događaju. Ali taj navod nije tačan. U toj »Godišnjici« na određenu mjestu nalazi se radnja Milutina T. Tomića pod naslovom »Biografije glavnijeh saučesnika u pogibiji Smail-age Čengića«. A u životopisu saučesnika popa Mitra Golovića-Abazovića na str. 118 i d. Tomić citira nekoliko stihova iz narodne pjesme o smrti aginoj, pa u bilješci navodi da je »ova pjesma ponikla u Drobnjaku gdje je Smail-aga i poginuo, ali još nije štampana« (str. 118). Dalje kaže: »O istom ovom događaju ja imam tri neobjavljene narodne pjesme« (str. 118). Ovdje dakle nemamo pred sobom narodnu pjesmu, ni čitavu, a ni u iscrpnim odlomcima, nego samo sa nekoliko stihova koji su otštampani toliko mnogo vremena poslije Mažuranićeva spjeva.

Ovdje odmah udara u oči jedna, u prvi mah nelogičnost. Šta treba uzimati u raspravu pjesme koje su štampane poslije izdanja Mažuranićeva spjeva, poslije 1846? Jedino bi dolazila u obzir pjesma iz 1845 godine, jer pjesnik sasvim jasno prije 1846 nije mogao drugu koju od ovih štampanih pjesama poznavati. Ali pitanje naše ne glasi da li je Mažuranić poznavao koju od ovih štampanih pjesama. Nas zanima da li je on uopće poznavao kakvu pjesmu i kakva je ona mogla biti, a pri tom nam mnogo, upravo najviše mogu pomoći pjesme štampane, makar i poslije epa, da po unutrašnjim osobinama pjesama prosudimo da li se može utvrditi kakva sličnost epa s tim verzijama narodnih pjesama, a prema tome uopće s narodnim pjeva-

njem o tom predmetu. Po unutrašnjim osobinama narodnih pjesama o aginoj pogibiji vidjećemo iz analize da postoje neki karakteristični momenti koji vežu bar starije narodne pjesme međusobno, pa ćemo odatle u odnosu prema epu moći odgovoriti da li je Mažuranić poznavao možda kakvu narodnu pjesmu. Tako je stvar shvatio i prof. Pasarić, uzimajući u obzir za raspravljanje i Vukove pjesme koje su mnogo poslije epa štampane, a prosuđivanje po unutrašnjim osobinama pjesme, uostalom, jedini je mogući način da to pitanje tretiramo, ako od samog pjesnika nema u tom pogledu nikakve izjave. Kao što se dakle vidi, ova nelogičnost, ovako uzeto, ne postoji.

Veliku vezu između narodnih pjesama i epa naglasio je već u spomenutoj raspravi u senjskom gimnazijskom izvještaju prof. K. Seeberger. »Das historische und die Lieder gelten mir also zusammen als des Gedichtes Stoff, Quelle, Grundlage, oder wie man es sonst nennen will« (str. 24). On se pri svojim razmatranjima služio Vukovim pjesmama i Pucićevom. Na drugom mjestu kazuje još izričitije svoje uvjerenje da je pjesnik poznavao koju pjesmu: »Diese schrumpft noch mehr zusammen, wenn man bedenkt, daß der Dichter nach dem Volksliede arbeitete« (str. 27). Franjo Marković bio je prije svega esteta, umjetnički kritik, mnogo manje literarni historik i on se na ovom pitanju nije dugo zadržavao, spomenuo ga neodređeno i odmah prešao dalje u domenu svojih razmatranja: »Da li je umjetnik pjesnik »Smrti Smail-age Čengića« doznao samo zbiljski dogadjaj, ili mu je kako došla rukû i koja narodna pjesma o njem, svakako je on mnogo preinačio značaje a posve povode čina, oplemenio i uzvisio ih, uklonio himbu, hvastavost, izdaju, te izvio čin veličajan etički i patetički, pa je tako od dogadjaja, koji, postavši u tadanjih jadnih prilikah, zadržaje i u fotografiji narodne pjesme svoj obraz neliepi premda prirodni, izklesao idejalan a ipak ujedno naravit lik, koji nam kaže strastan ponos turski u strahotnosti uzvišenoj, patnje rajine u bolu uzvišenom, osvetu junaka crnogorskih u zanosu uzvišenom domoljublja, čovječtva, vjere.« (Predgovor iz god. 1876 u izd. 1905, str. IV.) — »Drugi izpitivači pjesni Mažuranićeve, kao Sv. Vulović, N. Šimić i P. A. Lavrov, smatraju vjerojatnim, da je pjesnik poznavao ili imao u rukama narodnu pjesmu o pogibiji Smail-age Čengijića.« (Pasarić u spom. Izvještaju, str. 5.) A sada dolazimo do najvažnijeg istraživača elemenata narodne i umjetne poezije u Mažuranićevu epu, prof. Jos. Pasarića, koji u Izvještaju 1890 piše o tom raspravu na

45 strana. On je već, na osnovu razmatranja, uvjeren da je Mažuranić poznavao narodnu pjesmu o aginoj smrti (»... ma da je pjesnik zajamačno poznavao narodnu pjesmu o pogibiji Smail-age Čengijića...« o. c. str. 11). Za to navodi on ove dokaze: »Ispitujući o tom neke književnike, slučajno sam doznao ovo: Pošto se Mažuranić boraveći u Karlovcu riješio bio, da na osnovu junačke narodne pjesme stvori umjetnu epsku pjesan, prijatelji pjesnikovi s velikim ushitom pozdraviše ovaj krasni njegov naum, pak jedan između njih, — koji je tada bio na glasu rodoljub i dobrotvor narodni, — pozove i naruči na svoj trošak iz Crne gore narodnog pjevača, koji je pjesniku kazivao i pjevao narodne junačke pjesme. Da je taj narodni pjevač umio pjevati pored drugih starijih narodnu pjesmu i o ovom najnovijem važnom dogadjaju, lako se može pomišljati i vjerovati, dok znamo, da su još u ono doba u narodu, a osobito u Crnoj gori, nicale pjesme o dogadjajima, koji su se prije malo vremena ili pred koji dan zbili.« (O. c. str. 5.) Prije nego pođemo dalje u razmatranju s Pasarićem, treba ovaj navod donekle ispraviti na osnovu izjava kasnije poznatih, izjava samoga Mažuranića i dra. I. Ignjatijevića Tkalca. Pjesnik je o nekom Crnogorcu, prema Spomen-knjizi Matice Hrvatske, 1892, str. 125, pripovijedao ovo: »Godine 1843 ili 1844 dospio u Karlovac jedan Crnogorac, koji je bio na putu iz Biograda. Tražio siromah zaslužbe. Sustavio se i u Karlovcu. On je kazivao, da je bio u boju na Grahovu, i pripovijedao veoma plastično sve zgode i smrt Čengić-age. Pripovijedao je i o Bauku, kako je pjevao pod šatorom.« (Čudio se naš pjesnik, kako je o Bauku kazivao: »On pljevi i pljevi«, t. j. pjeva i pjeva.«) Tkalac govori o tom istom Crnogorcu u pismu sinu pjesnikovu dru. Vl. Mažuraniću 1893 ovo: »Pjesni bila su dva povoda sasvim različita. Prvi je dolaz jednoga Crnogorca u Karlovac na povratku u Crnu Goru. Ne sjećam mu se imena, no još mi je pred očima kako je jedne večeri u našoj staroj čitaonici pričao o zulumu i smrti Čengića i koliko nam je srce ganuo svojim živim govorom i opisom borbe u kojoj je i on učestvovao. Sjećam se da smo mi slušaoci... među sobom sabrali nešto novaca za putni trošak Crnogorcu.« (»Vienac« 1893, str. 304, br. 19.) Biće da je to taj Crnogorac o kom je doznao i Pasarić, ali nedovoljno pouzdano. Smijemo li dopustiti da su to bila dva Crnogorca, ili treba uzeti da je bio samo jedan? U tom istom pismu Tkalčevu tvrdi Tkalac

da je pjesnik počeo raditi na epu tek poslije boravka toga Crnogorca, a prijatelji njegovi o tom radu onda nisu ništa znali, nego ih je on najednom iznenadio gotovim prvim pjevanjem; Pasarić naprotiv doznao je, ne kaže tačno od koga, da su prijatelji pjesnikovi za pjesnikov naum znali i da su iz Crne Gore pozvali baš pjevača. I to prije nego što je pjesnik počeo raditi na spjevu, ali o tom Tkalcu, koji je i sâm bio među tim prijateljima, nije ništa poznato. U toj dilemi jasno očevidac Tkalac zaslužuje više povjerenja nego »neki književnici« od kojih je Pasarić slučajno doznao onu vijest, i stoga treba uzeti da je to bio jedan Crnogorac, a za nj ni Mažuranić ni Tkalac ne tvrde da je pjevao, nego samo pričao. Prema tome bi dalji zaključci Pasarićevi bili podlomljeni. Jer on zaključuje ovo: »Ako je dozvani narodni pjevač kazivao pjesniku našemu narodnu pjesmu o smrti Smail-age Čengijića, kako se iz svega ovoga može lako nagađati, ova je narodna pjesma jamačno bila u koje čem nalik na one pjesme, što ih je kasnije priopćio Vuk u IV. knjizi, i na pjesmu »Žalostnu smrt«, koju je knez Pucić objelodanio u »Dubrovniku« g. 1849. (O. c. str. 5 i 6.) I to sad opravdava navodeći neka podudaranja epa i tih narodnih pjesama, od kojih je neka iznio već Šimić, a neka nova iznosi i sam Pasarić. Ali ipak poslije svega završava ovako: »Ako poredimo ova više ili manje srodna i nalična mjesta u umjetnoj i narodnoj pjesmi, nehotice nam se nameće misao, da je pjesnik po svoj prilici poznavao narodnu pjesmu o istom događaju i da je ta narodna pjesma u mnogom bila nalik na one, što ih je kasnije Vuk u IV. knjizi na svijet izdao. Sva je prilika, da je ovu pjesmu kazivao pjesniku onaj dozvani crnogorski pjevač, ili ju je pjesnik mogao od koga iz Crne gore u rukopisu dobiti.« (O. c. str. 10 i 11.) Dakle Pasarić svoju tvrdnju ne veže samo za onog »dozvanog« crnogorskog pjevača, nego dopušta da je pjesnik mogao pjesmu i rukopisno poznavati. Tako bi onda njegova hipoteza bila spasena, a u najgorem slučaju možda bi se moglo dopustiti i to da je onaj Crnogorac na prolazu kroz Karlovac možda i pjevao, a ne samo pričao o Smail-aginoj smrti. Jer ta raširenost pjevanja ondje gdje živi narodna epika poznata je, a naglašena je i od Pasarića i, da je dokaže, poslužio se citatom iz knjige njemačkoga putopisca I. G. Kohla, koji je izdao svoj putopis trideset godina prije radnje Pasarićeve pod naslovom »Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro«. Na str. 217 u prvom dijelu govori se: »Ihnen

(Crnogorcima) ist auch die Gegenwart selbst schon poetisch. Was gestern oder heute passirt ist, schwellt schon ihre poetische Ader, und, wie alle Slaven, improvisiren sie in Versen und Musik sogar über die Dinge, die vor ihren Augen vor sich gehen... Wie bei uns jedes bedeutende Ereigniss den nächsten Tag in den Zeitungen beschrieben steht, so hört man es bei den Montenegrinern gleich darauf in einem Gesange dargestellt.« (Odbacujući odavde mnogo romantičnoga gledanja na narod, onda još »singendes Volk«, ima u ovoj bilješci uspjela poredba narodne pjesme s novinama.)

Tako dakle Pasarić. Ali njemu nije bila poznata pjesma iz »Srpsko-dalmatinskog magazina« za g. 1845, tako da on ne izriče mišljenje na osnovu svega danas poznatoga materijala. 1895 prof. je Gudel u »Vijencu« (str. 342—344) upozorio »da imade i prije Mažuranićeve pjesni štampana narodna pjesma o Smail-agi Čengiću«, ali je odmah sam konstatirao da ona ima malo srodnosti s umjetnom. Ali 1895 u izdanju Mažuranićevih pjesama pjesnikov sin, Vladimir Mažuranić, osvrće se vrlo ozbiljno na ovo pitanje o poznavanju narodnih pjesama: »Ovdje je mjesto, da se ponovno naglasi: pjesnik nije tada poznavao baš nikakve narodne pjesme o tom događaju, ni ciele ni odlomka kakova. Podrobnosti o boju čuo je on od nekoga priprosta Crnogorca, koj je prolazio kroz Karlovac. Kad su kašnje pjesniku došle do rukuh narodne pjesme o pogibiji silnoga age, tad je vidio, da je pripoviest Crnogorčeva bila gdje gdje i nepodpuna i netočna, barem da se ne podudara sasvim s tečajem sgode, kako ju prikazuju narodne pjesme... Mažuranić nije se više sjećao ni imena ni poriekla toga Crnogorca. Toliko je pamtio, da je bio vrlo vješt i živahan pripovjedač, koj je, rek bi plastično umio prikazati odsudni čas, kad se je četa iza čadorja turskoga razvrstala te prisluškivala pjevanje Baukovo. Na kratko, taj je čovjek tvrdio, da je i on bio u onoj četi; on je znao za Čengića, znao za Bauka, znao za Novicu i nekoga Mirka, koj da je iz puške ubio Čengića. Kako nije nikad bio običaj pjesnikov bilježit ovakvih stvari, ter je pjesmu svoju izpjevao, dok mu je ova pripoviest bila u svježoj pameti, nije on na svaku podrobnost ni pazio. Njega je najviše zanimala jezična strana... Tako reče Crnogorac: »Kad ono za čadorjem stajasmo, slušasmo, gdje Bauk Čengiću pljevi te pljevi« (mjesto »pjeva te pjeva«).« (»Pjesme I. M.«, 1895, str. 232 i 233.) Ovim bi dakle odgovorom i Seeberger i Pasarić bili do nogu potučeni: čitavo njihovo razmatranje, hipo-

tetiziranje i zaključivanje rasprsnulo bi se u ništa. Kombinirano s citiranom izjavom samoga pjesnika, zatim pismom dra. Tkalca podaje sad ovo mjesto, dakle sve ovo troje zajedno sasvim novu sliku stvari, ovo sve sad kao da sasvim jasno i zasvagda govori o tom da Mažuranić nije poznavao prije svoga epa nikakve narodne pjesme o smrti aginoj.

Ali naši literarni historici o ovom su pitanju i dalje raspravljali, je li, nije li. Dr. Drag. Prohaska u već spomenutom »Tumaču«, koji citiramo prema trećem izdanju iz god. 1921, a čije je prvo izdanje izašlo 1911 u Beogradu, odbija da bi Mažuranić poznavao onu pjesmu iz »Srpsko-dalmatinskog magazina«, ali ipak pristaje uz Pasarićevo mišljenje (i citira ga) da je Mažuranić poznavao narodnu pjesmu onog »dozvanog narodnog pjevača«, za kojeg smo već utvrdili da nije bio dozvan, nego da je bio na proputovanju kroz Karlovac i na povratku u Crnu Goru. Ističe pri tom da je neke pjesničke motive »pesnik primio od onog pevača a sav onaj ostali slučajni materijal koji njegovoj ideji nije služio... on je odbacio ili zaboravio...« (Str. 61, 62, 63.) Kao što Prohaska sasvim prelazi preko izjave Ivana Mažuranića, ni D. Bogdanović je sasvim ne uvažava. U predgovoru izdanju »Smrti S. Č.« 1918. god. na str. XXXIV raspravlja o tom pitanju i osobito se zadržava na najstarijoj štampanoj pjesmi: »I još je danas neriješeno pitanje, da li je Mažuranić poznavao tu pjesmu, kad je pjevao svoga »Smail-agu«, premda je Mažuranić za »Srpsko-dalmatinski magazin«, u kom je ta narodna pjesma objelodanjena, mogao znati, to više što je taj časopis izlazio pod redakcijom B. Petranovića baš u Karlovcu još nekoliko godina prije, nego što se Mažuranić bavio ondje.« I u Gruborovu opširnom »Komentaru« (Zagreb 1923) sretamo se kao s činjenicom da je Mažuranić poznavao pjesmu iz »Srpsko-dalmatinskog magazina«, iako je to i Prohaska prije toga odbijao: »Pjesnik je uzeo iz tih izvora (dopis o smrti aginoj u Il. Novinama i pjesma) crtu, da je (Bauk) vojvoda i da je pobjegao.« (Str. 98.) I na drugom mjestu: »Dopisi, putopisi, članci; narodne pjesme iz onih krajeva i drugih, a *o događajima onim** i drugim, poslovice... sve je to dalo pjesniku građu, iz koje je sintezom stvorio jedinstveno umjetno pjesničko djelo...« (Str. 144.) Tek najnoviji izdavači i tumači Mažuranićeva epa o tom se pitanju potanje ne izražavaju. Prof. Mladen Leskovac nabraja glavnije narodne

* Potcrtano od pisca ove rasprave.

pjesme o događaju, ali zanima ga samo ona pjesma koju je štampanu Mažuranić mogao poznavati. Zaključak je njegov o toj pjesmi kolebljivo negativan: »Izgleda, međutim, sasvim dokazano da Mažuranić nije čitao onu jedinu narodnu pesmu štampanu pre njegova dela; u sve one okolnosti, pak, koje su prethodile i sledovale Čengićevoj pogibiji, Mažuranić, verovatno, nije bio potpuno detaljno upućen.« (»Smrt Smail-age Čengića«, priredio i protumačio Mladen Leskovac, Novi Sad, 1935, str. 110.). A prof. Božidar Kovačević u predgovoru Lučina izdanja »Smrti Smail-age Čengića« (Beograd, Luča, 1935) također se dotiče samo pjesme štampane prije spjeva i odbacuje mogućnost poznavanja koje druge pjesme. On kaže doslovno ovako: »Najzad, Mažuranić je, pišući spev, mogao imati pred očima i narodnu pesmu o pogibiji Smail-aginoj, koja je godinu dana pre postanka njegova speva, izišla u zadarskom »Ljubitelju prosveštenija«. Ali upoređujući ovu pesmu i Mažuranićev spev ne nalazimo ni jednoga stiha za koji bismo mogli reći da je uticao na pesnika. Ostaje, dakle, samo ono što je pesnik našao u rukopisu i po »Narodnim novinama«, i što je Imbro Tkalac rekao u jednom pismu iz 1893 pesnikovu sinu Vladimiru.« (S. S. Č., str. XLII i XLIII.) U ovoj zadnjoj rečenici isključena je mogućnost poznavanja koje druge nar. pjesme.

*

Tko se upozna sa svim ovim mišljenjima, jasno će uočiti nejednoličnost gledanja na taj naš problem. Ponajprije literarni istraživači na osnovu analize i zavisnosti o narodnim pjesmama dolaze do zaključka da je Mažuranić pjesmu poznavao; na to dolazi odlučan demanti Vladimira Mažuranića pojačan izjavom očevica Tkalca i indirektnom izjavom samoga pjesnika; literarni historici koji se poslije njih javljaju na to se ne osvrću, nego i dalje prenose Pasarićevo mišljenje i podržavaju uvjerenje o tom da je pjesnik neku pjesmu poznavao. Drugi opet literarni radnici odbijaju mogućnost poznavanja pjesme. Dalje se od toga dosad nije pošlo. Tko ima pravo od ovih suprotnih tumača i koje je gledište ispravno? Koliko vjere smijemo pokloniti Vladimiru Mažuraniću, Tkalcu pa i Ivanu Mažuraniću? Imaju li napokon pravo istraživači poslije ovih izjava na njih se i ne osvrtati? Odakle oni crpu toliku snagu za svoje tvrđenje i ostaju toliko uporni? Kako da dođemo do odgovora na ta pitanja i što da uzmemo kao definitivno mišljenje o našem pro-

blemu? Ili, zar da preko toga pitanja prelazimo proglasivši ga neriješenim? Da jedni uzimaju jedno, a drugi drugo, sve bez dovoljnog obrazloženja?

Po mom mišljenju treba se još jednom vratiti narodnim pjesmama i epu, potražiti njihove dodirnosti i tu tražiti rješenje toga zapletenog čvora, imajući pri tom na misli sve što se dosad o tom predmetu znade. Možda će se ipak naći kakvo rješenje, a ako ne, sve za što bismo se odlučivali, bila bi samo hipoteza koja valjda nikad ne bi mogla biti pretvorena u tvrdnju, dok bi stanje bilo takovo; zapravo to bi bilo priznavanje nerješivosti ovoga pitanja. Zato se prije svega još jednom vraćamo narodnim pjesmama.

Prvu ćemo ogledati pjesmu koja prvenstveno dolazi u obzir za naše razmatranje, pjesmu koja je otštampana u »Srpsko-dalmatinskom magazinu« godinu dana prije nego što je štampan ep. Ne smijemo smetnuti s uma da je ep stvarno nastao 1845 godine, tako da je vremenski razmak tim znatno smanjen. Sadržaj je pjesme ovaj:

Pero Petrović (vladika crnogorski) pošao je preko Crne Gore u Moraču k Minji vojevodi i rekao mu neka knjigom poslanicom pozove iz Drobnjaka na »sovjet« Malovića Đoku, Cerovića Novicu, popa Dimitrija i Karadžića Šuja. Kad se svi na sovjetu iskupiše kod Minje vojevode, zapita ih Pero ne bi li se koji junak našao koji bi smaknuo Čengić Smail-agu, a za to će ga čestita ostaviti i »dijete nakon baba svoga«. Javio se Novica da će on donijeti aginu glavu. Dok su još oni bili u riječi, dođe Đoki Maloviću knjiga od Smail-age s pozivom da mu kupi groše i harače. U to je doba i Rusto, najstariji sin agin, došao glavom u Drobnjake da pokupi harač, ali mu ga ne dadoše, pa se vrati k ocu u Gacko. Ljutit aga skupi »silnu vojsku od tri mjesta tri stotin' Turaka«: Turke Rudinjane, na čelu im šura agin Mujo Tanović iz Brestice; četrdeset ljutih Nikšićana pod Amet-kapetanom i pedeset delija iz Mostara od Ali-paše Rizvanbegovića. Kad je aga došao s tom vojskom u Drobnjake, izađe preda nj pop Dimitrija i zamoli u ime raje da aga spusti zemaljske harače s talijera na trideset dinara. Aga mu odbi dvadeset degeneka, a pop pobježe kuli Karadžića Šuja. Tu se dogovori sa Šujom i Novicom da će namamiti agu da dođe »pod Mečita«, gdje će ga onda uhvatiti i pogubiti. Stigao je i Minja vojevoda s moračkim uskocima, i onda oni pošalju Malovića Đoku da zabavlja agu. Pod čadorom izdaje Malović donesenu odluku o ubijstvu aginu, i aga dozivlje

Muju Tanovića da on živa uhvati Karadžića i Cerovića ili da donese njihove glave. No uto je već Novica sa svojima navalio na turski tabor, koji je već bio »pod Mečita«, »baš u zoru kad pijevci poju«, a Turci, snom opojeni, udariše u bijeg. I aga je htio pobjeći, ali ga Amet potsjeti na sina agina Islam-bega, koji je ostao, i Smail-aga vrati konja. Na svoju nesreću! Ugleda ga Aleksić Mirko, opali tanka ćeverdara i obori agu s konja. Aga mu još htjede nešto kazati, ali mu Mirko otsiječe glavu i odnese je cetinjskom vladici. Vladika mu je za to dao stotinu dukata, a »Novici otsjekao platu na godinu stotinu dukata, i suviše gospodsku trpezu«.

Ova pjesma ima sadržinu »Čete« i »Harača« utoliko što prikazuje, iako vrlo kratko, sakupljanje čete i pogibiju aginu. Način skupljanja čete u narodnoj pjesmi i u epu sasvim je dabome različit. Mažuranić je tom sakupljanju dao potpuno svoj, pjesnički oblik, on ne spominje nijedno lice koje bi davalo inicijativu, jer on stvar uopćava, po njegovu prikazivanju četa se sakupila po nekoj nadzemaljskoj zapovijedi kao ruka pravde:

Čudna četa! Ne kupljena
kô se ina kupi četa;
tu se ne ču kano drugda:
»Tko je junak na ždrijelo!«
»‚Na ždrijelo junak tko je!'«
Tu ne jeknu jeka kršna.
Već ko tajni glas duhova,
koj'jem zbore višnji dusi,
šapat tamni Gorom Crnom
s jedne st'jene k drugoj prhnu.«

»Četa«, st. 14—23.

Iđe četa, ali kamo?
Man' ćeš pitat četu istu.
Man' ćeš pitat' brze munje,
i gromove gromke mani,
kud se ore iznad gore,
kad ti vazda odgovore:
»Ne mi, ne mi, no gromovnik
kom valjade svi da dvore!«

»Četa«, st. 45—51.

Ne spominje se ni Malović, ni Cerović, ni pop Dimitrija, ni Šujo Karadžić, ni Minja vojevoda. Spominje se jedino Mirko kao vođa čete. Shvatajući da to zahtijeva od pjesnika njegovo čisto umjetničko poimanje, jer on ne želi pojedinim licima cjepkati cjelinu sažete radnje, ipak zajednički fakat skupljanja čete u našoj stvari ne može biti povod za utvrđivanje zavisnosti, jer je to zapravo opće mjesto, skupljanje čete pred borbu neophodnost je koja se sama po sebi razumijeva. Sve to toliko više što je to sakupljanje u narodnoj pjesmi vrlo ukratko istaknuto:

To je njima vrlo milo bilo,
pa su sitnu knjigu učinili,
spremili je Minji vojevodi:
»A ču li nas, Minja vojevoda,
spremi nama moračke uskoke,
ne bismo li silu salomili,
pod Mečita Čengić Smail-agu.«

Kad je Minja riječi razumio,
knjigu čati, kupi Moračane,
ode s njima u Drobnjake ravne,
a do kule Đoke Malovića;
kad su braća na iskupu bili,
veli njima pope Dimitrija:
»Smrt Č. S.«, st. 11—123.

Na drugom mjestu:

Al vojvode srpske ne docnjele,
veće svoju vojsku okupile,

pa se sila u Drobnjake slila,
pred njima je Cerović Novica.

St. 174—178.

Muka raje pri skupljanju harača u pjesmi je dosta istaknuta prikazivanjem njezina jadnoga stanja (»Inačije življet ne možemo, jer nam gone konje i volove, nesta nama konja i volova, nesta nama dosta sitna blaga . . .« St. 90—93.), ali baš za opis muka rajinih u svom spjevu znamo pouzdano da se Mažuranić poslužio ovećim rukopisom iz 1843—1844 god., koji se našao u pjesnikovoj ostavini (v. Spomen-knjigu Matice Hrvatske, 1892, str. 122—125). U tom putopisu o Bosni muke su raje na isti način prikazane kao u »Haraču«, jer su otud u »Harač« i prenesene. Nijesu doduše u rukopisu opisane muke raje Smail-agina kraja, nego žepačkoga, ali pjesnik je to potpuno prenio u ep. Isto utrkivanje raje s konjima, isto udaranje napola mrtve raje da se digne, ista molba raje da im se da nešto vremena da isprose harač, isto vješanje raje i potpaljivanje, samo što se to tek sprema u »Haraču« i ne može izvršiti, jer četa predusretne upravo izdanu zapovijed aginu. Podudaranje epa u ovom mjestu s ovim rukopisom potpuno je, dok se u ovoj narodnoj pjesmi ne može naći nešto što bi govorilo za utjecaj. Ova pjesma zapravo daje samo suho opisan, neumjetnički podan sadržaj, a taj je bio pjesniku poznat i iz dopisa u »Ilir. novinama« (1840, br. 92 i dr.) i iz pripovijedanja onoga Crnogorca koji je bio na prolazu kroz Karlovac. Nijedna figura, nijedna konstrukcija ni kakva značajnija misao ove umjetnički malo vrijedne pjesme nije našla svoj odraz u Mažuranićevu spjevu.

A da Mažuranić ovu pjesmu nije uopće poznavao, dokazao je, činilo se, dr. Prohaska u svom »Tumaču« (str. 62) i potvrdio tako, koliko se tiče ove pjesme, poznatu nam već izjavu Vladimira Mažuranića. Dr. Prohaska kaže doslovno ovo: »Evo zašto mi držimo da Mažuranić tu narodnu pesmu . . . nije poznavao. Kada

je pesnik iz rukopisa čitao prvo pevanje svojega dela u obiteljskom i prijateljskom krugu, primetio je Imbro Tkalac, da se ne može kazati, kao što onda pesnik imađaše: »Sluge zove Čengić-aga«, jer se u naših muslimana konstruiše »aga« s *imenom*, a ne s prezimenom. Pesnik mu na to odgovori, *da ne zna drugog imena Čengićeva.* Još danas stoji u tome rukopisu Čengić-aga mesto »Smail-aga«. Da je pesnik čitao ili u sebe imao koju štampanu narodnu pesmu, on bi znao ime Čengićevo, jer u svakoj od njih, a pogotovo u toj *najranijoj,* na više mesta (oko 16 puta) dolazi ime Smail.« Ovo je posve ispravan zaključak, ali u toj izjavi Tkalčevoj osjećamo neku nepouzdanost. Zar je moguće da pjesnik nije znao, zapamtio ime agino od onoga Crnogorca putnika ili odrugud, kao što je zapamtio Tkalac koji se je očito manje zainteresirao za agin slučaj od Mažuranića, a znao je i zapamtio ime i Novice i Bauka i što ja znam kojega lica, ime dakle junaka koji je nosilac radnje i oko kojega je opleo glavnu ideju zar da ne poznaje? Kad bi za Mažuranića postojao jedini uzrok što junaka ne zove Smail-agom neznanje agina imena, zacijelo bi onda, pošto je doznao od Tkalca, i sam spjev drugačije nazvao. Međutim u »Iskri« spjev se još uvijek zove »Smèrt Čengić-age«. To nas utvrđuje u uvjerenju da jedan dio ove Tkalčeve izjave primimo s nepovjerenjem: možda je stari Tkalac 1893 u svom sjećanju na 1845 god. štogod zamijenio: možda se je Mažuranić ispričavao da ne zna za to tursko konstruiranje s imenom, a ne da ne zna ime. Zbog ove nepouzdane premise nepouzdan je i Prohaskin zaključak.

Prva nam pjesma nije dakle pomogla da se priklonimo bilo kojem od iznesenih mišljenja i tvrdnja interpretatora. Nismo mogli utvrditi da se njezino poznavanje odrazilo utjecajem na spjevu, ali nismo još posve uvjereni da je pjesnik nije poznavao. Moramo pričekati ne će li dalje istraživanje donijeti novih podataka koji bi obuhvatili i ovu prvu pjesmu. Prelazimo stoga na pjesme koje su Pasarića nagnale na njegov, poznati nam već, zaključak.

Pucićeva pjesma i prva Vukova sadržajno se posve podudaraju. Razlike među njima postoje samo u tome što je Vukova nešto opširnija, s češćim epskim ponavljanjima i u čistijem, pravilnijem štokavskom narječju. Kad na pr. aga piše pisma na tri strane za vojničku pomoć, sasvim ukratko šalje svoju poruku u Pucićevoj pjesmi:

»Ali-paša, dragi gospodare,
pošlji meni Miralaja sina
i š njim pošlji pet stotin' spajija.
Neka dođe Gacku širokome.
Ja ne smijem sjahat niz Drobnjake
da pokupim groša ni harača;
vladika je otrovao raju
i veliko mito obećao
tko će meni iskubiti glavu.«

U Vukovoj pjesmi naširoko ponavlja po tri puta cijeli početak iz pisma Malovićeva:

»Ali-pašo, dragi gospodare,
al' ne čuješ, al' ne haješ za me:
sva se moja odmetnula raja
od mojega zenđila Drobnjaka,
odmetnuše tri drobnjačka bana,
da ih tebi po imenu kažem:
od Tušine Cerović Novica,
od Malinska Damjanović Mirko,
od Petnice Karadžiću Šujo;
i prizivlju Kršikapu starog,
koji im je uskočio davno
od našega kršna Kolašina
pa on sebe odmeće Brđane;
no mi pošlji Miralaja sina
i još s njime stotinu konjika,
ma izbiraj konja i junaka
koj o konju i o sablji radi,
neka ide Gacku širokome.«

(V. S. Karadžić: S. pjesme IV, 429, str. 469 i d.)

Razumljivo je, broj ljudi pojedinih četa u tim pjesmama nije jednak. Sadržaj je pjesama ukratko ovaj:

Đoko Malović piše u Lipnik Smail-agi da se odmetnula od njega drobnjačka raja i da su »tri drobnjačka bana«, Cerović Novica od Tušine, Damjanović Mirko od Malinska, Karadžić Šujo od Petnice, otišli k vladici, »crnogorskom kralju«, i potužili se na agin zulum, jer im aga odvodi i ovce i jaganjce i volove i krave i teoce i groše i harače. Potužili se oni i na zulum agina sina Rustan-bega koji im sramoti djevojke. I nije samo to, piše Đoko, nego su od vladike zatražili vojske da pogube agu kad im dođe »u Drobnjake da kupi harače«. Vladika ne smije ulaziti u to zbog »svojega kralja Nikolaja« (koji sada dobro živi sa sultanom), nego treba da se između njih samih nađe koji junak da pogubi agu, a vladika mu obećava veliku nagradu. Tako se tri drobnjačka bana zakleše u crkvi sv. Petra da će pogubiti agu kada dođe u Drobnjake. Da to spriječi, nagovara Đ. Malović agu da dođe s nešto vojske na Duži, ka kuli Đokinoj, ne bi li kako predusretnuo i pogubio Novicu, Šuju i Mirka. Aga, ne budi lijen, odmah napiše tri »knjige«; jednu Ali-paši Rizvanbegoviću u Mostar, da mu on pošalje u pomoć »stotinu konjika« pod vodstvom sina Miralaja; drugu pobratimu Ahmetu Bauku u Nikšiće, da mu sa sto Turaka dođe u pomoć i da se sastanu kod Malovićeve kule; treću Mušović Mujagi u Kolašin,

da pritisne s vojskom »sva sela šaranska i sva sela do Dobrijeh sela«. Sam aga pođe s pet stotina Turaka u Drobnjake, Miralaja ostavi u selu Lazariću, s Baukom se nađe na ugovorenom mjestu. Čuvši za to, tri drobnjačka bana, prema prijedlogu Novičinu (»al' Novica mudar i pametan«), odluče da Šujo ode u pozdrave agi i da ga pozove na Mletičak, gdje će mu Novica i Mirko pokupiti i predati sav harač. Smail-aga primi Šuja s nepovjerenjem, ali Šujo ga uvjeri da je laž sve što priča Đoko. »Laže tebe Maloviću Đoko, laže Đoko da mu blaga date.« Aga nagovoren pođe odista na Mletičak s vojskom, kojoj straže postavlja Šujo, »pola vlaha a pola Turaka«, i onda, dobivši od age »po testu višeka«, ode gori Bukovici da ondje tobože čuva stražu od Brđana, a zapravo šalje glasnika Mirku i Novici da noćas navale. Novica i Mirko sakupili četu od tri stotine druga, »dobaviše popa sveštenika, pa lijepo društvo narediše, pričestiše i ispoviđeše i samrtnu pričest uzimaše«. Zatim otiđu na Mletičak, gdje Turci kano da slute da će Brđani udariti. Popadija popa zaviškoga i hodža Mušović pokušavaju nagovoriti agu da diže vojsku,

»Ja besjedi aga Smail-aga:
»Id' otole, hodža Mušoviću!
Ja s' ne bojim vlaha ni smokava,
ja s' ne bojim pet stotina vlaha,
Amet Bauk ne boji s' toliko;
od hiljade više udrit neće.«

(Stih 534 i d.)

Uto i pijevci zapjevali, a Novica i Mirko još oklijevaju, ali Karadžić neće nikako da se odgađa napad, »i pokrade konje od čadora i agina ata brnjastoga, pa zavede konje u planinu«. Onda svi navale, trista džeferdara čador razniješe kuršumima. Aga viknu konja, dadoše mu, i mogao je uteći, »al ne može Turčin od junaštva, pa on natrag uzvrati vrančića, a poteže sablju zakovanu da on vlaške osijeca glave«. Mirko Damjanović pogodi ga među oči, obori ga i otsiječe mu glavu. »Tu vojvode glave posjekoše, posjekoše glava osamdeset.« Skidoše i bogatu tursku odoru,

»Pobjegoše na vrelo Cetinje,
dočeka ih crnogorski kralje
pa vojvode dobro darivaše;
i vojvode njega darovaše,
dadoše mu glavu Smail-age
i dadoše ata brnjastoga.«

(St. 609 i d.)

U Pucićevoj pjesmi:

»Dvadest i tri otsjekoše glava
sve gospode od Ercegovine.
Tu pogine aga Smail-aga,
krilo tursko od Ercegovine;
ponesoše glavu na Cetinje,
darovaše Petrović vladici,
njih vladika darivao divno.«

Odmah udaraju u oči dva vrlo karakteristična zajednička mjesta ovih dviju narodnih pjesama s Mažuranićevim spjevom. Jedno od najjačih i najistaknutijih lica u »Smrti Smail-age Čengića« stari je svećenik koji priprema četu na tešku borbu. I u ove obadvije narodne pjesme vojska se prije borbe pričešćuje. Drugo zajedničko mjesto ovih narodnih pjesama s epom junačenje je agino prije okršaja. U Vukovoj prvoj pjesmi i Pucićevoj i u Mažuranićevu spjevu aga iskazuje riječima svoje junaštvo na isti način, tek kod Mažuranića njegovo je hvalisanje svedeno na mjeru. Ovo su konstatirali već i Šimić i Pasarić među više drugih manje značajnih podudaranja (Pasarić: Elementi ... str. 6—10), koja su sva zajedno Pasarića toliko uvjerila u njegovu tvrdnju. A baš su ova dva mjesta imala pretežno djelovanje i na dra. D. Prohasku da potpuno prijeđe preko izjava Vl. Mažuranića, Tkalca i I. Mažuranića (v. str. 63 njegova »Tumača«). I mora se priznati da je njihovo djelovanje veliko. Iznijećemo zato prije svega ta dva mjesta u ove dvije narodne pjesme i epu.

Mjesto o svećeniku glasi ovako:

U Vukovoj prvoj pjesmi:

»Te se skupi druga tri stotine,
dobaviše popa svještenika
pa lijepo društvo narediše,
pričestiše i ispoviđeše
i samrtnu pričest uzimaše.«

U Pucićevoj:

»Tu nađoše mlada svještenika,
iznesoše častno jevanđelje,
pričesti se Novica i Mirko
i još s njima nekoliko druga.
Tu žestoku kletvu učiniše,
tko bi izdo na Metličku Turke
nijednog se dobra ne držao,
izdalo ga ljeto i godine.«

U Mažuranića lik je svećenika u »Četi« idealno i naširoko prikazan, i najzad se kaže:

»Tader starac oči podigao,
blage oči i bijele ruke,
ter je četu oprostio gr'jeha.
Pak je Bogom darivati stade:
svakom momku po česticu daje
tajne piće, hljeba nebeskoga,
svakom momku po kapljicu daje
tajna pića, vina nebeskoga.«

Mjesto o hvalisanju junaštvom dolazi neposredno prije napada Brđana, kad nagovaraju agu da ode s Mljetička, ali on prkosno odgovara:

U Vukovoj prvoj pjesmi:

»Id' otole, mlada popadijo,
ja s' ne bojim vlaha ni smokava;
ja imadem pobratima svoga
po imenu Ahmeta Bauka,
koj' s' ne boji vlaha pet stotina,
a ja s', reče, ne bojim toliko,
od hiljade više udrit neće.«

U Pucićevoj:

»Ne bojim se Vlaha ni Gorana
Dokle mi je Amet od Nikšića.
Ne boji se Amet pet stotina,
ja boga mi i sam pet stotina,
od iljade više udrit neće.«

Kod Mažuranića neznatna modifikacija, ali u bitnosti jednako:

»Oj, Bauče, vr'jedna vojevodo,
tebe hvale da si junak dobar;
al' da udre miši iz planina,
kaž', Bauče, koliko bi miša
ti jedinac junak posjekao?« —
— »Daj šestinu, dobri gospodaru!« —
»Rđo, kučko, vojvodo Bauče,
mislio sam da si junak bolji.
Da udari dvadeset Brđana,
vjera turska tako mi pomogla,
jedin bih im poots'jec'o glave . . .«

Djelovanje je ovih podudaranja na istraživače bilo od presudnog značenja. Postavlja se naime pitanje kako bi do ovih zajedničkih slika, koje nisu sporednog značenja, moglo doći drugačije nego tako što je Mažuranić poznavao narodnu pjesmu ovakve redakcije. Tako je od Pasarića i njegovih istomišljenika pitanje bilo i postavljeno. A odgovor je nama već poznat: tražila se prilika u kojoj je Mažuranić mogao doći u dodir s narodnom pjesmom, i pronađena je u boravku ona dva Crnogorca u Karlovcu, onoga što je tražio zaslužbu i onoga što je, navodno, na trošak pjesnikova bogatog prijatelja doveden u Karlovac iz Crne Gore.

Ali pokazano je već da toga dozvanog Crnogorca stvarno nije ni bilo, nego da je on zapravo plod domišljanja Pasarićevih, koji je dočuo da je nešto s Crnogorcem bilo, ali nije saznao pouzdano što li je to bilo. A onaj drugi Crnogorac koji je bio na prolazu kroz Karlovac iz Beograda za Crnu Goru, prema riječima tako vjerodostojnih svjedoka kao što su Ivan Mažuranić, Imbro Ignjatijević Tkalac i Vladimir Mažuranić, čije izjave nose u sebi sav značaj očevidstva i gotovo ispovijesti, nije uopće pjevao nikakvu narodnu pjesmu o tom događaju, nego samo pripovijedao o njoj. A ipak, ona dva značajna mjesta koja govore o dodiru epa s narodnim pjesmama postoje i traže razjašnjenje. Kako da protumačimo to što se međusobno isključuje?

*

Stvarno, dok je za neke potankosti samoga sukoba pjesnik mogao doznati iz opisa bitke u Gajevim »Ilirskim novinama«, br. 92 od 17-XI-1840 i daljim, za ove značajne momente nije mogao iz njih doznati. Ogledaćemo još porijeklo ovih dviju narodnih pjesama: nekako u isto doba zabilježene su i Vukova i Pucićeva pjesma, iako su im godine štampanja vrlo različite (1849 i 1862). Vuk je svoju pjesmu zabilježio »1846 na Ubu od Mihaila Marinovića iz nahije Trebinjske iz sela Slimnice« (Vuk IV, XVII str.), za Pucićevu nemamo tačnih podataka tko ju je pjevao, gdje, otkud i kada, znamo samo da potječe »iz usta jednoga seljaka« i da je štampana 1849 godine, dakle nekako je iz istog vremena kad i Vukova, a obje zajedno nekako iz doba postanja Mažuranićeva epa ili, tačnije rečeno, vrlo blizu njemu. Osim toga, obadvije ove narodne pjesme znatnom vjernošću s historijskim događajem (isp. F. Šišić: Pogibija Smail-age Čengića, Hrv. Kolo IV, 1908, str. 164—181) i živahnošću radnje pružaju dokaz da su zasnovane na svježem sjećanju, a jer je Vukova prva pjesma iste redakcije s Pucićevom, iako su različita postanja, možemo odatle zaključiti da su vrlo blizu prvobitnoj pjesmi koja je nastala odmah iza samoga događaja, tj. da ove pjesme imaju zajednički jedan izvor, a to mogu biti ili izvorne pjesme o događaju, pjesme dakle koje su nastale neposredno poslije događaja i nedaleko od kraja zbivanja sa znanjem pojedinosti, ili sam historijski događaj. Drugačije se ne može objasniti takova srodnost u pjesama zabilježenih nezavisno. A Vuk štampajući prvu pjesmu navodi uz to da ima još četiri pjesme o ovom događaju koje su uglavnom nalik na ovu prvu (Pjesme IV, izd. 1896, str. 461), i to nas utvrđuje u uvjerenju da je prvih godina petog decenija devetnaestog stoljeća, ili uopće u petom deceniju devetnaestog stoljeća, u okolini koja je znala važnost pada agina na Mljetičku 1840, bila raširena i opće poznata ovakva redakcija pjesme kakve su ove naše pjesme. I, ako već ne uzmemo da je svaki Crnogorac mogao da pjeva ovakvu narodnu pjesmu, ništa nije vjerojatnije nego da je svaki Crnogorac koji je tada bio u okršajima s Turcima, a osobito takav za koga se tvrdi da je sam učestvovao u tom napadu na agu, kao što se tvrdi za Crnogorca prolaznika kroz Karlovac, mogao poznavati bilo sam događaj ili kakvu pjesmu ove, ovakve, onda raširene redakcije narodne pjesme u kojoj dolaze ona dva značajna mjesta. A za našeg Crnogorca može se sa sigurnošću tvrditi da je poznavao oboje. Zato ja držim, na osnovu izloženoga i na osnovu vjerodostojnih i pod-

udarnih izjava I. Mažuranića, I. Tkalca i V. Mažuranića, da onaj prolaznik Crnogorac odista nije pjevao nikakvu narodnu pjesmu o smrti Smail-aginoj, nego da je pripovijedao o tom događaju na osnovu neke njemu poznate narodne pjesme koja je bila ove redakcije vukovsko-pucićevske, koja se opet temelji na prilično dobrom poznavanju historijskih fakata, i na osnovu samoga događaja u kojem je učestvovao i koji se je već, tri-četiri godine poslije događaja, pomalo isprepletao u sjećanju sa narodnom pjesmom. A pjesnik je ove podatke, koje je čuo negdje 1843 ili 1844 god., mogao dobro upamtiti, iako nije pravio bilježaka, jer su značajni i jer je čitavo Crnogorčevo pripovijedanje ostavilo dubok utisak na sve prisutne, a i u Mažuranićevoj kući mnogo se još o tom kasnije govorilo. (»Naravno je, da je pričanje ovog čovjeka duboko dirnulo blagu i umjetničku ćud Tvog otca; tako u čitaonici kao u Vašoj kući dugo i često se razgovaralo o ovom Crnogorcu i mukama jadne raje pod Turcima i ludoj politici evropskoj.« V. spom. pismo Tkalčevo iz g. 1893.) A imamo i potvrdu da je baš o Bauku i njegovu pjevanju govorio ovaj Crnogorac: »Tako reče Crnogorac: »Kad ono za čadorjom stajasmo, slušasmo, gdje Bauk Čengiću pljevi te pljevi.« (Pjesme I. M., 1895, str. 233.)

Ova tvrdnja rješava zbrku koja je postojala u dosadašnjim tumačenjima, usvajajući ono što je konstatirano kao ispravno od Pasarića i onih koji prihvataju njegovo mišljenje, i ono što je bilo ispravno u izjavama obojice Mažuranića i Tkalca. A u tom da su baš pjesme ove redakcije ovakvog značaja kakav im pridajemo, uvjeriće nas još jače razmatranje pjesama koje su postale mnogo kasnije od vremena stvaranja epa, jer one ovih naših značajnosti, kao što ćemo vidjeti, ili nemaju ili ih, kod sasvim novih pjesama, pjevači zapravo prepisuju iz Vukove zbirke kao izvora. Zato prelazimo na kratak pregled ostalih narodnih pjesama.

Vukova druga pjesma razlikuje se od prve po tom što je ubistvo Smail-age jače motivirano kao osveta vladike za grahovski poraz; tu već nema traga trojici banova, nego se sam Novica zaklinje da će ubiti agu; ne osjeća se urota, jer Šujo sam iz svoje inicijative ide agi u posjete; štaviše i Novica ga posjećuje, a aga ga postavlja glavarom u Drobnjaku i skupljačem harača koji će biti predan agi na Mletičku. Ali Novica, skupivši vojsku i navalivši na čador agin, ubije Smail-agu, a Mirko Damjanović otsiječe mu glavu. U toj pjesmi ne pojavljuje se ni svećenik, a ne nailazimo ni na hvalisanje

agino, kako se ne boji 500 Vlaha, ovdje selo nije Tušina nego Tušimlja, itd. Prema historijskim podacima pogibija agina konačni je akt dobro spremane urote, tako je to i u prije navedenim pjesmama, dok se to u ovoj samo naslućuje kad se ipak Novica i Šujo nađu zajedno u času pred bitkom, radeći prije toga svaki na svoju ruku. To bi sve upućivalo ili na mlađe postanje ove pjesme ili na pjevača koji je dalje od kraja događanja i nijesu mu poznate potankosti, nego sve pjeva po daljem čuvenju. Ovu pjesmu, kaže Vuk, »dao mi je preklani na Cetinju serdar Đuko Sredanović koji je ondje kao upravitelj dvora kneževoga, a on ju je dobio od nekoga iz Hercegovine«. (Vuk, Pjesme IV, izd. 1896, str. XLIV.) Znači, pjesma je s kraja pedesetih godina, jer je Vuk svoju četvrtu knjigu izdao 1862, dakle negdje iz vremena oko 1860. Kasno vrijeme postanka, udaljenost od historijskog događaja, velike razlike od prijašnjeg tipa pjesme, i bez svjedočanstava Mažuranićevih i Tkalčeve izjave, govore protiv mišljenja da bi Mažuranić poznavao ovakvu pjesmu, odnosno da bi pjesma ove redakcije izvršila kakav utjecaj na pjesnikovo stvaranje.

Vukova treća pjesma vrlo je kratka. Dva zlosretna vrana javljaju Smail-aginici da su Drobnjaci pogubili agu. Jedan graje, drugi progovara:

»O kaduno, Smail-aginice!
Radi bismo kazat dobre glase,
ne moremo no kako je bilo:
u Drobnjake jesmo omrknuli,
a iz njega jutros polećeli
i viđeli Čengić Smail-agu.
Jutros ti je zdravo osvanuo
i jutros mu vojska udarila,
i njegovu pogubili glavu,
i od njega jade sačinili,
tu smo bili i očim' vidjeli.«

To je cijeli referat o događaju i iz samoga toga vidi se da pjesma ne može ulaziti u naše razmatranje, i bez obzira na to što je štampana mnogo kasnije nego ep.

Sve druge narodne pjesme daleko su od doba Mažuranićeva umjetničkog stvaranja, a i njihov je sadržaj takav da bjelodano pokazuje da ne mogu utjecati na dosad postavljen rezultat. O njima se zapravo govori samo radi potpunosti obrađivanja materijala.

Sava Matov Martinović štampao je u Novom Sadu 1880 dvije narodne pjesme u vezi sa Čengićima: »Smrt Smail-age Čengića« i »Smrt Alaj-bega Čengića«. O njemu kaže Vuk u Pjesmama IV, str. XLII ovo: »Savo M. Martinović Cetinjanin, koji je prvijeh

godina vlade Crnogorskog kneza Danila bio stotinaš u vojsci Crnogorskoj, potom je zbog poznate onamo nesloge i zavade izišao iz Crne Gore i sad živi u Zadru. O ovome znatnome Srbinu ja ću, ako Bog da zdravlje, govoriti više u petoj knjizi, za koju ću gledati da se što prije počne štampati.« Od toga je pjevača i Vuk primao i štampao narodne pjesme u 4 i 5 knjizi. Ova njegova pjesma o smrti Smail-age bliza je Vukovoj prvoj, pa ako možda nije pod njezinim utjecajem nastala, a to se može lako vjerovati da jest, jer su pjevači u novije vrijeme sve više pjevali prema Vuku (nedavno i Tanasije Vučić), mogla bi biti novom potvrdom za raširenost vukovsko-pucićevske redakcije. I tu je Malović izdajica, zavjerenici su dva Cerovića, Karadžić i Damjanović. Ne slaže se s Vukovom u nekim mjestima, bez sumnje je mlađa od nje, pa zbog toga i zbog kasnog štampanja ne donosi u naše razmatranje nikakvih novih činjenica.

Pjesmu u »Bosanskoj vili« 1890 zapisao je V. Radojević od guslara Tošića u martu 1890 (v. »Bos. vila« 1890). Vladika crnogorski i Mašan šeću poljem cetinjskim i sjećaju se da Grahovo još nije osvećeno. Mašan upozorava vladiku na junaka Novicu koji bi mogao pogubiti agu. Vladika stoga brzo šalje pismo Novici s porukom da odmah dođe na Cetinje. Pošto je Novica došao i čuo što želi vladika, povrati se svojoj kuli i poziva Smail-agu da kupi harač »ali sade ali ikadare«. Čengić dolazi s trideset Turaka, Novica ga dočeka, pogubi ga i odnese glavu aginu na Cetinje. Pjesma nije ni po čemu bliza onim starijim pjesmama o događaju; već se izgubio spomen i na Karadžića i na Damjanovića i na Malovića i na Mljetičak; u uspomeni ostao je još jedino Novica koji sam ubija Smail-agu. Pjesma pokazuje sve značajke postanka u doba kad su pojedinosti o smrti aginoj izblijedjele, a u sjećanju su ostali samo najuži, najglavniji akteri, vladika, Čengić, Novica.

Pjesma štampana u »Bosanskoj vili« 1901 zabilježena je od St. R. Delića i početkom je potpuno zavisna o prvoj Vukovoj, ali se prema kraju od nje sve više udaljuje; u njoj ne nalazimo ni ona dva karakteristična mjesta o svećeniku i o Bauku, odnosno aginu junačenju. S obzirom na to što je štampana već u dvadesetom stoljeću kad mnogim, pa i istaknutim narodnim pjevačima kao izvor služi Vukova zbirka, kako je to utvrdio prof. Murko u izvještajima o svojim putovanjima po krajevima gdje još živi narodna epika, mislim da se i u ovoj pjesmi ne smije gledati drugo nego odjek Vukove pjesme.

Treću pjesmu u »Bosanskoj vili« 1905 priopćio je opet St. R. Delić, prepisavši je sam iz nekoga rukopisa koji nije bio najbolje sačuvan. Pjesma nema ni početka ni kraja, ali i po sadržaju sačuvanoga većeg dijela možemo je lako staviti uz Vuk-Pucićevu redakciju. Nemoguće je odrediti kad je zabilježena u rukopisu, jer ga nemamo, ali po sadržaju vidi se velika vjernost s Pucićevom i prvom Vukovom pjesmom. Ona dva karakteristična mjesta i u njoj se nalaze, a na nekim većim mjestima potpuno se istim riječima govori kao i u Pucićevoj, na pr. cijeli onaj pasus o svećeniku, zapravo kaluđeru: »Tu nađoše mlada sveštenika . . .«, tako da možemo i ovdje zaključivati na knjiški utjecaj.

Napokon, god. 1910 štampana je u zbirci Dragovića-Đuričkovića pjesma zapisana od guslara St. R. Đuričkovića iz Zagarača. Tu se već ne može govoriti, punih sedamdeset godina poslije smrti agine na Mljetičku, da bi pjesma koja ima toliko vjernosti s prvom Vukovom kao ova, mogla nastati drugačije nego pod utjecajem Vukove pjesme. Tok događaja je uglavnom isti, sam put agin, način na koji tamo dolazi, otsjeda u Đoke, bude prevaren od Šuje, sve je to kao u Vuka. Imena junaka ista su i tačno su označena sela iz kojih potječu. Razlike koje postoje malene su i možemo ih lako objasniti. Neke su očita posljedica promijenjenog načina života kroz tih sedamdeset godina. Kaluđer komu aga čini zulum proklinje ga i proriče mu cijeli udes, Šujo polazi k agi sa željom da se ukloni Baukova vojska od ostale agine, tako da aga ne bi imao odveć jaku silu protiv urotnika. Napadaj na agu izvršava se danju, ne »u zoru kada pijevci poju« i u noć, to očito zato da se iz samoga događaja koji nosi karakter zasjede učini junačkije djelo. Nagrada koju urotnici dobivaju od crnogorskog vladike za svoj čin već je sasvim moderna:

»Vladika ih lijepo dočekiva,
dade njima krste i ordenje
za njihovo junačko poštenje.
Za junake to najljepša dika.
Cerovića stavi u senatu.«

Osvrćem se još, samo radi potpunosti, na pjesmu koju spominje Tomić u Čupićevoj »Godišnjici« 1911. Pjesma nam nije poznata ni u cjelini ni u ovećim odlomcima, nego znamo samo nekoliko stihova iz nje, a i sadržaj kako ga iznosi Tomić. U njoj je pop Mitar Golović glavni akter pri ubijanju age. On dolazi Čengiću s namjerom da ga ubije, ali aga sazna da je Golović u službi cetinjskoga vladike i dade ga izbatinati. Golović se prividno pritajuje,

ne ljuti se naoko na agu i vodi ga na Mljetičak, gdje bude aga pogubljen. Po onome što nam je o pjesmi rečeno, ne vidimo u osnovnoj liniji nužnih uzajamnosti sa Mažuranićevim spjevom, koje bismo mogli uzimati u obzir u slučaju da je pjesma štampana i da se o njoj ne govori tako kasno.

*

Tim bi bio završen pregled narodnih pjesama o smrti Smail-aginoj. Ove posljednje pjesme nisu mogle donijeti za samo razmatranje nikakvih novih momenata. Zaključak koji je donesen mogao se je dakle zasnivati svega na prve tri spomenute pjesme. Za prvu pjesmu konstatirao je, spomenuli smo, dosta neuvjerljivo dr. Drag. Prohaska da je pjesnik nije poznavao. Nas o tome mnogo više uvjerava izjava Vladimira Mažuranića koja je izrečena apodiktički, ali, ne smijemo zaboraviti, očito na osnovu onoga što je Vladimir čuo od samoga pjesnika nalazeći se prema njemu u najbližoj okolini. Poslije cjelokupnog razmatranja moramo izjavu Vladimira Mažuranića protegnuti i na prvu štampanu pjesmu, za koju uostalom nismo mogli ni utvrditi utjecaj na ep. Pasarić ovu pjesmu nije poznavao i ne uvodi je u svoje razmatranje. On se zadržava i donosi svoje mišljenje, koje onda prepričava Prohaska, na osnovu razmatranja druge i treće pjesme. Ali u raspravi je pokazano kako se je došlo do tog mišljenja na nepouzdan način, a poslije izjava dvojice Mažuranića i I. I. Tkalca to mišljenje, prepričano kod Prohaske i primljeno od drugih literarnih historika, nije već ništa drugo nego jasna zabluda. Istaknuto je što je do nje dovelo, a poslije ispravka nekih Pasarićevih kombinacija i uzimanja od njega onoga što je ispravno, poslije usvajanja izjava vjerodostojnih svjedoka i vođenja računa o faktima, izveden je u ovom našem pitanju zaključak vrlo jednostavan i jasan: Mažuranić odista nije poznavao prije nego što je ispjevao ep nikakve narodne pjesme o smrti Čengić-age, ali je prema pričanju crnogorskog putnika, koji je prolazio kroz Karlovac i koji je svoje pričanje bazirao na svježini samoga događaja i pjesama o tom događaju, doznao za neka značajna mjesta koja se nalaze u kasnije štampanim narodnim pjesmama i koja su zavodila sve istraživače ovoga pitanja i poslije 1895 godine.

Mažuranić je sa svojim epom doživio gorko razočaranje. Dugo vrijeme bilo je potezano pitanje tko je autor epa, on ili Njegoš, dugo vrijeme diralo se u čast pjesnika koji to nije zaslužio. Pitanje je to sad već zauvijek riješeno u prilog povrije-

đenoga pjesnika, i već ga nitko ne poteže. Ne mislim ovaj slučaj s narodnim pjesmama uspoređivati s pitanjem o autorstvu spjeva, jer je ono mnogo zamašnije. Ali i u ovom našem slučaju najvećem pjesniku hrvatskoga preporoda nanesena je krivica, ne možda po tome što bi on tvrdio da nije poznavao narodne pjesme, a istraživači da jest, jer on to nije tvrdio, nego po tome što se na njegove riječi: »On (Crnogorac) je *kazivao ... i pripovijedao ... Pripovijedao* je i o Bauku« ... nije uzimala prava pažnja, preko njih se u jednom dijelu značenja prelazilo. O tom se Crnogorcu vodilo računa, i istraživači su se pozivali na nj, ali uvijek kao na pjevača koji je *pjevao.* A naš je pjesnik bio čovjek koji je vrlo dobro razlikovao stvari, koji je mnogo pazio na izražavanje, a bio je kod nas i jedan od najkulturnijih ljudi svojega vremena. Vladimir Mažuranić svoju apodiktičku tvrdnju bez sumnje osniva na riječima koje je čuo od oca. A zar itko može pomisliti da bi ovakav jedan duh kao što je bio Ivan Mažuranić govorio o »pripovijedanju, kazivanju«, a ne pjevanju, i da bi njegova najbliža okolina bila upućena u to da nije poznavao pjesmu, a on da ju je ipak poznavao?! Zar čovjeku koji je bio književno toliko obrazovan i upućen u pjesničko stvaranje, kao što je bio naš pjesnik, nije bilo posve jasno da pjesničko djelo kao umjetničko djelo ništa ne gubi i ne dobiva, ako se konstatira ili odbija pjesnikovo poznavanje narodnih pjesama? Zar bi kod ikoga od ljudi koji znaju u čemu je bit umjetničkog djela priznanjem pjesnikovim da je poznavao kakvu pjesmu — pjesnikova slava štogod potamnjela? Ni izdaleka! Znao je to zacijelo i I. I. Tkalac i Vl. Mažuranić. Ako bi tko išao tako daleko da posumnja u istinitost njihovih izjava, visoka kulturnost ovih ljudi koji znaju što čini bit umjetničkog djela sasvim bi ih obezoružala.

Dokazivanje mojeg zaključka u ovoj raspravi bilo je izvršeno na osnovu činjenica, a potvrđuje ga najzad, kao što se vidi, i logičko razmišljanje o samom predmetu. Završavam ovu svoju raspravu, u kojoj sam, priznajem, pri konfrontiranju ovako protuslovnih izjava, na momente bio u velikoj nedoumici i činilo mi se da neću moći izaći iz toga s nečim pozitivnim, — završavam dakle ovu raspravu sa željom da se pri budućim dodirivanjima ili tretiranjima ovoga pitanja opet olako ne prelazi preko riječi pjesnika Mažuranića, da druga dva ugledna svjedoka i ne spominjem.

Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbavskom polju g. 1493

(Pokušaj njegova potanjeg životopisa)

Napisao

Aleksije A. Olesnicki

Primljeno u sjednici historičko-filologičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 8. ožujka 1937.

»... Po naredbi Višnje Istine dobih [na Krbavi]
takvu pobjedu,
kakvu zadobi još samo Murad-han na Kosovu!
Je li baš čudo ovo dobiće, kad su tajni vitezovi
moji pomoćnici na zemlji i na nebu!« ...
(Iz slavodobitnog spjeva Jakubova o
pobjedi na Krbavskom polju)

Ličnost Gazi Jakub-bega, pobjednika na Krbavskom polju, čini se, dosad nije bila predmet specijalnoga naučnog proučavanja.[1] Premda je ovaj vojskovođa imao sudbonosnu ulogu u historiji hrvatskoj, domaći historici, koji su temeljito i natanko ispitivali ovaj razboj i sve njegove okolnosti, samo su kao mimogred spominjali njegovo ime. Čak i Safvet-beg Bašagić, pjesnik-historik, koji je tako vruće ljubio prošlost svoga zavičaja, u svojoj »Kratkoj uputi u prošlost Bosne« posvetio je Jakubu samo nekoliko riječi, i ne sluteći, da je Jakub-beg njegov zemljak.[2] Turski historici, Sa'd-ud-din[3] i 'Âlī,[4] u svojim tevarihima također svraćaju razmjerno malo pažnje ovome osvajaču. Da bismo mogli napisati ovaj kratki

[1] Encyclopédie de l'Islam ne daje Jakubova životopisa. Isp. opet: Hammer, Gesch. Osman. Dichtkunst (GOD) I 320—21 sa pogrešnim datiranjem.

[2] Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (KU) 22—3.

[3] Sa'd-ud-din (umro 1599), Tadž ut-tevarih II 112, u prijevodu Gallandovu, Biblioth. Nation., Paris (BNP), Ancien Fonds Français N. 6075 f. 342.

[4] Mustafa b. Ahmed, poznat imenom 'Alī (umro 1599), Künh ul-aḫbār BNP Suppl. turc, N. 1028 f. 186b.

životopis i ocrtati historijsku sliku ovoga energičnog vojskovođe i čestitog državnika, morali smo samostalno tražiti i sabirati podatke i činiti izvode i zaključke. Dalje navedeni podaci, koje smo ponajviše našli i sabrali sami, u jeseni g. 1932 u Narodnoj biblioteci u Parizu, povađeni su većinom iz starih bezimenih turskih kronika iz početka XVI stoljeća, pa su radi toga dragocjeni kao svjedočanstva suvremenika.

*

Ono, što znamo o podrijetlu Jakub-bega, vrlo je oskudno. Sidžill-i 'Osmānī[5] u kratkoj biografijskoj bilješci naziva Jakuba oslobođenim robom hadumom (»āzadlū ve tavāš köle«) Muhameda II. Nepoznati turski historik iz početka XVI vijeka, koji je u svojemu »Ta'rīh-i āl-i 'Osmān« dao najstariji od dosad poznatih izvještaja na turskom jeziku o krbavskom razboju, koji ćemo dalje navesti u cjelini, kazuje: »Jacqūb bio je rodom iz vilajeta Bosne. Dospjevši jednoć pred sultana Muhameda, dobio je zatim odgoju kod toga sultana.«[6] Nama je dakako dragocjenije svjedočanstvo ovoga suvremenika nego kompilatora XIX stoljeća, iako se jedno drugome ne protivi. Iz jednoga i drugoga možemo izvesti zaključak, da je Jakub bio u ranoj mladosti, vjerojatno oko polovice XV stoljeća, u Bosni zarobljen, da je svojom vanjštinom svratio na se pažnju, bio odijeljen od drugih zarobljenika i poslan u carske saraje, gdje se svidio Fatihu, koji ga je ostavio kod sebe i dao mu odgoju, čini se, među svojim ičoglanima (paževima). Historiji je dobro poznata sklonost Muhameda II k lijepim dječacima, kojih je radi zadovoljavanja svoje pohote držao kod sebe čitav harem.[7] Jakub,

[5] Mehmed Surejjā, Sidžill-i Osmani (SO) IV 647.

[6] Prilog II. BNP AFT N. 99, 117 Suppl. turc N. 1047. O bezimenom autoru ovoga tariha v. Olesnicki, Turski izvori o Kosovskom boju (TK), Glasnik skop. nauč. društva XIV 67.

[7] Pederastija u privatnom životu Fatiha nije igrala baš malu ulogu. To često svjedoče zapadni i istočni ljetopisci XV stoljeća. Poznato je na primjer, da je po osvojenju Carigrada bila priređena velika gozba, na kojoj je Muhamed opivši se naredio da mu dovedu krasnoga dječaka, četrnaestogodišnjeg sina prvog dostojanstvenika Luke Notare. Notara se odupro izručenju svoga sina, koji je bio silom odveden i silovan. Za svoju nepokornost otac i sva njegova porodica bili su smaknuti, a leševi njihovi bačeni na ulicu. (V. Крымскій, Исторія Турціи. 67—8.) Suvremenik Filip iz Bergama u »Supplementum chronicarum« 290 (Mleci 1486) kaže za Fatiha: »In mares et feminas equaliter ardebat, puerorum et feminarum turbam pro sua libidine clausam custodiri faciebat.« Vicekancelar rodskih vitezova u prigodi smrti Fatihove govori o njemu: »... qui tot masculorum concubitus exercuit.« G. Caoursini, Oratio in Senatu Rhodiorum de morte Magni Turci habita MCDLXXXI (Hammer, GOR III 426). I Halko-

koji se svidio kao prikladno momče i bio odlučen iz hrpe, znao je zatim svojim umom i sposobnostima zadobiti milost i povjerenje svoga gospodara i tako osigurati sebi karijeru u životu.

Po navedenom svjedočanstvu suvremenoga ljetopisca vidi se jasno, da je Jakub bio sin kršćanskih roditelja. Zarobljeni kršćanski dječak, pošto je bio sunećen, dobio je s novom vjerom tuđu novu psihologiju, koja ga je navodila, da se s neugodnošću i gnušanjem sjeća svoje porodice i svoje prošlosti. Nije li značajno, da se nigdje u izvorima ne spominje ime Jakubova oca, pa ni pod eufemističkim pseudonimom roba Božjega ('Abdallah i sl.), kako su to redovno činili poturice. Samo ovo dragocjeno za nas svjedočanstvo spomenutoga ljetopisca o bosanskom podrijetlu Jakubovu, jedino u cijeloj turskoj historiografiji, nije li dosta značajno za našeg junaka, koji je vjerojatno tajio čak samo ime svoje otadžbine. Nije nam jasno, zašto je i u kojim okolnostima bio Jakub uškopljen. Moguće da je prva njegova služba bila u carskom haremu. Ime hadum (eunuh) svakako ostalo mu je za sav život, ušlo je u historiju i prionulo je za njegovu uspomenu u pamćenju narodnom.[8]

Kad je odrastao i pokazao se vrijedan u carskoj službi, poslao ga je Muhamed u Amasiju kao pomoćnika i savjetnika mladome Bajazidu, nasljedniku prijestola, koji je tada upravljao tom pokrajinom. Sjeverno-istočna granica anatolskih zemalja radi blizine i susjedstva Uzun Hasana, turkmenskoga gospodara, trebala je tada mudru i energičnu upravu.[9] Ovo pridjeljenje mladoga Haduma Jakuba u pratnju mladoga šāh-zāde (carevića) imalo je odlučnu ulogu u njegovu životu i odredilo mu sav budući tečaj. Umni,

---

kondila pripovijeda, kako se lijepi vlaški vojvodić Radul-beg, bježeći od neplatonskog milovanja Muhamedova, morao jednog dana popeti na visoko drvo, da se spasi od njega (Chalcocondylas 499, Bonn 1843). Isti pisac navodi, kako je »Veliki Turčin« planuo strastvenom mržnjom protiv jednoga od svojih paževa (ič-oghlani), jer je bio uskočio iz carskog saraja i postao intiman ljubimac lezbijskog vojvode Gattilusija (Chalc. 528 i Duka 512, Bonn 1834). Po osvojenju Trapezunta dao je Muhamed sabrati na jedno mjesto sve lijepe dječake, od kojih su mnogi imali postati žrtvom njegove abnormalne ljubavi. Chalc. 497. Slično pripovijeda Halkokondila o vlaškim dječacima, koje je svake godine slao caru na dar vlaški vojvoda.

[8] Ispor. Pečevi, Tarih II 126—7. Carigrad 1866; o tom govorit ću potanko u posebnoj studiji o sisačkom boju g. 1593.

[9] O Uzun-Hasanu (Dugom Hasanu, kod evropskih suvremenika Ussun Cassano ili Assambech, umro 6 jan. 1478), gospodaru turkmenskog plemena Aq qojunlu (Bijeli ovan) vidi odličnu studiju Vl. Minorski, La Perse au XVe s. entre la Turquie et Venise, Publications de la Soc. des études iraniennes et de l'art pensan, 1—23. Paris 1933. Isti u Encyclop. de l'Islam (EI) IV, 1153—7.

energični i odlučni Jakub brzo je stekao povjerenje i prijateljstvo Bajazida, čovjeka miroljubiva karaktera, mekog, neodlučnog, koji se više zanimao za književna djela nego za ratna junaštva i slavu. Sufijski derviški ideali, preziranje nepostojanosti i taštine ovoga laživoga prolaznog svijeta (fanī dünja) i čežnja za drugim mirom blažene vječnosti svijetlili su Bajazidu za svega života, stajali su ga naposljetku prijestola i života, no dali su mu u historiji pridjevak velī (sveti). Kako često u životu, ova dva različna karaktera, dvije krajnosti, izvrsno su se složile i najprisnije prijateljstvo svezalo je idealistu Bajazida sa ponositim i častoljubivim Jakubom. No ako je Bajazid svome mladome prijatelju poklanjao povjerenje, priznavao i cijenio njegov um i sposobnosti, i Jakub je svome visokom pokrovitelju uzvraćao bezgraničnom zahvalnošću i odanošću. Utjecaju sufizma, koji je vladao na dvoru u Amasiji, jamačno nije se oteo ni Jakub. Ovdje u Amasiji susreo se vjerojatno Jakub s učiteljem (hodža-mu'allim) Bajazidovim, poznatim astronomom-matematikom i historikom Mevlanom Mīrem-Čelebijom,[10] koji je kao član jednoga od derviških tarīqata (redova) nemalo utjecao na svoga učenika Bajazida i položio u njemu idejne temelje sufijskog misticizma. Kako ćemo vidjeti, Mīrem-Čelebija gojio je živo prijateljstvo i prema Hadumu Jakubu.

Malo zatim, kako je Jakub bio pridijeljen k Bajazidu, imenuje ga carević svojim kapu-agom.[11] To je bila veoma povjerljiva i odgovorna služba, ali ona je Jakubu omogućila da bude u stalnoj vezi sa svojim gospodarom. Imenovanjem ovim počeo se za Jakuba dug niz milosti i odličja, kojima ga je nagrađivao njegov visoki pokrovitelj. Bajazid je postepeno uzdigao svoga ljubimca sa položaja roba haduma do najgornjih stepenica svojega prijestola.

Po smrti Muhameda Fatiha (3 svibnja 1481) nastupio je za tridesetipetogodišnjega Bajazida niz teških i dugih kušnja, možda i odviše teških za njegov miroljubivi i neodlučni karakter. U tim

[10] Mevlana Mahmud bin Muhammed Mīrem Čelebi, u našega anonimnog ljetopisca Mejrem Čelebi, bio je muderris i mu'allim (nastavnik i učitelj) Bajazida II. Ispočetka bio je muderris u Monastiru (Bitolju), kasnije u Galipolju, Drinopolju i Brusi. Po dolasku Bajazidovu na prijesto bio je imenovan qadi'askerom u Anatolu. Umro je g. 931 = 1524. Bio je izučen u matematici, astronomiji i historiji. Od njega se sačuvalo nekoliko matematičkih rasprava. Vidi Hammer Gesch. Osman. Reiches (GOR) I 688; Brockelmann Gesch. arab. Lit. (GAR) II 447. SO IV 310.

[11] Qapu aghasi ili ič-aghasi, glavni hadum, koji je imao pravo ulaziti u carski harem; zatim dvorski maršal.

časovima prijateljstvo i požrtvovna odanost neustrašivoga i odlučnog Jakuba mogli su odigrati važnu ulogu. Historija nije sačuvala direktnih podataka o ulozi, koju je mogao imati Hadum Jakub u borbi za prijesto Bajazida s njegovim bratom sultanom Džemom. No savjeti njegovi i odlučnost jamačno su dobro dolazili Bajazidu u kritičnim momentima te borbe. Kako je u Amasiji dobio glas o smrti očevoj, Bajazid je odmah drugi dan sa četiri tisuće konjika potekao prema Carigradu. Jamačno ga je na tom pohodu pratio i Jakub. U stolici Bajazid je Jakuba doskora nagradio službom miralema.[12] No stanje u državi bilo je nesigurno, pletke Džemove nijesu prestale. Carstvo je trebalo krepke ruke, i Bajazid pošlje svojega vjernog Jakuba opet u Amasiju, ovaj put da bude lala njegovu sinu sultanu Ahmedu. Poznato je, kako je Bajazid ljubio Ahmeda, svojega trećega sina, kako ga je pripravljao za svoga nasljednika na Otmanovu prijestolu, i zato služba Jakuba kao lale (odgojitelja i dvorskog meštra) svjedoči o povjerenju, koje je on imao kod svoga gospodara.

U početku 1485 godine Bajazid povjeri Hadumu Jakubu mjesto romanijskog beglerbega. Ovo je prvo beglerbegovanje romanijsko Jakub-begovo potrajalo, čini se, malo više od godinu dana.[13] Približavao se sukob Ruma i Misira za Anadoliju i Šam. U prvoj fazi te borbe (g. 1485—1490), nesrećnoj za Turke, Jakub-beg imao je aktivno učešće, no nije ga uvijek tu pratila slava. Tako, g. 1485 Bajazid posla Jakuba, novoimenovanoga beglerbega, s vojskom od Romanije u pomoć k svome savezniku 'Alā-ud-davle, knezu turkmenske dinastije Zū-l-qadrove, na kojega su udarile vojske od Šama i Haleba. O toj vojnici imamo kratke i protuslovne izvještaje. Hammer po kasnijim turskim izvorima kaže, da je Jakub-paša pao u busiju u okolici Malatije i bio razbijen od Biš-bega, glavnoga silahdara misirskog sultana Kaitbaja.[14] No spomenuti suvremeni ljetopisac svjedoči nam naprotiv, da je na toj vojnici Jakub imao potpunu pobjedu nad neprijateljem pod Hirmān-kal'a (među Tarsom i Adanom), razbio devet tisuća Arapa, odsjekao glavu malik-ul-umarā' Ardušu, zapovjedniku halepske vojske, i zasužnjio Karadža-bega, sandžak-bega od Darande. Karadža-bega i mnogo-

[12] Mīri-alem = sandžak-begi.

[13] V. pril. II.

[14] Hammer, GOR I 632. U rukopisu BNP Suppl. turc N. 1047 ime Qaitbaj piše se u formi: »Qajti-beg«.

brojne trofeje, među njima i Arduševu glavu poslao je pobjednik caru Bajazidu. Vjerojatno taj poraz i pobjeda bit će epizode istog vojnog pohoda, no suvremenik izdigao je pobjedu, zašutjevši u svom ljetopisu poraz Jakubov.

U vojnici iduće godine 1486 nalazimo opet Jakub-bega. Nije jasno, je li Jakub imao učešća u boju kod Qarahana oko 10 ožujka iste godine (početak mjeseca rabīʿ ul-avvala 891 g.), gdje je poginuo zet Bajazidov Ferhād-beg, otac Husrev-bega, poznatoga bosanskog namjesnika (Prilog III). U tom boju turska vojska pretrpjela je poraz i pod zaštitom noći hitno uzmakla.[15] Čini se, da je upravo u to vrijeme Hadum Jakub bio poslan od Bajazida u Ajdin. ʿÂlī u svojoj historijskoj radnji »Künh-ul-ahbār« (jezgra vijesti) nakratko bilježi ovo imenovanje Jakubovo: »Zatim događaji zahtijevahu, da njemu (Jakubu) bude povjeren sandžak Ajdin eli.«[16] ʿÂlī ostavlja čitaocima da nagađaju, kakvi su to bili događaji. Možda su to bili kakvi glasovi o novim planovima sultana Džema, koji je u to vrijeme živio u Franciji, ili mjesni nemiri u toj pokrajini, naseljenoj od divljih ubojitih Jürüka. Svakako, boravak Jakuba u Ajdinu bio je kratak, jer iste godine 1486 Jakub polazi opet na novu vojnicu protiv Kait-baja. Taj pohod bio je organiziran pod komandom drugoga zeta Bajazidova Ahmed-bega Hersek-oghlu (sin hercega Stjepana Vukčića), anatolskog beglerbega i sandžak-bega Muhamed-bega valad (sin) Hizr-bega. Iz dalje priloženoga opisa (Prilog III), koji dosele nije bio objelodanjen, jasno se ocrtavaju okolnosti toga nesrećnog za Turke boja, u kojima je od Arapa bio zarobljen Ahmed-beg Hercegović. Turci iznova razbijeni u tom boju, morali su opet tražiti spas u bijegu. Po Hammeru (GOR I 632-3) sramotno su bježali sa razboja i sam Muhamed-beg valad Hizr-beg i karamanski beglerbeg Karađoz-beg. Zacijelo nije drukčije iznio glavu ni Hadum Jakub. Ali radi nekih razloga on je naskoro opet stekao pažnju Bajazida, koji ga imenova beglerbegom u Karamanu, na mjesto skinutoga Karađoza. Može biti da je razlog tome imenovanju bila želja Bajazida postaviti Jakuba lalom svome starijemu sinu Šahin-šahu Čelebiji, koji je tada sjedio u Karamanu. Iz Karamana pošao je Hadum Jakub-beg na novu vojnicu protiv Misira g. 1488 i združivši se sa glavnom turskom vojskom, pred

[15] Pril. III; v. i Hammer GOR I 632—633. Isp. Bašagić, Zn. H., 19.

[16] BNP Suppl. turc N. 1028 f. 186b. Ajdin-eli je stari Tralles na jugoistok od Smirne. EI, I, 214. O jürücima v. F. Bajraktarević, EI, IV, 1274.

kojom je bio Hadum Ali-paša, nastupao je s njom od Ereglije prema Adani. U nesretnom boju 8 ramadāna 893 = 17 kolovoza 1488 blizu Adane na polju »Âghā-čā'irī« Jakub-beg s anatolskim beglerbegom Sinanom, kako je bio običaj u Turaka na anatolskom tlu, stajao je na desnom krilu, gdje je imao protiv sebe vojsku malik-ul-umarā' od Haleba. Prednju vojsku desnoga krila tvorili su sa svojim konjičkim odjelima 'Isā-beg i Sulejmān-beg Avranos-oglije. Kad su oba ova Avranosovića pala u boju, čitavo tursko desno krilo zaljuljalo se i okrenulo u bijeg, a za njim se žestoko otisne u potjeru Temerruz-beg.[17]

Na karamanskom pohodu 1490 g. ne susrećemo više Jakub-bega, koji u to doba bit će bio predao svoju službu u Karamanu i kod Bajazida pripravljao svoje novo određenje na Bosnu.

Iz onoga, što je dosad bilo izloženo, vidimo, da je Jakub-bega u prvoj polovini njegove vojne karijere sudbina rijetko mazila pobjedama na ratnom polju. Druga djela, druge zasluge, možda ne manje vrijedne za državu, ali ne vojnoga značaja, bile su ga približile k padišahu i načinile ga, po izrazima historika 'Âlīja, »jednim od najstarijih, najbližih i najprisnijih prijatelja Bajazidovih«.[18]

*

I tako, poslije dugih godina u Jakubu, reklo bi se, probudila se želja za rodnim krajem. Vukla ga je natrag na daleki Balkan, da vidi svoj zavičaj, možda i da čuje što za svoju porodicu. 'Âlī naglašava, da je Jakub poslan u Bosnu po vlastitoj molbi i upornoj želji.[19] Dakako, premještenje sa beglerbegluka karamanskog na bosanski sandžak nije bilo uspjeh u karijeri za padišahova ljubimca. U to doba bosanski sandžak nije još imao onoga značenja, koje je imao kasnije, poslije muhačkog razboja.

Ipak, mogli su biti i drugi razlozi, koji su potakli Jakuba, da se povuče s istočnih granica turskih na krajnji zapad. Može biti da ovdje nije imala ulogu samo želja zavičaja, nego prije častoljublje i požuda za aktivnošću, tako svojstvena karakteru Jakubovu. Bezuspješna borba sa Misirom povremeno je bila prekinuta (mir

[17] Hammer, GOR I, 635—6.
[18] BNP, Suppl. turc. N. 1028 l. c.
[19] Ibid.

g. 1491), i na anatolskom tlu nije bilo ratobornom Jakub-begu više mejdana. U Ugarskoj međutim umro je nedavno kralj Matijaš, kojega su se Turci pribojavali. Planula je borba za ugarski prijesto. U susjednoj Hrvatskoj ojačala je borba među gospodom i nezadovoljstvo, želja da povrate prava i povlastice, koje im je bio pooduzimao Matijaš. Sve je to dobro bilo poznato susjednim sandžak-begovima. Poznato je, kako je dobro bilo kod Turaka uređeno uhođenje. Izvješća onakoga starog i iskusnog krajišnika, kakav je bio očeličeni u borbi s Ugrima Ali-beg Mihal-oglija, podunavski gospodar, koji je među svojim ljudima imao ne malo ugarskih renegata, dosta su Carigrad upućivala u tečaj događaja u srednjoj Evropi. Svi obavještajni konci sa Balkana sastajali su se kod careve stolice. Kod koga? Kod ljubimca padišahova Jakub-bega, ili kod damāda (zeta careva) Ahmed-bega Hersek-oglije. Vjerojatno su obojica zajedno nagovarali okrunjenoga sufiju-mistika na nove pobjede i osvajanja. Historijskim proučavanjem dovoljno je razjašnjena veza i zajednica interesa, koja je obično na dvoru carevu postojala među Slovenima poturicama sa Balkana.

U to doba dakle počeli su se na Porti graditi široki planovi o proširenju zapadnih granica i daljem izvođenju sjajnih pobjeda Fatihovih. Na Balkanu bilo je prostora za častoljubne osnove Jakub-begove. Mjesto podunavskoga krajišnika bilo je već nekoliko desetoljeća bez promjene u rukama ljubimca careva slavnoga gazije Ali-bega Mihal-oglije. Samo posljednji u vezi sa događajima prenijet će naskoro, po nalogu iz Carigrada, svoju stolicu malo zapadnije, naime iz Vidina u Semendru (Smederevo).[20] Bajazid je

[20] Ali-beg Mihal-oglija dobio je sandžak vidinski g. 1460 od Muhameda II kao nagradu za sjajnu pobjedu kod Bazjaša, gdje je bio razbio i zarobio Mihajla Szilágyja. V. Suzi Čelebi, Gazevāt-nāme-i 'Alibeg Mihal oghlū, Staatsbibl. Berlin, Man. Orient. 1468 bejt 1093—1104; Olesnicki, Tko je zapravo bio Đerzelez Alija? (ĐAI), Zbornik za nar. živ. i običaje južnih Slav. (ZNŽ) XXIX 1, 23—24.
O vremenu, kad je Ali-beg bio imenovan sandžakom smederevskim, možemo približno suditi po listu vlaškog vojevode Vlada Sibinjcima od 30 prosinca 1492: Datum in Bwkwresch Domin. prox. a festum S. Silvestri Papae. Wlad Valachiae Vojvodae literae ad Cibinienses de bellicis Turcarum motibus, nominatim Caesarem Turcarum Vajvodatum de Zandere (Semendra) familiari suo Ali-bek, vajvodatum autem de Bodon (Vidin) cuidam Malkovich contulisse, viderique vim belli Transilvanis incubiturum. Petit hoc indicium ab se factum clam haberi atque unice Stephano de Bathor communicari, ne si Turcae comperissent molestiae sibi conflarentur.« Originale in Arc. Cibiniensi. Copia inter Manuscripta Ederiana. Hurmuzaki, Documente privitore Istoria Romanitor vol. II part. II 332. Bucuresci 1891. V. i Engel, Gesch. der Walachei 183. Ali-beg dakle vjerojatno bio je imenovan krajem 1492 g.; svakako u akin 20—25 prosinca 1492 g. on je išao već iz Semendre. V. A. Olesnicki, Krbavski boj po Sa'd-ud-dinu (KS), Nastavni Vjesnik, XLIII, 190—92.

poklanjao povjerenje otvorenomu, poštenom, u razgovoru s njime katkad i previše otresitom Ali-begu, koji je kao i sam car bio prožet misticizmom i zanesen za drugi život na onome svijetu. Nedavno još, skoro poslije stupanja Bajazida na prijesto iskazao mu je bio Ali-beg znatne usluge pri gušenju janjičarske bune.[21] Bajazid će ga i ubuduće za teških časova života pozivati k sebi u Carigrad i svjetovati se s njime.[22] Radi toga nije bilo moguće računati na mjesto Ali-begovo. Ali bosanski sandžak bio je već gotovo tri godine u rukama staroga Sinana, koji se nije za to doba ničim istakao. Ovamo se okrenulo nastojanje Jakubovo. Smrt Sinanova (g. 1490) otvorila[23] je put Hadumu Jakubu, i ljeti g. 1491 već ga nalazimo u Bosni.

Iz kakvih je god razloga Jakub-beg težio na Bosnu, po dolasku u svoju otadžbinu osjetio se on bez sumnje tuđ i nepoznat sa mjesnim prilikama. Jamačno radi upoznavanja stvari u bosanskom serhadu i susjednih zemalja, bio mu je pridijeljen Hasan-beg, mlađi sin Ali-begov.[24] Hasan-beg bio je miljenik svoga oca, jamačno je odrastao kod njega i prošao njegovom bojnom školom. Bez obzira na svoje buduće česte neuspjehe u džihadu, Hasan je sačuvao do kraja povjerenje i ljubav svoga oca, koji će mimoišavši tri starija sina naskoro odrediti Hasana u svojoj vakuf-nami za svoga jedinoga muteveliju.

Mihal-oglije imale su nasljedno preponderantno pravo zapovjedništva nad akindžijama.[25] Radi toga povjeri sad Jakub-beg prvi svoj akin u neprijateljske zemlje Hasan-begu. Glavna tvrđa ugarska na jugozapadu bila je Jajce, koje je smetalo bosanskim akindžijama da provaljuju na zapad i štitilo Hrvatsku i Slavoniju, kao Biograd što je branio južnu Ugarsku. Vojni zapovjednik jajački bio je u to doba Emerik Derenčin, ban hrvatski, koji je sa svojim drugom

[21] Uporedi ms. Bosan. zem. muz. Num. 552 f. 123b—126b i Olesnicki, ĐAI, 33—34.

[22] NBP Anc. f. t. Ms. N. 98 f. 72a-b, 73a, gdje se pripovijeda, kako je g. 913 (poč. 13 V 1507) Bajazid II pozvao starog Ali-bega u Carigrad, da čuje njegovo mišljenje o svojoj namjeri da preda vladu svojemu mlađemu sinu Ahmedu. V. Olesnicki, Još o ličnosti Đerzelez-Alije (ĐAII), ZNŽ, XXIX, 2, str. 21.

[23] V. Olesnicki, Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turaka sa Hrvatima 1491—1493 (BL). Rad CCXLV 211—213; Bašagić, KU 22 i Znameniti Hrvati Bošn. i Herceg. (ZH), 68.

[24] Leunclavius, Historiae Musulmanae de monumentis ipsorum exscriptae 634-5. Francofurti 1591; Olesnicki, BL, 211—215.

[25] Hammer, GOR I 307; EI, I 243; Olesnicki, BL, 214.

banom Ladislavom Fichorom de Chwla prošlih godina uložio mnogo truda i energije snabdijevajući i učvršćujući grad.[26] Kako ćemo vidjeti, naš suvremeni ljetopisac naziva Derenčina protivnikom »veličanstvenim, prokletim i okrutnim«.

No akindžijama bili su za trčanje na zapad otvoreni i drugi okolni putovi osim jajačkoga. Još za pada Bosne Turci su uzeli sansku župu oko rijeke Sane sa gradovima Ključem i Kamengradom. Odavde su, kao i sa Hlivanjskoga i Duvanjskog polja mogli oni provaljivati u Hrvate, Istru i Kranjsku i dalje na zapad, ostavljajući po strani utvrde u jajačkoj banovini. Otpravljajući Hasan-bega na »put«, Jakub-beg, da bi privukao na se dio ugarskih sila, koje bi mogle presjeći povratak Hasan-begu, učinio je jednu bojnu diversiju. On je poslao malo prije protiv Jajca zaseban odio, koji je navalio na taj grad. Suvremeni ljetopisac kaže, da je ovdje Derenčin imao posla sa nekoliko sandžak-begova. Da je turska vojska pod Jajcem bila velika i da je položaj tvrđave bio ozbiljan, svjedoči herceg Ivaniš Korvin u listu od 26 rujna 1491 pisanom Petru Tarnoku, kapitanu senjskom.[27] I Bonfinije piše, kako je hercega smutio ozbiljan položaj jajačke tvrđave, tako da je izgubio nadu, da bi grad mogao obraniti.[28]

No plan Jakubov nije uspio. Turci su istina ovaj put uzeli Vinac na Vrbasu (Kozoruwar), no dalje njihove navale razbile su se o hrabrost jajačke posade. Ugrima je pošlo za rukom ne samo obraniti Jajce nego i na povratku razbiti i uništiti akindžije Hasan-begove. Ta zasluga pripada bez sumnje u mnogom banu Derenčinu, koji se pokaza kao dostojan protivnik Jakub-begov. U tim nesrećnim pothvatima turskim u jeseni 1491 godine pogibe, kako svjedoči naš suvremeni ljetopisac, hrabri turski pehlivan i junak Gerz-Eljas, opjevan kasnije kao Đerzelez u jugoslovenskim narodnim pjesmama.[29]

Jakubu nije ostalo nego da pod maskom istočnog fatalizma i pokornosti krsmetu sakrije svoj gnjev radi svog novog neuspjeha.[30] U njegovu karakteru nije bilo klonuti duhom i on se sa svom njemu vlastitom energijom stao spremati da se nanovo ogleda s neprija-

[26] Thallóczy, Jajcza története 1450—1527, str. CLV i CCLXXIII = Mon. Hung. hist. Diplomataria vol. XL. Izd. Madž. akad. Budapest 1925; Olesnicki, ĐAII, 30—31.

[27] Thallóczy, o. c. 80; Olesnicki, o. c. 35.

[28] Bonfin, Dec. V l. III p. 726.

[29] Olesnicki, o. c. 21—39.

[30] Olesnicki, BL, 212.

teljima. Glavnu pažnju svratio je sada naoružavanju svoje vojske. Starao se i za njen broj i izbor. U te priprave utrošio je gotovo dvije godine. Nemamo nikakvih svjedočanstava o tome, je li Jakub-beg jeseni iduće 1492 godine sa svojim Bošnjacima imao učešća u uspješnom trčanju turskom na Štajersku, Kranjsku i Koruško.[31] Možda je Jakub-beg godinu 1492 proveo samo liječeći rane i dopunjajući gubitke pretrpljene g. 1491.

U jeseni 1493 imao je Jakub iznova pripravljenu vojsku za borbu. Jan Hasištejnský z Lobkovic svjedoči nam, kako je ovaj put vojska Hadum Jakub-paše bila odlično naoružana.[32] U broju vojske, koju je Jakub-paša ovaj put sam glavom vodio, ne slažu se istočni i zapadni izvori. U svakom slučaju valja uzeti, da je Jakub idući protiv istih neprijatelja, istim skoro putem, na kojemu je Hasan-beg prije dvije godine pretrpio teški poraz, učinio sve moguće, da povede što veći broj vojnika sa sobom.

Kakav je bio sastav te njegove vojske? Naš suvremeni ljetopisac kaže (Prilog II), da je Jakub-paša prije boja na Krbavskom polju sazvao ratno vijeće od svojih joldaša, starih bojnih drugova Avranosovih i Ishakovih, iskusnih ratnika, koji su vidjeli mnogo i stekli iskustvo i znanje u dugom i teškom vojevanju s nevjernima i koji su odavno već »umili svoje ruke i lice u dušmanskoj krvi«. Ovi bivši *suborci* Avranos-bega i Ishak-bega, Avranosovci i Ishakovci, ili kako ih ljetopisac naziva turski »Avranoslije i Ishaklije« (privrženici Avranosovi i Ishakovi), »već ne jednom naslušali su se i od Avranos-bega i od Ishak-bega lično o putovima, koji vode k svetim pobjedama nad nevjernima«. Poslije dogovora Jakub-paša, očevidno prema savjetu tih ratnih vještaka, namah je razdijelio vojsku na tri odreda. U jedan su ušli Avranoslije, u drugi Ishaklije, a treći sastavili su »tufudže».

Ovo svjedočanstvo o podjeli turske vojske na troje potvrđuju i neki zapadni pisci, koji također kažu, da su Turci svoju vojsku razdijelili na tri odjela.[33] Ipak, navedeno svjedočanstvo suvremenog ljetopisca, da bi Jakub-begovi drugovi mogli bili sami često slušati

[31] Valvasor, Ehre Herzog. Krain 1877, IV 380—384; Hammer, GOR I 641-2.

[32] Jan Hasištejnský z Lobkovic, Putování k Svatému Hrobu. Dle rukopisu Pražské universitní knihovny vydal F. Strejček. Praha 1902, 93—95.

[33] Donado da Lezze († 1526), Paulus Jovius († 1552), Ivan Tomašić i Josip Kohen. Vidi Šišić, Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima 1473—1496. *Starine* XXXVIII 137, 145, 148, 160.

od Avranosa i Ishaka o putovima borbe s nevjernicima, može se samo uvjetno dopustiti. Doista, Avranos-beg i Ishak-beg pomrli su u prvoj polovini XV stoljeća, Avranos između 1415 i 1417,[34] a Ishak oko 1439,[35] dakle prvi od njih kojih sedamdeset godina, a drugi kojih pedeset godina prije krbavskog razboja. Prema tome ovi tobožnji suborci Avranosovi i Ishakovi morali bi imati pod Udbinom po devedeset i sedamdeset godina.

Možda pak ime Avranoslije i Ishaklije u cjelini označuje potomke suboraca onih dvaju znamenitih krajiških begova ili, što je još vjerojatnije, teritorijalni naziv odreda, kojima su nekoć zapovijedali Avranos-beg i Ishak-beg i koji su po njihovoj smrti uzeli njihovo ime kao svoju časnu oznaku. Ishak-beg imao je dulje vrijeme pod svojom upravom krajinu srpsku, tako zvanu Lāz-ūdžī.[36] Poznato je, da su Turci tim imenom obično zvali zemlje, koje su pripadale kneževini Lazarevoj sa stolicom u Kruševcu i od kojih je bio kasnije obrazovan kruševački sandžak (Aladža-hisar). Avranos bio je dugo vrijeme krajišnik (udž-begi) rumelijskoga serhada (krajine).[37] Očevidno je i Hadum-paša podijelio svoju vojsku po njihovoj teritorijalnoj pripadnosti. Jedan odio tvorili su akindžije iz Lazareve zemlje, drugi iz južne Rumelije, a treći, koji je vodio sam Jakub, tvorili su Bošnjaci ili, kako ih zove naš ljetopisac, »tufudže«.[38]

Donado da Lezze također zna, da je Jakub razdijelio svoju vojsku na troje: prvi odio vodio je Ismail-beg, sandžak srpski, drugi vojevoda »Caruilie«, a treći sam Jakub. U XV stoljeću bila je pod Turcima srpska zemlja podijeljena na dva sandžaka, sjeverni Smederevski (Semendra) i južni Kruševački (Aladža-hisar).[39] Pošto

[34] EI II 37. Ime ovog krajišnika stari pisci pišu: *Ἀβρανέζης* (Duka), *Βρανέζης* (Manuel Palaeologus), *Βρενέζης* (Halkokondila), Avranes (Barletius) i Авренезь i Арвенезь (Konstantin Filosof). Isp. Rječnik Jug. akad. I, 125: Esabeg Avranezović.

[35] Bašagić, ZH 35-6.

[36] Ašiq-paša zāde, Tarih 117. Carigrad 1913/14.

[37] O. c. 55.

[38] Tufūdže, riječ, kojoj pravo značenje nije jasno. Upotrebljava se obično zajedno s riječju aqindži. Redhouse u svome rječniku (str. 1242) tumači kao »name of a class of feudal militia soldiers of Rumelia in bygone days«. Meninski III 623 kao »excursor«, Zenker II 601 »Streifzügler«. Naš suvremeni lietopisac piše »tovūča«. Babinger saopćuje nam svoje mišljenje: »dass ein slavisches Wort dahinter steckt, ist völlig sicher« i dovodi je u vezu s glagolom »dovući«. Po njemu bi tufudže bili »Herbeischlepper«. Uporedi Babingerov članak u Islam XII 108.

[39] Srpski ljetopisac iz početka XVI st. Gl. društva srb. slov. V 110—111 i Olesnicki, TK 88, gdje turski historik Urudž također navodi dvije srpske zemlje Syrf kao Smedervski i Laz kao Kruševački sandžak.

smo već gore spomenuli, da je Ali-beg malo prije krbavskog razboja dobio Smederevski sandžak, jasno je, da je Ismail-beg pod Udbinom bio sandžak-beg Kruševački i vodio u boju čete svojega sandžaka, spomenute Ishaklije. Kruševački beg bio je pomoćnik beg smederevskog krajišnika,[40] i nama je jasno, zašto je stari junak Ali-beg, ponosit i častoljubiv,[41] držeći ispod svoje časti da ide sam glavom na vojsku pod mlađim od sebe Jakub-begom, bosanskome begu u pomoć poslao svoga područnika Ismail-bega kruševačkoga.

Jan Hasištejnský piše, da se Hadum-paša idući na taj pohod udružio bio s najodličnijim Turcima. O Ismail-begu nijesmo dosada našli u turskim izvorima nikakvih jasnijih podataka. Ličnost vojevode od Caruilie možemo pak osvijetliti sa mnogo vjerojatnosti.[42] Ime Caruilie odgovara sandžaku qārlō-elī ili qārlī-elī, koji je bio stvoren od dijelova južnog Epira, Akarnanije i Etolije i konačno priklopljen turskoj carevini g. 1479. Gospodar tih zemalja bio je Karlo I Tocco (Toci, umro 4 VII 1429), a za njim njegov nećak Karlo II (1429—48). Po njima je i taj sandžak dobio ime Qarli-eli, to jest Karlova zemlja. Turci su često pojedine zemlje prozivali po njihovim gospodarima, kao Kovač-eli, Pavli-eli, Hersek, Bogdan i dr. Neki potomci ove dinastije primili su islam i osnovali odličnu porodicu, koja se istakla u carskoj službi pod imenom qarli-oghlu, qarli-zade, ibn-qarli, a u hrvatskom jeziku Karlovići. Nije jasno, tko je od porodice Tocco prešao na islam. F. Babinger drži, da je to bio jedan od pet bastarda Karla I Tocca. Po istraživanjima G. Elezovića o prošlosti Skoplja pod turskom vlašću, koja on iznosi u »Glasniku Skopskog naučnog društva« (knj. V, od. 2, 255—58), doznajemo, da se jedna grana Karlovića u XV stoljeću nastanila u Skoplju i ostavila ondje čitav niz građevnih spomenika. Od skopskih Karlovića nas zanima ovdje Mehmed-beg Qarli-oghlu, ili kako su ga nakratko zvali Karleli Mahmed-beg. G. 900 = 1495 on je podigao u Skoplju u blizini velikoga mosta

[40] Zapisci janičara Mihaila iz Ostrovice, 149. Otisak iz I knj. Srb. uč. dr. Beograd 1855.

[41] Vidi Олесницкій, Первыя боевыя встрѣчи въ XV в. Турокъ-Османовъ съ Русью. (ПБ) Записки Русск. науч. института вып. 9, 115—117 (Бѣлградъ 1933), gdje se pripovijeda, kako je radi ponosa Ali-bega, koji nije htio ići na akin u Galičku Rusiju pod mlađim od sebe Bali-begom Malkoč-oghlu, ta najezda okasnila i radi toga na povratku od zime izginulo nekoliko desetaka hiljada akindžija.

[42] Olesnicki, K historiji Krbavskog razboja. Hrv. Revija 1934, br. 1, 32—34.

na Vardaru Burmali džamiju i privezao joj velik i bogat vakuf. Pored ove džamije bila je medresa, za koju Evlija Ćelebija u svom putopisu kaže, da je bila jedna od najznatnijih u tom gradu. Burmali džamija stajala je do g. 1925, kad je bila srušena, da se dobije mjesto za oficirski dom. Iz natpisa na kamenoj ploči, koja je bila uzidana nad glavnim ulazom u džamiju a sada se čuva u lapidariju skopskog muzeja (Pril. I), razbiramo, da je ta džamija bila sagrađena (to jest dovršena) od Mehmed-bega Qarli-oghlu mjeseca zulhidže g. 900 = od 22 VIII do 20 IX 1495, to jest dvije godine poslije krbavskog razboja. Mehmed-beg u tom natpisu dići se kao zapovjednik (nāzir) gazija i boraca za vjeru (mudžāhid), koji satire (qāhir) ćafire i nevjernike. Ti epiteti kao i gradnja džamije, dvije godine neposredno po krbavskoj pobjedi, kao zahvala za nju, a i možda od plijena, koji je dobio taj vojvoda, nagoni nas, da u Karleli Mehmed-begu vidimo vojevodu Karuilie, ime kojega navodi Donado da Lezze. Elezović ne daje nikakvih podataka o životu i ratnim djelima Mehmed-bega, no u Sanuda nalazimo svjedočanstvo, da je Machmet-beg Carlovich — sangiacho di Oxunda[43] sa svojim bratom[44] bio na vojnici Selima I protiv šaha Ismaila i da su obojica poginuli u bici kod Čaldirana (između Hoja i Tabriza) 23 kolovoza 1514. Obojica se spominju među rumelijskim (?) sandžacima, koji su izginuli u tom boju.

Isporedivši sve gore navedene podatke možemo sada sa dosta vjerojatnosti uzeti, da je Mehmed-beg Karlović, vojevoda od »Caruilie« (Karlo-eli), zapovijedao drugim odjelom, iz južne Rumelije, »Avranoslijama« našega ljetopisca. U svojoj vojsci na Krbavskom polju imao je dakle Jakub-beg osim svojih Bošnjaka još pomoćne čete iz Srbije i južne Rumelije.

Ovakav sastav pomoćnih četa Jakubovih i sa strategijskog pogleda nama je sasvim jasan i razumljiv. Bosanskom sandžaku pritekli su u pomoć na njegov poziv najbliži susjedni sandžaci. To su bili najprije srpski akindžije poslani od Ali-bega Mihal-oglije i zatim pod vodstvom skopskoga sandžak-bega konjički odjeli iz

[43] Diari di M. Sanudo XIX 185-6. Oxunda je možda Ohrid, turski Ohri ili Üsküb (Skoplje) u lokativu »Usküdba«.

[44] Taj brat imenom Qarlizade Sinan-beg bio je sandžak Bejšehirski u Anatolu. V. Babinger, Beiträge zur Geschichte von Karli-eli. Zbornik uspomeni Spirid. Lambru I 145. Atena 1933. O Bejšehiru (Bēšehrī) v. EI, I, 708.

Makedonije i Trakije,[45] gdje je još živjela tradicija sjajnih pobjeda osvajača tih zemalja legendarnog Avranos-bega. Avranoslije bile su stari suborci Jakubovi. Još g. 1488 u boju kod Agha-čaira oni su, kako je gore navedeno, prolijevali krv pod njegovom zastavom i izgubili u tom boju dva potomka Avranosova, Isa-bega i Sulejman-bega (Hammer, GOR I 636).

Tko je još na turskoj strani imao učešće u krbavskom razboju? Turski historik Mehmed Nuzhet-paša u svome djelu »Ahvāl-i Ghāzī Mihāl« tvrdi, da je sam Ali-beg Mihal-oglija bio u tom boju.[46] Na žalost, taj historik nije svagda kritičan i osim toga ne navodi izvora, kojima se služi. Nama se čini, kako smo to malo prije rekli, malo vjerojatno, da bi stari oholi podunavski beg išao na akin pod vodstvom mlađega Jakub-bega. Osim toga ni u jednoj od starih turskih kronika nijesmo našli potvrde za to.

Naš suvremeni ljetopisac kaže, da je izvješća o krbavskom razboju dobio pored drugih i od više spomenutoga astronoma i matematika Mevlane Mīrem-Čelebije i od Ishak-bega Kraljevića (Ibn-Qrāl). Iz riječi ljetopiščevih nije jasno, jesu li ta dvojica osobno sudjelovali u tom pohodu i jesu li ljetopisca obavijestili po svojim osobnim opažanjima. Poznato je, da su tursku vojsku, kad bi išla protiv nevjernika, pratili obično učeni bogoslovi ('ulemā') i zaneseni derviši. Prvima je bila dužnost propovijedima održavati u vojsci ratni duh i rješavati na vojnici razna vjerska pitanja. Derviši su pak duhovnim pjesmama i muzikom počinjali boj i svojim primjerom vukli su za sobom vojnike. Urūdž bin 'Âdil u svojoj historiji nabraja duhovnike, koji su pratili cara Murada u kosovskom razboju.[47] Poznato je, kako je cara Muhameda Fatiha pri osvojenju Bosne pratio među drugima poznati bogoslov 'Alī Bistāmi, koji je dao fetvu, da cara ne veže prisega, koju je veliki vezir Mahmud-paša bio dao Stjepanu Tomaševiću, i koji je sam odsjekao glavu bosanskomu kralju.[48] Mīrem-Čelebija svojom duhovnom

[45] Istuanffy 19 (Coloniae Agrippinae MDCXXXV) ... Confluxerant ad Jacuppem evocati ab eo e Thracia et Macedonia equites, quia Turcis acangii vocantur ...

[46] Ahvāl-i Ghazi Mihāl 73—74. Carigrad 1897-8.

[47] Olesnicki, TK 70—71.

[48] 'Alā-ud-din 'Alī b. Madžd-ud-din Muhammed b. Mas'ūd ul Haravī Musanifek uš Šahrūdī ul Bistāmī, potomak znamenitog učenjaka Fahr-ud-dina Rāzīje (umro 1209), rodio se g. 1400, živio je u Heratu, odakle se 1442 preselio u Anatol. Bio je profesor u Koniji, ali je radi nagluhosti morao ostaviti katedru i odselio se u Carigrad, gdje je umro 1468. Brockelmann, GAL II 234.

naobrazbom i mističkim zanosom bio je sasvim zgodan za tu ulogu u Jakub-begovoj vojsci. Kako smo gore vidjeli, on se s Jakubom bio upoznao vjerojatno još na dvoru carevića Bajazida u Amasiji. Mīrem-Čelebiju i Jakub-bega vezalo je dakle staro prijateljstvo. Što se tiče Ishak-bega Qrāl Oghlū, njega i prije susrećemo u mnogim ratnim pothvatima sa Jakub-begom. Zato je potpuno vjerojatno, da su i na Krbavskom polju bili zajedno. Ona kratka svjedočanstva o ovom sinu bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića, poturčenom kraljeviću Sigismundu, koja nalazimo kod Bašagića, možemo sada dopuniti nekim novim podacima.[49] Tako je Ishak-beg bio na prvoj vojnici Jakuba g. 1485, kad je ovaj bio poslan u pomoć 'Alā ud Dauletu i učestvovao u boju kod Hirman-Qal'a. Bašagić prema Tadž-ut-Tevarihu turskog historika Hadže-zade kaže, da je Ishak-beg kao sandžak u Karasi bio u boju kod Karahana (oko 10 ožujka 1486), gdje je poginuo zet Bajazidov Ferhad-beg. Spomenuli smo već, da nema direktnih svjedočanstava, da bi Hadum Jakub bio u tom boju. U dalje navedenom, kao prilog, opisu ovoga boja nema ni imena Ishak-begova.[50] Hadže-zade, kasniji turski historik, pogrešno je valjda sastavio ujedno boj kod Karahana, gdje je poginuo Ferhad-beg, sa idućim bojem iste godine, u kojemu su Arapi zarobili Ahmed-pašu Hercegovića. U tom drugom nesretnom boju bili su i Jakub-beg i Ishak-beg; Jakub poslije poraza spasio se bijegom, a Ishak-beg zajedno s Ahmed-pašom bio je zarobljen i poslan u Misir. Obojica su bili dostavljeni k sultanu Kaitbaju i po njegovu nalogu zatvoreni. Ne znamo, kako je dugo Ishak-beg čamio u misirskom sužanjstvu. Naš suvremeni ljetopisac kaže, da je Ishak-beg bio pušten iz tamnice i nagrađen halatom i poslan od Kaitbaja u Tursku zajedno s Ahmed-pašom Hercegovićem i Iskender-begom Mihal-oghlu. Međutim, po Hammeru, Ahmed-paša bio je pušten iz Misira dosta brzo, jer je već u ožujku g. 1488 opet zapovijedao turskom flotom protiv Misira.[51] Iskender-beg bio je zarobljen sa svojim mlađim sinom Jahši-begom u misirskoj vojni g. 1490 i bio u sužanjstvu četiri godine.[52] Jamačno se Ishak-beg vratio iz sužanj-

[49] Bašagić, ZH 36. Po Ašiq-paša-zade bio je ovaj bosanski kraljević (Sigismund) zarobljen od Turaka u Jajcu (Tarih 164, Stambul 1913-14). Prema drugom turskom historiku Tursun-begu zarobili su ga Turci u gradu Zvečaju, Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI 117.

[50] Prilog III.

[51] Hammer, GOR I 635—36.

[52] Tarīh-i Al-i 'Osman, rkp. Bos. zem. muz. N 552 f. 127a—129a.

stva zajedno s Ahmed-pašom[53] i radi bojne prošlosti, koja ga je vezala s Jakub-begom, bio od njega pozvan u Bosnu na zajedničku borbu u njihovoj zajedničkoj otadžbini protiv nevjernih.

*

U zadaću ovoga članka ne ulazi potanko razmatranje samoga krbavskog razboja. Ipak ćemo ovdje navesti neke nove zaključke, koji istječu iz opisa toga boja, što smo ih našli u Parizu i što ih je napisao suvremeni ljetopisac.

Nema sumnje, da je hrabrost Jakub-begova u boju pod Udbinom imala veliku ulogu, jer on je svojim primjerom oduševio svoje gazije i podržavao u njima vjeru u pobjedu. Ta činjenica, da je on u jeku borbe, kad je došlo vrijeme podnevnomu namazu, a zatim kasnije i ićindi-namazu, bez straha sišao s konja, naložio mujezinu, da uči ezan i, ne obziruć se na pokolj i smrt, koja je odasvud prijetila, dva puta, ne žureći se, izvršio sav propisni obred molitve, — pokazuje nam svu moralnu i religioznu veličinu Jakub-begovu. Takav fatalizam i vjera u Promisao Božji morao se odraziti na borcima oko njega.

Zatim, ako uzmemo u obzir, da je ićindi-namaz Jakub-beg izvršio za boja, otpada verzija, da je boj trajao kratko vrijeme i da je Jakub-beg u vrijeme jednoga sata održao pobjedu. Poznato je, da je vrijeme ićindije pomično. Ićindi-namaz vrši se točno u čas, koji dijeli na dva jednaka dijela vrijeme od podneva do zapada sunca. Kako u početku rujna ićindija pada oko početka četvrtog sata, jasno je, da u to doba boj još nije bio svršen.

Suvremeni ljetopisac kaže, da su za boja kršćanski vojnici imali na sebi uža, vrvce, lance, kojima su poslije boja pravovjerni vezali same ćafire. Ljetopisac tumači to time, da je Derenčin, tvrdo uvjeren o svojoj pobjedi, zapovjedio svojim vojnicima, da ponesu sa sobom i te verige i uža, da bi imali čime vezati muslomane. U tome ljetopisac vidi kaznu Božju, koja je došla na Derenčina za njegovo prekomjerno samopouzdanje. Ovo je dakako samo domišljanje ljetopiščevo; uostalom drugi turski historik Nešrija nešto slično piše o vojnicima kneza Lazara u kosovskom razboju, gdje su

[53] Interesantne podatke o misirskom sužanjstvu Ahmed-bega Hersek-oglije ima Ašiqpaša zade. On kaže, da je Ahmed-beg bio pušten iz Misira sa mnogo drugih begova. Elezović, o. c. 87.

također muslomani zarobljene ćafire imali vezati njihovim vlastitim užima i konopcima.[54]

Svi turski izvori, koji su nama bili pri ruci, slažu se u datumu krbavskog razboja i stavljaju ga na petak 7 dan zulhidždže 898 (20 rujna 1493 g.). To bi pokazivalo, da se svi svode na jedan zajednički izvor sa pogrešnim datiranjem toga boja.

Najbolje se očitovao karakter Haduma Jakuba u njegovoj pobjednoj kasidi (fahriji, slavopjevu), koju je on sebi ispjevao poslije krbavskog boja. Opojenost ratnom slavom i samohvala motivi su ove pjesme. Premda Jakub sebe naziva u toj kasidi dervišem, u njoj se slabo vidi derviška poniznost i ravnodušnost k ovome prolaznom svijetu. Tamo, gdje pravovjerni pisac obično svršavajući svoje djelo nastoji različnim poniznim imenima istaći svoje ništavilo pred Božjim veličanstvom, naš pobjednik zanosno kaže za se:

Ja sam derviš Jakub, beg bosanski,
Božjom pomoću postigoh ovu slavu!

Već Sa'd-ud-dinu činila se ova fraza odviše jaka, pa ju je on u svojoj historiji preinačio ovako:

S Božjom pomoću udostojah se ove svete pobjede nad nevjernima!

Zatim Jakub u ovoj kasidi uspoređuje svoju pobjedu sa pobjedom Muradovom na Kosovu (1389 g.), iako je njegova pobjeda imala samo regionalno značenje. Međutim ova autosugerirana misao Jakubova o jednakosti značenja Kosova i Krbave i poređenje Hadum-paše sa samim Hudavendigjarom bili su primljeni i od mnogih kasnijih turskih historika. I naš suvremeni ljetopisac, koji je opisao krbavski boj po pripovijedanju između drugih: Mīrem-Čelebije i Ishak-bega Kraljevića, lica bliskih Jakubu, također uspoređuje Jakuba u njegovoj vjeri u promisao Božji sa Muradom I i Muradom II, pobjednicima na Kosovu i kod Varne. Nema sumnje, da je dojam ove pobjede na suvremenike bio velik. Ova pobjeda, poslije tolikih ratnih neuspjeha nad Ugrima, a napose nad Emerikom Derenčinom, koji je ne jedanput nadbio pravovjerne,[55] zavrtjela

[54] NBP Suppl. turc N. 153 f. 78ab; Bernauer-Brlić, Izvori Srpske povjestnice, Beč 1857, 83.

[55] U štampanom izdanju Tariha Ašikpašazadina (Istambul 1913/14, 236) ima kratak opis krbavskog razboja, u kojemu se između ostaloga navodi ovo: »Povod za ovu bitku bio je taj, što je Derendžil-ban prije nje bio upao i plijenio Saraj ovasi (Sarajevsko polje, okolicu), i to za vrijeme nekoga drugog sandžak-bega, i tada je sve bio porušio i upropastio.« Olesnicki, ĐA II, 29—36.

je Jakubu glavom. Ne gledajući na neuspjeh plana samoga cara Bajazida, koji je sa golemom vojskom prošle godine htio zauzeti Beograd, ali nije uspio, hvali se Jakub-beg, da će, on, ako Bog da, uzeti tu tvrđu i postaviti svoga zadnjega roba u njoj za vojvodu, a samoga kralja ugarskoga nagnat će on u bijeg pred Crvenim turnom, gdje je samo nekoliko mjeseci prije žestoko bio nastradao sam Ali-beg Mihal-oglija, ovaj ponosan i ambiciozan njegov suparnik.[56] Radi njega, Jakuba, sad je tako pojeftinilo roblje i radi njega presjekla se trgovina nevjernih. Nije on zaludu sokol, kako sam sebe zove u drugoj jednoj svojoj pjesmi.[57] Istina, Jakub je dosta dobro predvidio događaje. Beograd je pao u turske ruke dvadeset i osam godina kasnije, a ne manje strašna sudbina stigla je i ugarskoga kralja, ne doduše Vladislava II, suvremenika Jakubova, nego njegova sina Lauša II; no Jakub je bio ipak preslab za takve pothvate. Morao je doći sam veliki Sulejman, koji je definitivno otvorio Turcima vrata u Evropu.

Ako isporedimo ovu psihologiju Jakubovu sa karakteristikom, koju daje pjesnik-historik Suzi-Čelebija Ali-begu Mihal-ogliji, bez sumnje mnogo većemu historijskom junaku nego je bio Jakub, i uzročniku ne manje sjajne pobjede nad Mihailom Svilojevićem kod Bazjaša (Bezazisa), važnije po svojim posljedicama od krbavskog boja, vidjet ćemo svu moralnu i duhovnu razliku među ta dva suvremenika.

Ali-beg je derviš par excellence i čisti mistik (sufi). Sjetimo se samo Ali-begova ponašanja na carskoj gozbi Bajazida II u Stambulu.[58] Poslije najslavnijih pobjeda on ne prestaje gledati sa prijezirom na ovaj lažni prolazni svijet, gdje smo svi privremeni slučajni gosti i gdje su slava, časti i uspjesi samo naša vlastita

[56] Klanac kod Crvenog turna (Vöröstorony Szoros, Pass des roten Turms, turski: Qizil-uran?) u transilvanskim Alpama, kroz koji u visini 352 m. protječe Aluta iz Erdelja u Kara-Vlašku. Kroz ovaj klanac provaljivali su obično akindžije u Erdelj. Blizu klanca pretrpjeli su akindžije dva teška poraza, prvi 13 listop. 1479 na Krušnom polju (Kenyrmezö) od erdeljskog vojvode Stefana Bathoryja i Pavla Kinizsija, gdje je od 40.000 Turaka izginulo 30.000 akindžija i njihov serdar Isa-beg Hasanbegzade, a Ali-beg i Iskender-beg Mihal-oglije i Bali-beg Malkoč-oglija pobjegoše teškom mukom. Drugi poraz, osam mjeseci prije krbavskog razboja, u poč. siječnja 1493 zadao im je Stefan Telegdi, podvojvoda erdeljski, koji je ametom razbio Ali-bega Mihal-ogliju, koji se sa 20.000 akindžija vraćao iz Erdelja, V. Hammer, GOR I 548—49, Šišić, Bitka na Krbavskom polju str. 39, bilj. 3, Olesnicki, KS, 190—92.

[57] Olesnicki, KS, 200; Bašagić, KU 23, bilj. 1.

[58] Olesnicki, ĐA I, 17.

obmana i zabluda. Borba i pobjede nad nevjernima Ali-begu je samo jedan od putova, koji vode u vječno blaženstvo onoga svijeta, k stapanju s mističkom ljubljenom Džanānom, to jest sa višom Istinom (Bogom). I psihologijski odnošaj Ali-bega k pobijeđenim ćafirima drugi je nego u Jakuba. On se ne opaja kao Jakub-beg mišlju o njihovim stradanjima. Na primjer, u žalosnoj sudbini poslije poraza kod Bazjaša zasužnjenoga Svilojevića, koji je sa sve visine jučerašnjeg veličja danas pao u bezdan stradanja i propasti; koji »juče još nije priznavao snage sudbine«, a danas je kao sužanj u verigama ušao u stolni grad Ali-begov »Güverdžinlik« (Golubac), Ali-beg na usta Suzije vidi opet lažnost veličine ovoga svijeta.[59]

Zajednička je crta i Jakub-bega i Ali-bega njihova skrb za svoje suborce i gazije. Suzija često spominje brigu Ali-begovu za njegove joldaše, glavne uzročnike pobjeda, koje je bio održao. Jakub-beg također govori u svojoj kasidi:

Dat ću konja, odijelo i pružit ću ruku pomoćnicu,
čim vidim kojeg mu drago gaziju u nesreći!

i malo dalje nastavlja:

Sve, što imam u ruci, razdat ću i raspoklanjati,
da ne mislite, da ja kupim zemaljska blaga!
Što se treba čovjek skrbiti za blago,
kad mu ne može biti dio sreće veći, nego mu je određen Odozgo!

*

Kako je pak car sufija nagradio svoga ambicioznog ljubimca za ovu pobjedu, koju je on izvojevao? Kod Sa'd-ud-dina nalazimo popis tih darova: skupocjeni počasni halat sa svojih pleća, mnogo zlatnih dukata, da bi se napunila kesa svih njegovih maštanja, i sablja okićena kamenjem. Bajazid je ujedno izabrao među svojim najboljim carskim konjima jednoga velikog i poklonio ga Jakubu pod zlatnim sedlom.[60] Naskoro bio je previšnjim nalogom Jakub iz Bosne premješten na mjesto rumelijskog beglerbega Jahja-paše, koji je bio postavljen na Jakubovo mjesto u Bosnu.

Tako je Jakub-beg proveo u Bosni svega oko tri godine. Bilo bi zanimljivo utvrditi, što je u to kratko vrijeme učinio u svojoj

[59] Orijent. zbirka Jugoslavenske akademije (OZJA), N. 535 I f. 8ab.
[60] Olesnicki, KS, 208.

otadžbini u administrativnom pogledu. Poznato je, da su po njegovoj zapovijedi počeli raditi u željeznim rudnicima u Varešu,[61] kako izvješćuje Sutjeska kronika. G. 897 sagradio je Jakub u Sarajevu na Magudi mali drveni mesdžid, za carskog ljubimca i pobjednika na Krbavi dosta ubog i siromašan. Taj mesdžid se sačuvao i do sada.[62] Inače ne znamo ništa o njegovu djelovanju u Bosni.

Što je bilo uzrok hitnom premještenju Gazi-Jakuba u Rumeliju? Za njega je to bilo doduše povišenje; no mi znamo, da je to bilo već drugo njegovo imenovanje na to mjesto; prvi put bio je on, kako smo gore zabilježili, rumelijskim beglerbegom još godine 1485. Dalje, samo njegovo određenje u Bosnu g. 1490 sa mjesta beglerbega karamanskoga nije bilo promaknuće u njegovoj karijeri, nego je bilo jamačno izazvano nekim posebnim njegovim interesima. Koje su to bile nove okolnosti, koje su sada zahtijevale brzo njegovo premještenje, prije nego je mogao na mjestu iskoristiti malo prije održanu odlučnu pobjedu? I na to nam daje odgovor naš suvremeni ljetopisac.

Skoro poslije krbavskog razboja, po riječima ljetopisca, po svoj Rumeliji počeli su hodati glasovi o ratu s Ugarskom, koja će naskoro udariti na carstvo. Sam stari Ali-beg Mihal-oglija, valjda još pod svježim dojmom poraza, koji je samo prije nekoliko mjeseci pretrpio u klancu Crvenog turna u Erdelju,[63] nije se oteo tim paničkim glasovima i malo vjerujući trajnosti pobjede Jakubove nad Ugrima, stao je slati u Carigrad ulaka za ulakom s alarmantnim vijestima o novoj ugarskoj vojsci, koja se približavala ka granici i tobože već je prešla nju. Sve Turke, stanovnike Rumelije, obuzela je strava i metež. Jasno je, da je i Bajazid zaželio poslije razboja pod Udbinom imati na čelu svoje rumelijske vojske, koju je moguće čekala još nova borba s Ugrima, čovjeka, koji je nad njima malo prije izvojštio sjajnu pobjedu, koja ga je preporučivala i narodu i vojsci. Ova vijest ljetopiščeva zanimljiva je i po tome, što pokazuje, kako je još u ono vrijeme kod Turaka bio velik strah pred Ugrima i kako im se sama pobjeda Jakub-begova kod Udbine činila samo slučajna epizoda u njihovoj teškoj borbi s Ugarskom.

[61] Bašagić, KU, 23; Kreševljaković, Željezni obrt u Varešu. Kalendar Napredak za 1934, 180—193. Sarajevo.

[62] Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe. Glasn. Zem. muz. XXII 209—13, Sarajevo 1910; Kreševljaković, Sarajevo do Husrev-bega, Spomenica Husrev-begove 400-godišnjice, 6. Sarajevo 1932.

[63] Olesnicki, KS, 190—2.

No svi glasovi o ugarskoj ofensivi pokazali su se lažni, i Jakubu na novom mjestu nije bilo suđeno, da se još jednom ogleda s Ugrima na polju. Primirje između Bajazida II i Vladislava II sklopljeno g. 1495 uspostavilo je opet neki mir na krajini.

O radu Jakuba, kao beglerbega rumelijskoga, našli smo jedan historijski podatak,[64] i to, kako je g. 1497 spremao vojsku za pohod u Poljsku u svezi sa krstaškom vojnom kralja Jana Olbrachta na Moldavsku (Kara Bogdan) i njegovom podsadom Sučave.[65] Pošto je od vojevode Stefana stigao glas o navali Poljaka na Kara Bogdan, pođe beglerbeg Jakub po zapovijedi sultanovoj iz prijestolnice 2 muharema g. 903 = 31 kolovoza 1497 i pade s vojskom u plovdivsku (Filibe) nahiju. Ovamo je k njemu sa svih strana dolazila rumelijska vojska. Naskoro stiže mu ovamo nov ulak od Stefana. Jakub ga otpravi k caru i podupre sa svoje strane molbe Stefanove, da car glavom povede vojsku na Leha. Poslije uzmaka poljske vojske ispod Sučave (19—22 list. 1497) i njena teškog poraza 26 listopada u bukovinskim šumama otpala je potreba hitne turske pomoći Moldavskoj, i Jakub raspusti rumelijsku vojsku.

'Âlī u svome djelu Künh-ul-ahbar bilježi, da je g. 903 (poč. 30 kolovoza 1497), to jest naskoro poslije priprava za pohod protiv Poljaka, Bajazid promaknuo Jakuba za vezira rutbe-i rātibe.[66] Ovu novu službu vršio je Hadum Jakub oko četiri godine. Za to vrijeme, po svjedočanstvu 'Âlīja, iskazao je Jakub svome gospodaru važne usluge. To potvrđuje i Sa'd-ud-din u svome Tadž-ut Tevarihu (Kruna ljetopisa).[67] Kakve su to bile usluge, u građanskom ili ratnom području?

U Tārīh-i āl-i 'Osmān pariske Narodne biblioteke (Suppl. turc No 1047 f. 129a—131b) našli smo bilješku ovog sadržaja: U turskoj vojsci, koja je u petak, dne 21 zulqa'de g. 904 (29 lipnja 1499) pošla na Lepanto ('Ainabahti), sultana Bajazida među ostalom tevabijom pratili su Ibrahim-paša, Hersek-oglija Ahmed-paša i Jakub-paša. Na žalost nijesmo našli podrobnijih detalja o ulozi Jakub-pašinoj na tom pohodu, koji se završio pomorskom pobje-

[64] NBP Anc. fonds turc N. 99 f. 158b.

[65] Pobliže Olesnicki, ПБ, 107—112.

[66] O. c. f. 186b; Hammer, GOD I 320 pogrešno označuje, da je Jakub-paša postao vezirom namjesto Hadum Ali-paše g. 914 = 1508, dakle kojih sedam godina po svojoj smrti!

[67] Ali, oc, f. 186b, Sa'd-ud-din, oc. 112.

dom kod Sapiente i osvojenjem Lepanta.[68] Jamačno se Jakub-paša odlikovao i ovdje u borbi s Mlečanima, jer u ratu s njima iduće 905—906 = 1500 godine nahodimo ga kao glavnog zapovjednika čitave turske vojske. U istoj turskoj kronici malo dalje (f. 134a do 138b) nalazimo natanko opisan taj pohod na Moreju protiv mletačkih tvrđava Modona i Korona. Kako se vidi iz ovoga opisa (Prilog IV), glavni zapovjednik Jakub-paša više puta naziva se »server-i ghazijān destūr-i mukerrem, sadr-i a'zam Ja'kūb paša«, to jest glavnim zapovjednikom ghazija i velikim vezirom. To svjedočanstvo kosi se sa podacima, koje ima Hammer (GOR I 651 i 812), na temelju 'Âlīja i Sa'd-ud-dina, po kojima mjesto Čendereli Ibrahim-paše, koji je umro u jeseni 1499 g., bio je velikim vezirom imenovan Mesih-paša. Taj je također bio na morejskoj vojnici, no njega ovaj tekst jednostavno naziva vezir Mesih-paša. Isto tako običnim vezirom zove Mesih-pašu i naš suvremeni ljetopisac, kad opisuje njegovu tragičku smrt. (V. Anc. F. Turc No 99 f. 180b do 181a.)

Iz priloženog opisa morejske vojnice vidi se, kako je muški i djelotvorno vodio borbu s Mlečanima Hadum Jakub-paša. Pod njegovim zapovjedništvom turska flota krajem mjeseca srpnja 1500 održala je kod Modona pobjedu nad mletačkom, koja je pod zapovjedništvom Trevisana kušala prodrijeti i donijeti pomoć podsjednutoj tvrđi. (Isp. Hammer, GOR I 653.) No po dolasku samoga cara Bajazida pod Modon mjeseca kolovoza, u daljem opisu ovoga rata ne susrećemo više imena Jakubova. Pomorske operacije turske vodi sada gusar Kemal-reis, koji je prije bio pod zapovijedu Jakubovom, a kopnene Ahmed-paša Hercegović.[69] Jamačno je poslije dolaska cara Bajazida Jakub bio odaslan sa ratne pozornice, ili je radi bolesti sam morao ostaviti vojsku. Iz navedena dva svjedočanstva vidimo dakle, da je Jakub-paša na mjestu vezirskom učestvovao u dva ratna pohoda i vjeran svojoj hrabrosti i energiji, dok ga nije izdala snaga i zdravlje, služio odano svome visokome gospodaru.

Ne bismo imali nikakih razloga uskratiti vjeru suvremenomu svjedoku, koji za pohoda g. 1500 Jakuba naziva velikim vezirom. No, s druge strane, dosta bi bilo za čudo, kako ni Sa'd-ud-din ni

[68] O toj vojnici vidi pobliže Donado da Lezze, Historia turchesca, 222 do 231. Izd. I. Ursu, Rumunska akademija, Bukarešt 1910.

[69] Lezze, o. c. 240—262; Sanudo, III 448.

'Âlī u svojim kratkim biografijama Jakuba ne bi spomenuli njegova imenovanja na tako važno mjesto. Možda je Jakub kratko vrijeme samo na vojnici vršio dužnost velikog vezira, i radi toga je ova njegova najveća služba ostala nezapažena od kasnijih historika, njegovih biografa.

Osim vojničke hrabrosti biografi ističu[70] u Jakubu za njegova vezirovanja još jedno pozitivno svojstvo, i to njegovo veliko poštenje i pomnjivost u vršenju dužnosti, svojstva, kojim se, po svoj prilici, nijesu odlikovali svi njegovi drugovi u carevim službama.

Svoj kratki nacrt Jakubova života 'Âlī završuje ovim riječima[71]:

»Stradajući od različnih bolesti Jakub morade ostaviti dvor i poslove i zadovoljiti se solunskim (Selānik) sandžakom. Život njegov završio se tiho i prekrasno.« Po Sidžill-i 'Osmānī umro je Jakub u Solunu g. 907 (= 17 srpnja 1501 — 7 srpnja 1502). Tako je neka teška bolest za nešto više od godinu dana srvala moćnoga, radinoga i energičnog Jakub-pašu. Mirni Solun, udaljen od ratnih granica, sa svojom blagom morskom klimom, jamačno je posebno bio izabran od Bajazida kao mjesto oporavka za njegova ljubimca, no ništa nije moglo uspostaviti narušeno zdravlje i izgubljenu snagu. Riječi 'Âlījine o tihom i prekrasnom svršetku Jakubova života treba da shvatimo sa gledišta historika muslomana. Potkraj svoga života častoljubiv i ponosan Jakub-paša dakle ipak je upoznao taštinu i laživost ovoga svijeta i vjerojatno završio je svoje dane u smirenosti, mističkom razmatranju i različnim hairatima (bogomilim djelima). Za života mnogo se trudio za slavu Jedinoga, u borbi i pobjedama nad neprijateljima islama, utro je sebi put u dženet, i zbog toga jamačno se prestavio s ovoga svijeta s mirom i pokojem u duši.

Danas se zacijelo u bučnom nevjernom Solunu ne bi više našao ni nadgrobni kamen na njegovu grobu.

[70] 'Alī i Sa'd-ud-din ibid

[71] 'Alī ibid.

[72] SO, IV 647.

Prilozi

(u prijevodu)

I

Arapski natpis na kamenoj ploči, koja je bila istaknuta nad vratima Burmali džamije u Skoplju.[73]

Sagradi ovaj hram za prinošenje molitve Bogu, gospodaru svjetova, zapovjednik gazija, koji vode svetu borbu protiv nevjernika i zatornik krivovjeraca, koji ispovijedaju mnogoboštvo, Mehmed-beg, tako potreban milosrđa Onoga, tko je najsavršeniji od onih, koji darivaju proštenje. Budi mi milostiv Ti, koji si najmilosrdniji od milosrdnih! Dovršena gradnja mjeseca zulhidždže g. 900 (= od 22 kolovoza do 20 rujna 1495).

II

Opis krbavskoga razboja.[74]

... te godine [898 po Hidžretu = 23 listopada 1492 — 12 listopada 1493] dogodi se još jedna velika pobjeda nad nevjernicima.

U vilajetu bosanskom [bio je] bosanski sandžak-beg po imenu Jakub-paša, koji je sam bio rodom iz istog vilajeta. Došavši jednom pred sultana Muhameda, dobio je zatim odgoju kod toga sultana. Zatim blagopokojni sultan Muhamed posla ga k sultanu Bajazidu, kad je ovaj boravio u Amasiji. Sultan Bajazid učini Jakub-pašu mīr-'alemom, i posla ga kasnije k svome sinu sultanu Ahmedu, koji bijaše u Amasiji. Zatim mu dade rumelijski beglerbegluk. U to doba dođoše zapovjednik (malik-ul-umārā') šamske vojske i zapovjednik halepski po imenu Arduš i napadoše na 'Ala-ud-dauleta. 'Ala-ud-daule Zulkadr-oglija[75] od svoje strane posla ovamo (u Carigrad) glas: »Došla je na me neprijateljska vojska.« Tada oni [veziri] poslaše u

[73] Elezović, Turski spomenici u Skoplju. Glasn. Skop. nauč. dr. V 2, 256 do 258. Ime »Burmali« (spiralna, na burmu) dobila je ova džamija radi spiralnih relijefa na munari.

[74] Ovaj najstariji dosada poznati turski opis krbavskog razboja sačuvan je u rukopisima NBP: AFT N 99 ff. 144a—149a; AFT N 117, ff. 128a—132b; Suppl. turc N. 1047 ff. 105a—110a. Za podlogu poslužio je ovdje opis AFT N. 117; varijante u AFT N. 99 i Suppl. turc N. 1047 označene su slovima B i C. U prijevodu navedene su samo varijante, koje mijenjaju smisao teksta. Šišić, Rukovet spomenika o hercegu I. Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima 1473—1496. Starine XXXVIII, 178, bilj. 76. A. Olesnicki, KS, 188—89.

[75] O dinastiji Zulqadra v. Hammer, GOR I 186 i Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, 158—59, Hannover 1927.

pomoć 'Ala-ud-dauletu za zajedničku borbu Jakub-pašu s rumelijskom vojskom, dodavši mu još nekoliko begova. Jakub-paša povuče rumelijsku vojsku. Bio je jedan sandžak-beg po imenu Ishak-beg Kraljević (Qral-oghlu). On sa još nekoliko sandžaka pođe k 'Ala-ud-dauletu. Pred tvrđom Hirman-qal'a susretoše se s arapskom vojskom. Halepski namjesnik Arduš-beg i sandžak-beg od Darande,[76] po imenu Qarādža-beg, dospjevši sa devet tisuća ljudi džebelija (oklopnika) na konjima također u oklopima, dobro naoružanih, učiniše velik boj. Naposljetku šamska vojska ne izdržavši okrenu lice (pobježe). Rumelijski hrabrenici (dilaveri), turkmenske poglavice (serveri), Zulkadirlije (pristaše roda Zulqadrova), anatolijski serbazi (vojnici, koji se igraju svojom glavom) i naše gazije behadiri (pehlivani), uhvativši zgodu, jurišiše na arapsku vojsku i učiniše joj tijesan svijet. Oni odsjekoše glavu halepskom namjesniku Ardušu i zasužnjiše darandskoga sandžak-bega po imenu Qaradža-bega. Zatim dobiše mnogo raznih pancijera i posebnih misirskih oklopa za konje porijetlom iz misirske hazne. Sve ovo zajedno s nekoliko paša i nekoliko hindustanskih robova poslaše na čestiti prag.

Poslije toga šamski namjesnik po imenu Tamraz-beg,[77] on u početku ne bijaše došao, ali sada, ohrabrivši se, dođe. Prolazeći tim krajem sretoše se kod nekoga mjesta, po imenu Qarahān. Opet učiniše velik boj. Nebeska sila opet ih prisili, da plešu [ratno kolo]. Obje vojske, prodrijevši jedna u drugu, učiniše boj. Kad pade noć, obje vojske, dotada nerazlučene, odijeliše se jedna od druge, i jedni odoše na ovu, a drugi na onu stranu, i više se nijesu sukobljavali, nego konačno odoše.

Zatim Jakub-paši dadoše sandžak Ajdin-eli (Ajdinovu zemlju).[78] I sa Ahmed-begom Hercegovićem (Hersek-oghlu) također bio je Jakub-paša na vojnici i, kako kažu, vidio je i ove bojeve. [C: Bio je i sa Ali-pašom u adanskoj vojnici.] Poslije toga, on posta lala kod [carevića] Šahinšaha Čelebije, koji se tada nalazio u Karamanu. Zatim, kad Jakub odavde otiđe, dadoše mu bosanski sandžak.

On pođe i, kako kažu, u bosanskom vilajetu pokazao je svoju snagu. U to vrijeme bio je među bosanskim kraljevima jedan znamenit kralj. Zvali su ga Derendžil-ban. To je bio okrutan i veličanstven prokletnik. U vilajetu bosanskom on je bio vodio sa nekoliko sandžak-begova i rat i bojeve. [Bio je ondje] jedan junak vojvoda po imenu Gerz Eljas. On ga je bio pogubio.[79] Naposljetku Derendžil-ban [pođe] na Jakub-pašu. On dođe u to baš vrijeme, kad je Jakub-paša sa koje četiri tisuće i pet stotina gazija bio otišao.[78] Pošao je na vojnicu, rekavši sebi: »Hajde da učinim jednu gazu.« Za te blagoslovljene vojnice bilo je mnogo plijena. Na

[76] Daranda je u Anadolu, na zapad od Malatije (Melitene).

[77] Hammer, GOR I 632, daje ime ovoga šamskog namjesnika kao Temerrüz-beg.

[78] B »sa tri hiljade pet stotina ljudi«.

povratku, jedne noći pade [paša] na konak pred jednim hisarom. Te noći, kad je [vojska] stajala na tome mjestu, nađe se neka prašina,[79] spusti se iz uzduha na čador Jakub-pašin i osta nad njim. Jakub-paša i osim njega drugi vidješe i [kasnije] posvjedočiše, da su vidjeli to znamenje. Oni rekoše: »Hair ola!«[80] Isti čas toga dana digoše se s toga mjesta. U putu stiže ova vijest: Nevjerna vojska stiže i presiječe nam put. Gazije, saznavši taj hal [položaj], spremiše se. Prokleti Derendžil-ban, tjerajući pred sobom svoju pješadiju, dođe sa deset tisuća pješaka i deset hiljada konjika, svi u oklopima, pancirima i džebetima, sa topovima, puškama i balistrima (zumberek). Derendžil-ban gojio je ovu misao i kazao sebi: turski su konji umorni, a i oni sami su umorni; zašto ih ne bih slomio pri toj umornosti? Kad paša vidje taj položaj, brzo po jednoj besputici izađe ćafirima u susret i panuvši u polje kod tvrđe po imenu Krbava, stade na jednom mjestu. Zatim Jakub-paša smjesti na jedno mjesto sve prisutne zarobljenike i učini opći dogovor sa gazijama.

Svaka stvar dade se urediti samo po dogovoru, napose s ljudima, koji su vidjeli [taj posao].

Bejt:

»Svaku nadu postići će dogovor,
ključ je stvari zapetljanih dogovor!«

Dakle, Jakub-paša, koji i sam bješe vidio toliko (ratnih) djela i imaše vještinu iz toliko dženkova, izabra gazije, koji su također bili vidjeli djela. To bjehu ljudi, lavovi mužjaci, junaci, koji su upoznali lakoću boja. Bjehu odavna vidjeli sličnih bojeva, zadobili iskustvo u razboju, gledali već koliko puta slične ubojne plesove! Oni su već bili oprali sebi ruke i lice krvlju ćafirskom. To bjehu slavna i znamenita gospoda Avranoslije i Ishaklije, koji se već nejednom naslušaše od Avranos-bega i Ishak-bega o putovima, koji vode do pobjeda nad nevjernicima i koji žeđahu krvi nevjerničke. Oni dakle već vidješe koliko djela sličnih ovomu!

Učinivši s njima vijeće Jakub-paša toga časa podijeli gazije na tri buljuka i tri alaja[81]: Avranoslije, Ishaklije i tufūdže.[38] Tako Jakub-paša stajaše u polju po imenu Krbava.

[79] B i C riječ »prašina« (tūz) zamjenjuju riječju »nūr« (svjetlost). Isp. kod Sa'd-ud-dina: »...svjetlošću obasjana tijela«. Olesnicki, KS, 200. Slično nešto pripovijedaju Gregorije Tourski i Fredegar u opisu boja Klodvigova g. 507 s arijanskim zapadnim Gotima blizu Vouillé: »...kad su bili blizu Poitiersa, kralj vidje iz svojih šatora u nekom razmaku vatrenu kuglu, koja je izašla iz basilike svetog Hilarija i kao da silazi na njega. Klodvig primio ovo znamenje za znak, da će pomognut svjetlošću ispovjednika Hilarija lakše pobijediti te heretičke bande...« V. bilj. 88.

[80] »...Neka bude za dobro...«

[81] Ovo treba razumjeti pleonastički: Jakub je podijelio svoju vojsku na troje (a ne na šestero, kako bi se to činilo po autorovu izražavanju).

Derendžil-ban također dođe i, izravnavši svoje pukove, odmah navali. Vidjevši to gazije također navališe [na njega] sa tri strane gledajući kao onaj gladni vuk što gleda na ovcu. [Pravovjerna] vojska, praćena milošću Istine,[82] čudesima Poslanika Božjeg, — bio s njim blagoslov i pozdrav Božji! — skrblju nevidljivih vitezova nebeskih, vjerom samih gazija i srećom Njegova veličanstva sultana gazi Bajazid-hana, srete se licem u lice [s nevjernom vojskom]. Islamski ljudi kao kap, a nevjernička vojska kao more! Što da učini kap prema moru? Ništa, nego je potrebna milost od strane Istine! Ta dok nema od strane Istine bar zere milosti, mora, koliko ih god bilo, ne će naći pobjede! Ali čim od Višnje Istine bude jedna zera milosti, [kaplja] naći će pobjedu nad morima i uništit će ih. Slično onome, kako za Muse pejgambera u sukobu sinova Izraelovih s narodom amalekitskim,[83] čim budne milost Istine, koliko god [su bili] malobrojni, nađu pobjedu i odolješe mnogobrojnima! I slično onome, kako je Istina, koju treba slaviti, izvoljela izreći u svojoj staroj svetoj knjizi, slavnom Kuranu ovo:

»Koliko je puta mali odio predobivao velik odio!«[84]

Množina vojske ne će donijeti koristi, dok od Višnje Istine ne bude milosti!

I tako, kad je Svemogućnost Božja takvim načinom pokazala svoje lice, Jakub-paša s jedne strane prodrije [u neprijateljske redove] i raznese jedno krilo nevjernih. Pravovjerne gazije također zbiše alaje nevjerničke jedne o druge i sa tri strane prodriješe. Vikom »Allah ekber!«[85] oni napuniše svijet. Udarivši na ćafire ne dadoše im oka otvoriti. Pustiše mačeve da trče. Tako muški vođahu boj, da sličnoga u Rumeliji nije bilo, osim za sultana gazi Murad-hana, kad je bila došla srpska vojska.[86] Neki pripovjedači kazuju jošte, da su vidjeli, kako ašićare (očigledno) dođoše tajni vitezovi nebeski i pomagahu islamskoj vojsci. Pričahu, da je to pouzdana istina. A jedan pripovjedač kazivaše jošte, da, prije nego izađosmo na bojište, vidjesmo na jednom mjestu, kako leži kojih sto pedeset oklopljenih mrtvih ćafira. Bijahu polomljeni, izranjeni, postaše žrtva teške kazne. Nijesu ni znali, tko je to s njima tako učinio.

[82] Ul-haqq. Prvo značenje ove riječi postalo je tamno u arapskom jeziku, ali u hebrejskom ona znači »propisati, odrediti, ustanoviti«. Ul-haqq znači dakle ono, što je čvrsto određeno, trajno i stvarno. Komentator Kurana Bajdavi tumači tu riječ kao jedno ime Alahovo: Onaj, kojega je vlast čvrsto ustanovljena i stvarna. Najprikladniji prema tome prijevod riječi ul-haqq jest: Stvarnost ili Stvarni (La Réalité, le Réel). Mi tu riječ prevodimo običnijim izrazom Istina ili Višnja Istina. Isp. EI, II 240.

[83] Ljetopisac nišani na to, kako je prorok Musa bio poslao jednog dana mali odred Izraelaca (Banu Isrā'il) sa nalogom, da unište pleme 'Amāliqa iz Jasriba. Up. EI, I, 328—29, Exod. XVII, 8 i sl.

[84] Sura II, 250.

[85] Bog je najveći!

[86] Na Kosovu polju 15 lipnja 1389 g.

Drugi pak pripovjedač kazivaše, da su u to vrijeme na mjesto boja došle iz uzduha bijele ptice. Nad gazijama postaše sjenica. Postojavši tako neko vrijeme, bijele ptice baciše se prema ćafirima i rastjeraše crne ptice, koje su dolazile iznad ćafira.[87] A jedan pripovjedač pripovijedajući reče, da je jedno jelenče[88] pred ćafirskom frontom u ćafirsku vojsku zajedno s njima (gazijama) ušlo i zajedno izašlo. Čim gazije jasnim očima vidješe to, u njihova srca kao da je ušlo otkrivenje Božje. Zatim predavši se Višnjoj Istini učiniše tako velik boj, da, ne gledajući na topove, puške i balistre nevjerničke, prije svega udariše mačevima na njihove konjike. A Jakub-paša s tolikom vjerom uđe u boj, da je postao sličan ptici Anki[89] i spustivši se kao ona što se spušta iz uzduha na svoj šićar, stade lomiti sprijeda, straga i sa strana nevjernike ne dajući im amána, ni mogućnosti

[87] Isp. ovu pripovijetku kod Sa'd-ud-dina. Olesnicki, KS, 204.

[88] Gejdže = gejdžek. dimin. od gejk ili geik, jelen. Isp. Vambéry, Altosman. Sprachstudien 168 (Leiden 1901) gejdžek »junger Hirsch«. Pojava jelena za vrijeme boja folkloristična je tema dosta raširena kod Osmanlija. Isp. u Tarihu Ašikpašazadinu, izd. Giese, str. 42. Jelena su smatrali simbolom sreće i uspjeha. Pri podsjedanju i zauzeću Bruse sultana Urhana pratio je i svojim savjetima i molitvom mnogo mu pomagao pobožni starac po imenu Geikli-baba (Jelenji otac), koji je »povjerljivo općio s jelenima i srnama«. Geikli-baba bio je Persijac, rodom iz Hoja. Živio je samotno u šumama i došao je samo po osobitom pozivu Urhanovu jezdeći na jelenu sa stablom činara (platane) na ramenu, koje je u dvorištu saraja zasadio za sretni biljeg rasta i procvata carevine, da bi se i ona poput toga činara ukorijenila, bujala, listala i krošnju razvijala. Po istoj predaji Geikli-baba za podsjedanje Bruse vodio je podsjedače jašući na jelenu, sa sabljom teškom jedan kantar i po. Po osvojenju Bruse Urhan je iz zahvalnosti načinio Geikli-babi blizu svoje nove stolice ćeliju, kraj koje je kasnije taj evlija (dobri) bio i sahranjen i koja je i danas mjesto brojnih zijareta (hodočašća). Hammer, GOR[2] I, 111—112. I u historiji drugih naroda susrećemo jelena kao simbol nebeskoga blagoslova. U VIII glavi Jornandova djela De origine actuque Getarum pripovijeda se među ostalim ovo: »... Takvo je bilo podrijetlo Huna; oni dođoše na krajinu gotsku. To okrutno pleme (Huni), kako pripovijeda historik Prisko (rodom iz Trakije, poklisar Teodosija II k Atili g. 471), nastani se na onostranoj obali blata Meotide (Azovsko more), baveći se jedino lovom i ne radeći nikakvog posla, već što su, kad su se namnožili tako, da su stvorili narod, pustošili susjedne narode krađama i razbojstvima. Lovci toga puka, tražeći po svom običaju divljač, na onoj strani Blata Meotskoga, opaziše iznenada, gdje im se pojavi košuta, koja ugazi u baru idući sve dalje i ustavljajući se na mahove, i tako im posluži kao vodič. Lovci pođoše za njom i pregaziše Meotsko Blato, koje su smatrali neprohodnim poput mora. Čim se Skitska zemlja ukaza očima tih neznanaca, košuta iščeznu.« (Po francuskom prijevodu Jornandovu od A. Savagnera, De l'origine et des actions des Goths, p. 287—288. Panckoucke, Paris 1842.) — Sličnu epizodu iz rata Hlodvigova s Alarikom II, vizigotskim kraljem (ubijen od Hlodviga kod Vouillé blizu Poitiersa g. 507) pripovijedaju Gregorije Tourski i Fredegar: »... Kad je Hlodvig stigao s vojskom na obale Vienne (pritoka Loire), ne znadijaše, gdje bi prešao rijeku, koja se od obilnih kiša bila razlila. Ali gle, kako se bješe pomolio noću Gospodu, da bi mu pokazao brod, sutradan u jutro naredbom Božjom košuta neobične veličine ugazi u rijeku pred očima vojske i prebrodi je, pokazujući tako, kuda treba proći.« (Grégoire de Tours et Fredegaire, Histoire des Francs, traduction de Guizot, I 112. Paris 1862.)

[89] O legendarnoj ptici Anqā v. EI I 361.

otpora. Na nevjernike pade strava i osvoji ih užas. Kažu, da je Deredžil-ban po sebi bio vrlo ohol. Još prije sukoba s muslomanima dao je ovaj nalog svojoj vojsci: »Pripravite urgane, sidžime i sindžire, da vežete ruke Turcima.« Naposljetku pripravljeni za Turke predmeti bili su sudbinom za njih same određeni. Gazije ne postadoše i povezaše ćafire užima sidžimima i sindžirima, koji su bili na njima. Videći taj položaj Derendžil-ban okrenu lice na bijeg. Gazije saznavši za takav poraz ćafirski iznova uzveličaše Boga i iznova s iskrenošću i ljubavlju (k Bogu) udariše mačevima na nevjerne. Nevjernima ne osta više mogućnosti da stoje, i oni pobjegoše. Gazije zaista pravi vitezovi, lavovi mužjaci, tako razbiše ćafire, da se to opisati ne može. Pripovjedač ovoga dženka mevlana muderis Mejrem čelebija[90] i Ishak-beg ibn Qral pripovijedahu, da je gospodar vojske Jakub-paša sam kazivao: »Ja sam na bojištu, bijući se i ogreznuvši u crvenu krv, izašao iz vojske i nijesam propustio klanjati podne i ićindiju. Zatim pošavši iznova stupio sam opet u sveti boj s nevjernicima.«

Sada, dragi, nije čudo, da polazi za rukom djelo čovjeku, koji vodi sveti rat s takvim pouzdanjem u Boga! Svakomu čovjeku Višnja Istina daje po njegovoj vjeri! Čovjek, koji na bojištu s nevjernima ne odlaže dva namaza, sigurno postizava svoju želju.

Ne odgoditi namaz u boju s nevjernima nije svačiji posao. To nitko nije kadar osim evlija Alahovih. Kažu, da za boja na Kosovu[91] i [kasnije] na Varni[92] sultan Murad[93] nije bio odgodio svoga namaza. Sada, dragi, toga časa početi namaz velika je stvar za čovjeka, bio on makar od tajnih vitezova punih vjere, jer u taj čas na pazaru života i veliki umovi postanu smeteni i poraženi. Opivši se poput kirgiske deve ne poznaju oni sami sebe. To je moć ushita, kao za derviškoga plesa. Ovaj plesni ushit u svijetu kako je došao, tako i prolazi.

Kad je vjetar smrti puhnuo na ćafire i kad na njih počeše padati daždevi sudbine, Svemogući Terzija poče krojiti kaftane. Koplja postaše aršini, strijele igle, a mačevi makaze. Izodsijecaše se glave, proliše se krvi, otparaše se mišice i butovi. Ukratko, gazije tako isjekoše ćafire mačem, da se to ne da opisati. Jedan pripovjedač čak pripovijeda, da je gospodar vojske Jakub-paša svojim ustima rekao: »Ja sam zapovjedio, da saberu na jedno mjesto devet tisuća glava ćafirskih[94] i na više mjesta da načine od njih munare. Osim onih, koji pobjegoše i odoše, akindžije pohvataše

[90] Naš ljetopisac zove Mīrem (kod njega Mejrem) čelebiju: »mevlānā«, t. j. naš gospodin. Ovo vjerojatno označuje, da je on bio njegov šejh, glava derviškog reda, kojemu je i naš ljetopisac pripadao.

[91] 15 lipnja 1389 g.

[92] 17—19 list. 1448 g. V. Hammer, o. c. 367.

[93] Murad II (g. 1421—1451).

[94] C: ... devet hiljada pet stotina devedeset i pet glava ćafirskih ...

i zasužnjiše deset hiljada živih ćafira.«[95] Jakub-paša kazao je još: »Zarobio sam Derendžil-bana i druge još banove slične njemu.« Pripovijedali su, da je bilo ljudi, koji su zasužnjili po dvadeset, dvadeset i pet glava.[96] Kazali su, da je Jakub-paša, dobivši ovu pobjedu nad nevjernicima, naložio odsjeći nosove i uši više od šest sedam tisuća ćafirskih leševa. Njih zajedno s Derendžil-banom i sa još nekoliko banova, sa sandžacima, topovima, puškama i balistrima opremi na visoki carski dvor. Kažu, da ovakve pobjede, koja se na taj način dogodila, nije bivalo u bližnjem vremenu. Malo se događa, da malina pobijedi množine. Ova gaza dogodi se u petak, dana sedmoga zulhidždže. Ako trebaš znati, godine osam stotina devedeset i osme po Hidžretu.

Ova je pripovijetka dobra stvar.

Tarih (hronograma) ove gaze nad ćafirima jest: F(a)hr h(a)j(ī) (Slava vječno Živućemu).[97]

[Fahrija, slavodobitna ponosita pjesma Jakubova o pobjedi na Krbavskom polju][98]

Bože, mnoga Ti hvala, što si nas obradovao
ovom svetom pobjedom nad ćafirima!
Kad se susretosmo s dušmaninom na Krbavi,
stiže Glas: »Satri [ih] opet na ovom polju.«[99]
[I evo,] po naredbi Višnje Istine dobih takvu pobjedu,
kakvu zadobi još samo Murad han na Kosovu!
Dok udarasmo mačem po šiji ćafirskoj,
meleći[100] u uzduhu vezaše bojne redove!
Je li baš čudo ovo dobiće, kad su tajni vitezovi [nebeski]
moji pomoćnici na zemlji i na nebu!
Nabrojeno je bilo na bojištu [palih] devet tisuća!
Ostavi još druge, koji ostaše [nenađeni] na polju i na brežuljku.
Živih pohvatano je bilo jedanaest tisuća,
svi su oni bili zasužnjeni na tom polju!

---

[95] B: ... jedanaest hiljada živih ćafira ...

[96] C: ... i trideset glava.

[97] Zbir brojčane vrijednosti svih slova ovoga hronograma daje ukupno 898 po Hidžretu kao godinu krbavskog razboja (f = 80, h = 600, r = 200, h = 8, i = 10).

[98] Ova davorija Jakubova, koju je on bio poslao caru Bajazitu, bila je već više puta prevedena. Hammer, Geschichte der osman. Dichtkunst (GOD), I 321, Pesth 1836. G. Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslavena, Bratstvo XXVI, 89—90 i F. Spaho, Jedan turski dokumenat o Krbavskoj bitci 1493., Napredak br. 1—2, str. 11. Sarajevo 1931. Isp. Olesnicki, KS 206—208.

[99] Ovdje je igra riječi među imenom Krbava i rečenicom: »satri na ovom polju« — qir (imperativ od qirmaq satrti, slomiti, razbiti), bu (na ovom) ova-da (polju).

[100] Melek (ar. riječ) znači anđeo, poslanik nebeski.

I Derendžil-ban, kraljev beglerbeg,
zajedno sa mnogim banovima bio je zarobljen ondje!
Računaj, da je bilo zasužnjeno pet stotina banova.
U tamnici leže oni u okovima i u belaju!
Ostavi ih, nek tegle nevolju, tugu i belaj!
Pristoji se džahilovoj[101] duši da prebiva vazda u kazni!
Pred Qizil-uranom[102] nagnat ću u bijeg
[samog] kralja, ako [mi] Bog da [dosta] pješaka![103]
Pozabadat ću stjegove nevjernika naopako,[104]
dok god me bude na ovom propadljivom svijetu!
Vrći ću najnižega slugu moga za vojvodu,
ako Bog da zgodu, u Beogradu![105]
Dat ću konja, odijelo i pružit ću ruku pomoćnicu,
čim vidim kojeg mu drago gaziju u nesreći!
Sve, što imam u ruci, razdat ću i raspoklanjati,
da ne mislite, da ja kupim zemaljska blaga!
Što se treba čovjek skrbiti za blago,
kad mu ne može biti dio sreće veći, nego mu je određen Odozgo!
Za mog zemana oborih cijenu sužnjevima,
zarada nevjernih se smanji radi nestašice kupaca!
Podijelio sam gazijama darove
za ljubav k Poslaniku Božjemu i [za njihovo junaštvo] u trima
vojnicama na nevjernike!
[Za sve to] prebivalištem odredit će mi dženet Edenski,
nadam se, Onaj Bogati u vječnome svijetu!
Kad nas sultan Bajazit, sin Muhamed-Hanov,
udostoji svoje milosti, zadovoljiše nama sve naše želje!
Ja sam derviš Jakub, beg bosanski,
Božjom pomoću postigoh ovu slavu!

---

[101] Džahil (ar. riječ) onaj, koji ne zna, osobito onaj, koji ne zna vjere u Jedinog Boga.

[102] »Qizil-uran« crvena (gradina), crvena (podorina). Valjda je ime nekog mjesta. (Upor. »Qara-urghan« ime ruševina drevnoga crnog grada u bajazetskom sandžaku u Anadolu.) Mislimo, da ovim imenom Jakub vjerojatno zove Crveni turan, kraj kojeg je u klancu prije 8 mjeseci bio potučen Ali-beg Mihal-oglija; v. bilj. 56. U tom se stihu Jakub hvali, da će on u tom fatalnom mjestu, gdje je dva puta nastradao njegov suparnik, razbiti i goniti samoga ugarskog kralja.

[103] Hammer (GOD I, str. 321, bilj. 3) razumio je drukčije ovaj stih i preveo ga:

Will es Gott, der König selber muss
Geh'n vor mir in dem Ornat zu Fuss!

[104] Kod Turaka je bio običaj poslije pobjede da zabodu zaplijenjene stjegove u zemlju naopako. V. Olesnicki »Tko je zapravo bio Đerzelez Alija«, str. 26 i »Turski izvori o kosovskom boju«, bilj. 74.

[105] Hvalisanje Jakubovo poslije neuspjele operacije Bajazitove protiv Beograda g. 1492. (Hammer GOR I 639), da će on osvojiti ovu tvrđavu.

Zatim sultan gazi Bajazid-han, prebivajući u Konstantiniji (Carigradu), otpusti beglerbega Jahja-pašu,[106] a na njegovo mjesto učini beglerbegom Jakub-pašu; poslije pak dade bosanski sandžak Jahja-paši. Taj učini ondje nekoliko svetih pohoda na nevjernike i uze nekoliko tvrđa. Međutim među svijetom pročuše se lažni glasovi i od strane Semendre Ali-beg Mihal-oglija poče slati ulake jednoga za drugim. Među svijetom pročuše se glasovi, kao da je ugarska vojska došla i prošla dalje. Jedno vrijeme čak nasta pobuna, ali poslije se ti glasovi ne obistiniše.

III

Tursko-misirski rat g. 1486. Smrt Ferhad-bega — oca bosanskog namjesnika Ghazi Husref-bega. Zarobljenje Hersek-oglije Ahmed-bega.

(BNP, Suppl. Turc No 1047 ff. 95 ab — 98 a i AFT No 99 ff. 133 b — 134 a)

God. 891 (= 7 siječnja — 27 prosinca 1486)

U ono vrijeme misirski sultan Qait-baj (Qajti-beg) sakupi vojsku. Njegov divitdar (tajnik) Uzbek-beg i Tamraz-beg stajahu s vojskom misirskom, šamskom i halepskom u adanskoj i tarsuskoj nahiji. Tako arapska vojska, oni arapski kalaši bijahu pripravni. Tada i sultan Bajazid-han (posla) s anatolijskom vojskom svoga zeta sandžak-bega[107] Ferhad-bega i sandžak-bega Karađoz-bega. Ovi skupivši svoju vojsku hitro krenuše u arapske pokrajine i u putu među Tarsom i Adanom sukobiše se s arapskom vojskom. Uzbek-beg arapski kalaš, arapsko kokoravče, posla Ferhad-begu haber, govoreći: »Sultan Kait-baj zapovjedio nam je voditi dženk (rat). No među nama neka ne bude rata i boja. Nama bojeva ne fali. Načinimo među sobom mir.« Oni (Ferhad-beg i Karađoz-beg), pomislivši, da je to istina, dadoše se prevariti ovim riječma i bijahu u obmanama. Tako oni lukavstvom učiniše ih ghafil (neopreznima).

---

[106] Jahja-paša rodom Bošnjak; bio je dva puta beg u Bosni. Umro je g. 1506. SO IV 632; Bašagić, ZH 37.

[107] Ferhad-beg bio je sandžak-beg od Sereza, ali za misirskog rata bio je imenovan muhafizom u Adani. Bašag., ZH 19; Jorga, Gesch. Osm. Reich., 245, Leunclavius, 596; Truhelka, Gazi Husrefbeg, Glasn. Zem. muz., XXIV 97, Sarajevo 1912.

Zatim iznenada, misirska, šamska i halepska vojska pripravi se za boj, i dok ovi (Ferhad-beg i Karađoz-beg) bijahu bez brige, Uzbek-beg i Tamraz-beg prišavši udare na njih. Učiniše velik dženk. S obiju strana pade i izgibe mnogo ljudi. Za boja sandžak-beg Ferhad-beg propade bez vijesti (belursiz-oldu). Ovaj poraz dogodi se našoj vojsci u početku mjeseca rabi-ul-avvala (g. 891 = oko 10 ožujka 1486). Zatim obje se vojske odijeliše jedna od druge i raziđoše se.

(Dalje pripovijeda ljetopisac potanko ovo, što dajemo u izvatku:)

Poslije toga poraza sultan Bajazid posla protiv Arapa svoga drugog zeta Ahmed-bega Hersek-oglija, koji u to vrijeme bješe anatolijski beglerbeg, i rumelijsku vojsku pod zapovjedništvom sandžak-bega Muhamed-bega valad (sin) Hizr-bega. Ahmed-beg sabravši anatolijsku vojsku iznova među Adanom i Tarsom, sastade se s vojskom misirskom, šamskom i halepskom pod vodstvom istih Uzbek-bega i Tamraz-bega.

(Dolazi tekst ljetopisa):

Opet arapski kalaši učiniše ih (Ahmed-bega i Muhamed-bega) bezbrižnima. »Mi, rekoše, ne ratujemo, to je nama sultan zapovjedio, da vodimo rat.« [Na taj način] opet ih učiniše neopreznima. To je bajka, kako su to govorili. [I tako se sukobiše.] [S jedne strane] arapski kokoravci, bagdadski previjanci, adžemski kalaši, varsačke haramije, kermejanski lupeži, karamanske dangube oknivenih stražnjica.[108] [S druge strane] gazije rumskog vilajeta, od kojih nitko ne će sebi umiti lice (odnijeti čast, proslaviti se) i s kojima nije moguće nadmetati se. Nitko od njih (rumelijskih gazija), kažu, nije ušao iz toga boja s arapskom kokoravčom, nego (svi) podlegoše.

Arapska vojska navali na njih sa prijevarom. [Što da rade?] Nebesko određenje tako pokaza svoje lice. Udes mađioničar opet zaigra s njima jednu vrstu igre »nerd«[109] i neizbježiva sudbina na taj način pade [im u dio]. Obje vojske sastavši se učiniše velik dženk jedna sa drugom.

Kao da se dvije aždaje jedna pred drugom vije. U boju, spremajući se i trčeći na konju, anadolijski beglerbeg Hersek-oglija

[108] Aluzija na pederastiju.

[109] Nerd, istočna igra slična trik-traku i kockama.

Ahmed-beg pogriješi. Konj mu pade, i on sam svali se s konja i obrani mu se ruka. On ne mogaše više prstima uhvatiti mač. Očajavši zatomi jauk, odluči: neka tu poginem kao šehit. Ali ne bi mu edžela. Poslije, ustavši na noge poče na sve strane oko sebe pokazivati revnost. Svojim čudesnim mačem (Sam-sam qiliči) on porazi jednoga od čuvenih Arapa i udarivši zatim po vratu njegova konja obori ga s konja. Naposljetku mnoštvo ljudi napade na njega i pograbivši ga dovedoše pred Uzbek-bega, zajedno sa još nekoliko begova, među njima i sa Qral-oghlu Ishak-begom. Uzevši otpraviše ih k sultanu Qait-baju. Sultan davši zapovijed zatvori ih u tamnicu. Tako i ovaj put naše vojnike zapade poraz i propast i oni pobjegoše. Viša mudrost (hikmet) pripada Višnjoj Istini.

IV

Vojnica g. 1500 protiv Modona i Korona. Pomorska pobjeda Jakub-paše pod Modonom.[110]

(BNP, Suppl. Turc No 1047, ff. 134 a — 138 b)
God. 905 (= 8 kolovoza 1499 — 27 srpnja 1500)

Opet je sultan Bajazid-han namislio pobjedni pohod na nevjernike. Opet je razaslao na sve strane po svijetu svoje knjige (nāmeler) i [počeo] stalno kupiti vojske i sabirati sa svih strana veslače i azape za opremanje lađa. Zatim naš padišah izda zapovijed i posla odavde na tu vojnicu njegovu svjetlost samoga slavnoga Jakub-pašu, koji u to doba bješe veliki vezir. U petak 14-og blagoslovenoga mjeseca redžeba 905 g. (14 veljače 1500) server (glavar) gazija Jakub-paša izađe iz Edirne i pođe prema 'Aīnabahti (Lepantu) u vilajet Mōru (Moreju). Međutim rumelijski beglerbeg po imenu Mustafa-paša,[111] također, po zapovijedi padi-

[110] Hammer, GOR² I 653.

[111] Mustafa-paša, Grk poturica, bio je odgojen, kao i Hadum Jakub u saraju Fatihovu. Po dolasku Bajazida II na prijesto bio je imenovan kapudžibašom. Kasnije bio je poslan u inozemstvo u delikatnoj misiji, da ukloni s puta sultana Džema, što je izvršio kao poklisar Bajazidov 't Aleksandru VI. Za uspješno izvršenu zadaću obasuo ga je Bajezid milostima. G. 903 = 1497 bio je rumelijski beglerbeg, zatim qubbe-vezir, a g. 1511 veliki vezir. S te najviše službe skinuo ga je Selim i pogubio radi poraza kod Amasije, koji mu je zadao sultan Ahmed. SO IV 371; Hammer, GOR² I 696-7.

šahovoj, pode na vojnicu u petak 26-og dana mjeseca šabana (27 ožujka 1500). Najzad i sam sultan Bajazid-han u ponedjeljak 8 ramazana (7 travnja 1500) izađe iz Edirne i u pratnji svojih vezira Mezih-paše i Hersek-oglije Ahmed-paše pođe u vilajet Moru.

U to vrijeme sakupi se vojska: iz Anadola 10.000 azapa, a iz Rumelije 8.000 azapa; osim toga iz Anadolije sve do Sivaskih vrata 20.000 veslača i 8.000 janjičara. Osim toga javiše se još oko 40—50 hiljada ljudi i to qapu-halqi (garda) i silihdari (oružnici), spahoglani, ulufčije, serbazi, mehteri, seizi, mazgari (harbendigjari), sandžak-begovi, timardari i akindžije. Svega skupilo se više od 90.000 vojske. Osim toga — više od 300 đemija: kiuki, maune, barke, katrge i kaici, pokriše površinu mora. Naše đemije navališe. Sa kopnene strane Njegovo Veličanstvo padišah [osobno], krenuvši se, pođe na tvrđu Modon (Mutūn-qal'asi). Sav svijet ispuniše poklici: »Bog je najveći!«

Veliki vezir svijetli Jakub-paša posta zapovjednik nad trista naših đemija. Na našim đemijama bili su gore spomenuti kürekči (veslači), azapi, janjičari i neki broj qapu-halqa i anatolijske vojske, s njima sandžak-beg od Tire (GOR I 185) po imenu Mustafa-beg i aga anatolijskih azapa po imenu Karađoz-beg. Svega se na taj način u naše lađe ukrcalo više od 50.000 naše vojske. Oni su ispunili morsko lice vikom veličanja Božjega (tekbira). Vuk morske površine gusar (qūrsān) Kemal-reis,[112] koji se dogovorio sa hrabrim kapetanima (reisima) naših đemija, uhvati more (zaplovi na pučinu), poslije čega ćafiri prestadoše puštati (iz Modona) svoje lađe i slati ih da motre njegovo kretanje.

Međutim, odavde [iz pod Modona] krenu s rumelijskim azapima anatolijski beglerbeg po imenu Arnaut Sinan-beg[113] i rumelijski beglerbeg po imenu Mustafa-paša. U tvrđi 'Ainabahti (Lepanto) još od prošle godine bili su veliki topovi. Oni nareduju, da s pomoću azapa povuku te topove. Dovukavši ih pod tvrđu

---

[112] Kemal-reis, gusar i pomorski qapudan, bio je poklonjen Fatihu od qapudan-paše Sinana, zatim odgojen kao i Jakub među paževima na dvoru. Karijeru započeo je kao zapovjednik azapski, kasnije počeo je gusariti na Sredozemnom moru. G. 1487 zarobio je jednoga malteškoga princa. G. 1490 bio je poslan u španjolske vode, da podupre Mulaj-Hasana, posljednjega od dinastije Nasrida u Granadi. Kemal-reis odlikovao se u borbi s Mlečanima. Poslije pada Modona i Korona bio je poslan sa 40 lađa protiv Navarina, koji je uzeo od zapovjednika mletačkoga Contarinija. Malo zatim poginuo je u brodolomu. SO IV 78; EI II 903.

[113] Zet (goigu) sultanov Sinan-paša, porijeklom Arnaut, odgojen u saraju Bajazidovu i kasnije je dobio sultanovu kćer za ženu. G. 897 = 1491-2 postao je sandžak-beg galipoljski i qapudan-i derja (glavni admiral). S eskadrom od tri stotine đemija bombardirao je g. 1492 avlonsku obalu, pripravljajući pohod Bajazidov na Arbaniju. Kasnije bio je imenovan beglerbegom anadolskim. Umro je g. 909 = 1503-4. Hammer, GOR I 639; SO III 104.

Modon i kurisavši (razmjestivši) sa svih strana, stadoše tući hisar. Tako podsjednuvši tvrđu sa mora i kopna opkoliše je topovima.

Jedan pripovjedač saopćio je, da je netko prebrojio đulad, koja se slala u tu tvrđu. Bilo je bačeno dvije tisuće i osam stotina đuladi. Dosad, kako kažu, [topovi] nijesu na jednu tvrđu više djelovali. Pripovjedači priopćili su [ove podatke] o nepristupnosti te tvrđe Modona, o solidnosti jednoga od njenih hendeka i o debljini njenih zidova: [debljina njenih zidova], po njihovim vjerodostojnim riječima, čini pedeset i tri ajaka (stopa), širina hendeka petnaest kolača (quladž, hvat), a dubina toga hendeka, po njihovu kazivanju, čini dvanaest kolača.

Sada, dragi, [poslušajte dalje!]. Naša je vojska već četrdeset i pet dana mučila tvrđu Modon, bijući je do kraja mjeseca zulhidždže (27 srpnja 1500). Kad li jednoga dana, iznenada, kako pripovijedaju, pojavi se na morskoj površini sedamnaest neprijateljskih mauna i baraka (barča), dvadeset i tri kiuke i dvadeset katrga, svega šezdeset đemija. Sve izvrsno snabdjevene topovima, puškama i zumbericima (balištrima, arbaletima), a unutra sve pune nevjernika. To su se krvopilci arnautski Franci pojavili s oholim planovima, poimence s namjerom, da uđu u tvrđu i dadu joj pomoć. No s ove strane (s kopna), naše gazije razabraše stanje stvari. Server gazija, veliki vezir svijetli Jakub-paša, sandžak-beg od Tire Mustafa-beg i aga anatolijskih azapa Karađoz-beg s anatolijskim azapima i qapu-halqom, koji su se bili ukrcali na đemije [ne oklijevajući], odmah sa sto i pedeset lađa pojuriše na nevjernike.

Naše lađe, poput ptice Anke, poletješe morskom površinom. Kao ptica Anka, koja se iz nebeske visine baca na svoj plijen, ili kao ose, što brzo lete u roju na med, ili kao mravi, kad povrve u jatima na proseno zrno, tako sa svih strana one navališe (na neprijatelja). One učiniše morsku površinu očima nevjernika tijesnom. Sa obiju strana morski zmajevi ljuto ričU. Kao kiša sudbine udaraju topovi, tufeci i balištri. Od rike topova poput grmljavine nebeskoga groma morska površina sama stane grmjeti i zatim se pokri kao maglom. Naše gazije protiv topova, tufeka i balištara, mjesto štitova, postaviše svoja vlastita prsa i ne krijući oka baciše se na nevjerne i zametnuše s njima boj.

Zahuja vihar samum, poput kiše sudbine padali su đulad, kugle i strijele, i kako grom nebeski silazi, siđe s neba edžel (smrt)! Ona se susrete s onima, kojima je bila suđena, i oni padoše kao šehiti. Oni pak, kojima ne dođe edžel, postaše gazije. Na ovaj način [pravovjerni] vodiše tako strašan boj, da se ne da nikako opisati. Najzad pobjeda osta gazijama. Oni potopiše u more dva kijuka nevjernička i oni propadoše zajedno sa ljudma. Ostali ćafiri, doznavši taj hal, okrenuše lice na bijeg, i bježeći odoše. Svaka đemija iščeznu na drugu stranu.

Jakub-paša dopremi na čestiti prag Padišahu od spasene posade onih dvaju kijuka sto i šezdeset [odsječenih] glava i osim toga još sto i osamdeset živih ćafira, zajedno s njihovim sandžacima (stijegovima). To se dogodi u početku muharrema (906 godine = 28—31 srpnja 1500).

Kad nastupi mjesec muharrem, Padišah islama i pravovjernih nastavivši vojnicu pođe [sam lično] na tvrđu Modon. (Po njegovu dolasku) počeše opet njeno bombardiranje...

(U daljem opisu bojeva pod Modonom i Koronom i osvajanja tih tvrđava i pobjednog povratka turske vojske ne spominje se više ime Jakub-pašino.)

Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkoga kongresa (1797-1815)

Napisao

Pavao Butorac

Primljeno u sjednici historičko-filologičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 20. svibnja 1937.

Prva austrijska vladavina
(1797—1806)

Politička situacija

Francuski je prevrat prodrmao prijestolja, države, narode i duhove u Evropi, pošto je potkraj 18. vijeka pretvorio Francusku u žarište novih političkih težnja i zamamnih socijalnih parola. Ideje ili gesla o slobodi, jednakosti i bratstvu, koja je veliki prevrat zapisao na svoju zastavu, ugroziše stari poredak. Pristaše su »starog režima« osobito smatrali opasnom demokratsku misao, koja se sad razmaha Francuskom, da odatle pomalo osvoji duhove izvan njezinih granica. U sukobu sa zahtjevima starog dinastičkog prava ili načela vladarskog legitimiteta novi je duh kosio mnoge ustanove, s kojima je običan Evropljanin smatrao za nerazdruživo povezan razvoj i ustroj državnog života.

Još zakonodavna narodna skupština (1791—1792) bijaše navijestila (20 travnja 1792) rat Austriji smatrajući je za najveću smetnju provedbi revolucionarnih osnova, dok je Habzburgovac car Frano II (1792—1806, odn. 1835) smatrao za svoju dužnost da se založi za kraljevstvo u Francuskoj, koje je prevratničkim osnovama bilo ugroženo. To više, što je ne samo vlastiti dinastički interes nalagao ovo interesovanje nego i krvne veze sa francuskim dvorom. Marija Antoinette, žena francuskog kralja Ljudevita XVI (1774 do 1793), bijaše kći carice Marije Terezije i sestra cara Josipa II. Kad

je pogotovu narodni konvenat (1792—1795) ukinuo kraljevstvo, pa je kralj Ljudevit bio osuđen i smaknut (21 siječnja 1793), a malo potom i kraljica (16 listopada iste godine), stari je evropski poredak bio prodrman iz osnova. Tako dođe do rata između prve evropske koalicije (u početku Austrija i Prusija, kasnije Engleska, Holandija, Španjolska, Rusija, koja je pristupila savezu samo za kraće vrijeme, Sardinija, Toskana) i Francuske (1792—1797). Sjajne pobjede generala Napoleona Bonaparta prisile Austriju na preliminarni mir u Ljubnu (Leoben, u sjevernoj Štajerskoj) 18 travnja 1797, pa na definitivan mir u Campo Formio 17 listopada iste godine. Već preliminarni mir dosudi Lombardiju Francuskoj, a Austriji zà odštetu staro područje mletačke republike: osim drugih zemalja, Istru, Dalmaciju, Kvarnerske otoke i Boku Kotorsku (čl. 11 tajnog ugovora).

Nakon konačne propasti mletačke republike (12 svibnja 1797) i njezina vjekovnog gospodstva nad Jadranom održavahu se u Kotoru provincijski kongresi o položaju, nastalu nakon pada republike, najprije inicijativom posljednjega vanrednog mletačkog providura Lovra (Lorenzo) Soranza, koji se još krajem srpnja nalazio u Kotoru.[1] Po želji i molbi jednog takvog kongresa izabran je za odaslanika pokrajine, biva, Boke Kotorske, skupa sa Danilom Papkovićem (Pauković) iz Hercegnovoga, Petar Franov Luković iz Prčanja, najvažnija ličnost među bokeljskim javnim radnicima ovoga vremena. Dana mu je i komisija s instrukcijama, 22 lipnja 1797 u Kotoru. Po toj instrukciji imao je Luković otputovati posebnom lađicom do Zadra, pribirati sa svih strana sve vijesti o aktualnim važnijim političkim događajima, osobito one, koje bi mogle da utječu na Boku, unijeti ih u poseban dnevnik naznačivši ujedno i izvor, iz koga potječu, da se mogu sravniti sa drugim izvješćima; zatim vijesti o događajima na ratištima, o napredovanju austrijske vojske u zagorskoj i u primorskoj Dalmaciji, o njezinoj snazi, i s kojim je raspoloženjem primljena; ispitat će i duh i shvaćanje austrijskih četa, koje su na kvartiru po raznim gradovima. Iz ovoga se vidi, da su bokeljske općine postupale u ovom delikatnom pitanju s najvećim oprezom. Htjelo se u prvom redu ispitati raspoloženje ostalog dalmatinskog pučanstva. Ovaj oprez kulminira u onoj točki instrukcije, gdje se povjerava Lukoviću, neka istraži, gdje se nalazi prokurator Pesaro, koliko on utječe na sadašnje događaje, pa ako je

[1] Ovaj zadnji podatak u Zelenoj knjizi prčanjske općine, 8, u općinskom arhivu na Prčanju.

na Rijeci ili gdje blizu, neka mu se iskazima uvažavanja i pažnje predstavi u odijelu bokeljskog trgovca skrivajući komisiju: izrazit će mu interes pokrajine (Boke) za njegove nezgode, i zatražit će savjeta, kako da se pokrajina ravna u tako teškim okolnostima.

Ličnost, koju na ovom mjestu spominje instrukcija, podražila je za čas nade i iluzije starih venetofila u Dalmaciji. Bio je to Francesco (Frano) Pesaro, mletački aristokrat, koji je uživao naklonost bečkoga dvora, pa je nešto kasnije, pošto su austrijske čete 18 siječnja 1798 ušle u Mletke, zatražio u svojstvu carskog povjerenika od svih mletačkih građana zakletvu vjernosti. Položio ju je i posljednji mletački dužd Ludovik Manin. Neki su Bokelji odmah nakon pada republike na njega obratili pažnju, pledirajući za to, da se u Dalmaciji ustanovi republika, a pripadala bi joj i Boka, sa Pesarom na čelu kao duždem.

Da bokeljskim prvacima u ovako nestalnim političkim prilikama ostanu ruke slobodne, instrukcija[2] zabranjuje na svršetku, da se ne smije uglaviti nikakva obveza ni obećanje s nikakvim strancem, bio on javna ili privatna osoba, pa se taj zadatak rezervira za zgodnije vrijeme. Instrukcija izrazuje Lukoviću i priznanje za žrtvu obiteljskih udobnosti, i uvjerava ga o uvažavanju njegove osobe u kojoj bilo časnoj prigodi ubuduće.[3]

Pokrajinski kongres, održan u Kotoru 8 srpnja, odabere za odaslanike pred carski prijesto ili pred carske komesare konta Ivana Vjekoslava Burovića i dra. Luku Valerija, da izvrše predaju Boke Austriji, od koje su kongresisti očekivali održanje povlastica, zaštitu života i imetka, trgovine i pomorstva, a i zaštitu domorodaca u inozemstvu.[4]

Na osnovu leobenskih preliminara austrijski general Matija Rukavina zapremi Dalmaciju u srpnju iste godine, a Boku Kotorsku, koju je teritorij dubrovačke republike odvajao od ostale Dalmacije, malo potom, stigavši u zaliv 22, a pod Kotor 24 kolovoza.[5] Ovom je prigodom u Perastu najsvečanije skinuta

[2] Prč. opć. arh., Consei-Comunità di Perzagno, 5—8 donosi cijelu instrukciju. V. prilog br. 1. Inače o dogovaranju Bokelja isti svezak, 2—8.

[3] Ovo se zadnje obećanje ispunilo, ukoliko je sposobni Luković bio potreban i kasnije, ali mu materijalne žrtve, barem kasnije, nijesu bile nadoknađene.

[4] Consei, 10.

[5] Što je sve prethodilo zapremi BK, kako su se pri tom ponijeli predstavnici bokeljskih mjesta i koje su struje između njih izbile padom mletačke republike, objasnio sam detaljno u netiskanom još djelu »Politička povijest grada Perasta za 17. i 18. vijek«.

mletačka zastava, a istaknuta austrijska. Još ranije (1 kolovoza) bila je stara zastava skinuta na Prčanju i u Budvi. U tome je gradu bila svečano spuštena uz paljbu topova sa brodova prigodom dolaska crnogorskoga metropolita Petra I Petrovića-Njeguša (1782—1830), koji je bio pozvan na prijedlog ko. Antuna Zanovića, da se grad zaštiti od okolnih seljana, jer su prijetili Budvi kao »utočištu Francuza«, biva, francuskih pristaša. 18 srpnja gradsko plemstvo prikaže u načelnikovoj palači metropolitu spis o dobrovoljnoj predaji caru Franu II *kao kralju ugarskomu* i izraze želju, da će razviti *ugarsku* zastavu. Ali se Paštrovićani tomu odlučno usprotive; radi njihova prijetećega držanja metnu i zastavu i spis pod trostruki pečat. Metropolit je držao Budvu od 14 srpnja do 28 kolovoza, kad je stigao barun Rukavina. Ali se sad nije razvila ugarska zastava, nego *carska,* i to vrlo svečano. Metropolit, koji se neko vrijeme bio oslonio na Austriju, održa ovom zgodom topao govor o caru Franu i preporuči poslušnost i držanje reda.[6] Vladičina je susretljivost pripomogla Rukavini, da je bez smetnje ušao u Sveti Stefan, i da je paštrovska općina položila zakletvu vjernosti pred crkvom pravoslavnog manastira sv. Nikole na Praskvici.[7]

U srpnju 1797 bio je imenovan dvorskim komesarom, sa zadatkom, da civilno organizira Dalmaciju, grof Rajmund Thurn. Stiže u Dalmaciju polovinom kolovoza, u Boku 3 listopada. Sutradan se Rukavina udalji iz Boke na korveti »Austria«, a ostala flotilja ostade u zalivu na službu komesaru Thurnu. Sa Thurnom dođe u Boku i general Toma bar. Brady kao vojnički zapovjednik.

Nego, preliminarnim mirom dobila je Francuska i t. zv. mletačku Arbaniju, biva, Prevezu, Pargu, Butrinto i Vonicu, područje, koje se zapravo protezalo na jug od Arbanije, u grčkom Epiru. Ali, kako se pod imenom mletačke Arbanije (L' Albania Veneta) uzimala u mletačkoj eri i Boka Kotorska, Napoleon, spretno zamijenivši po istim imenima različne predjele, ospori Austriji pravo na Boku, i dobivši od Direktorija, koji je sad vladao francuskom republikom, slobodne ruke da raspolaže francuskom flotom, koja se spremala za Mletke, naloži kontradmiralu Brueysu, zapovjedniku brodovlja na Sredozemnome Moru, da makar i silom oduzme Boku Austrijancima. Ovaj stigne sa dva linijska vašela,

[6] Kojović, Memorie, 3—13.
[7] Idem, Mem. 19—20.

tri fregate i još dva broda[8] u luku dubrovačke republike Koločep (otočić) i 20 listopada (30 vendemiaire) pismom, napisanim na brodu »Guillaume Tell«, po kuriru zatraži od Bradyja predaju Boke, zaprijetivši se zapremom dalmatinskih otoka i zapljenom austrijskih lađa. Brady, spretan vojnik,[9] oprezan i odlučan, odvrati, preko presidijalnog savjetnika Cavallarija, da mu nije bila namjera da povrijedi tajne članke preliminara, koji mu nijesu bili poznati, da je austrijska vojska zapremila Boku po želji njezina stanovništva, koje i onako raspolaže sobom u smislu starih povlastica da slobodno odabere gospodara, i šalje mu u potvrdu stari kotorski statut; ujedno lukavo zatraži deset dana za mirnu evakuaciju pokrajine.[10] Brueys pristane na ovaj rok, a grof Thurn pisa sa Porto Rosa 24 listopada crnogorskome vladici Petru I, jer se u toj kritičnoj situaciji bilo bojati osobito kakva iznenađenja od strane Crne Gore. U pismu se Thurn poziva na vjeru i ljubav za zajedničku domovinu, poziva na »najveći otpor protiv zajedničkog neprijatelja, rušitelja vjere i najsvetijih društvenih veza«, i traži od njega pomoć, pa odmah pohita pod turskom zastavom u Zadar, da vodi pregovore s Bečom. Kad se pojavio Brueys i naredio predaju Boke, Brady je sazvao pokrajinski kongres u Hercegnovi, da se tu Bokelji dogovore o mjerama za obranu.[11] Bokeljsko se pučanstvo spremi na otpor, a vladika posla 5000 svojih ljudi u pomoć. Tako budu zauzeti najvažniji položaji, da se spriječi Francuzima dolazak, a Austrijancima odlazak. Lukavi Brady na to poruči Brueysu,[12] da ne može održati riječ, jer su ga Bokelji zatvorili odasvud. Uto stižu kuriri iz Zadra sa viješću, da je uglavljen mir između Austrije i Francuske 17 listopada, po kome Austriji pripadne i Boka Kotorska sa Dalmacijom i Istrom. Tako se Brueys, nasamaren proračunanim Bradyjevim krzmanjem, povrati u Krf, odakle je bio i stigao. Ovim mirom Austrija dobije i mletačko ozemlje »Terra ferma« na istok od Adige, a jonske otoke zaposjedne Francuska, što je za Boku bilo

[8] Po drugoj vijesti, svećenika Milišića, austrijskog konzula u Dubrovniku, bilo je 9 lađa.

[9] Starinom irskog porijekla, bio je vlasnik jedne pukovnije i sudjelovao je u ratnim operacijama napoleonskoga doba.

[10] Boka se smatrala pokrajinom ili provincijom i u mletačko doba, premda je s drugom pokrajinom, Dalmacijom, zapravo sačinjavala *jedno* upravno područje pod zajedničkim općim providurom u Zadru.

[11] Consei, 13—14.

[12] Brueys je kao admiral poginuo u strahovitoj bici kod Abukira u Egiptu 1 kolovoza 1798, gdje je engleski admiral Nelson uništio francusku flotu.

od znatne opasnosti, jer je Francuska tom zapremom dobivala dominantan položaj u neposrednom dijelu Sredozemnog Mora podbijajući time englesku moć na moru. Od Genove je nastala ligurska republika, a od Lombardije, Modene i papinskih legacija cisalpinska.

S jeseni (1797) održaše se u Hercegnovome neki pokrajinski kongresi. Imalo se odlučiti o izboru posebnih odaslanika, koji će zahvaliti caru, što ih je zadržao pod svojom vlašću protiv francuskih prijetnja. Ali se Bokelji pri tome nijesu nikako složili. Zato Kotor, Prčanj, sa još nekim općinama, delegiraju ko. Tripa Hinka Gregorinu i dra. Luku Valerija u tu svrhu, ali će ujedno i urgirati, da se očuvaju stare bokeljske povlastice.[13]

To, što su Crnogorci spremno priskočili u pomoć austrijskim vlastima i Bokeljima, samo je još povećalo ugled vladici Petru, komu je bio glavni politički cilj, da dobije Boku za Crnu Goru prislanjajući se, osobito kasnije, na Rusiju. Pravoslavni je elemenat u Boki gledao u vladici ne samo svoga crkvenog poglavicu, koji je vršio duhovnu vlast nad njim, nego i političkog vođu, pa su im se težnje, u ovo doba zasigurno, poklapale. Zato je Austrija nerado gledala susjedstvo Crne Gore, a još neradije rusku zaštitu nad ovom malom zemljom, koja se postojano osjećala još od godine 1711, dakle od vremena, kad je ruska politika uzela »jedinovjerni« Balkan pod svoju interesnu sferu, da slomi moć otomanske Porte. Savezništvo Austrije sa Rusijom protiv zajedničkog neprijatelja Francuske nije ništa smetalo ovoj međusobnoj nepovjerljivosti, koja je baš oko pitanja Boke Kotorske zašla kasnije u akutan stadij. Međutim orijentalni planovi Napoleona, koji je svojim pohodom na Egipat i Siriju (1798—1799) pokušao da slomi tursko gospodstvo i da zakrči Englezima put u Indiju, dođu u oštar sukob ne samo s Engleskom nego i sa Rusijom. Ova se osobito osjetila pogođenom zbog gubitka Malte (12 lipnja 1798), koju zauzeše Francuzi. Ruski je car Pavao I (1796—1801) bio uzeo pod svoju osobitu zaštitu viteški red ivanovaca, koji je dotad gospodario Maltom. Veliki je meštar ovoga reda Ferdinand Hompesch preko Dubrovnika i Zadra otputovao u Trst, a u tu svrhu mu je austrijsko zapovjedništvo u Kotoru stavilo na službu dva državna šjambekina (vrsta manje lađe). Već je Katarina II, majka Pavlova, bila uočila važnost ovoga otoka za rusku poziciju na Sredozemnome Moru.

[13] Consei, 20—24.

Austrijska je vlast svratila osobitu pažnju pograničnim odnosima sa Crnogorcima. Tako je Brady 1 studenoga 1798 upravio Bokeljima manifest, gdje hvali njihovo držanje prema Crnogorcima. Neki su crnogorski poglavice raširili u pučanstvu neosnovane tvrdnje, da je pravoslavna vjera ugrožena (u Boki) u samim crkvama, i pismenim su porukama poticali Bokelje na ustanak (u listopadu). Nato se lojalni Bokelji dignu na oružje, da obrane granicu od eventualnih upada.[14] A dva dana po tom javlja peraška općina Bradyju u Kotor, kako je primila obavijest o odgađanju vjere (pomirbe) između Crnogoraca i Bokelja, i kako je dobila vijesti, da vladika sa 800 Crnogoraca ide u Nikšiće, da sa tamošnjim turskim zapovjednikom raspravlja o miru između Crnogoraca i nikšićkih Turaka.[15]

U novom, drugom, savezu ili koaliciji (Rusija, Austrija, Engleska, Turska, Napulj, Portugal, neke njemačke države) protiv Francuske (1799—1802)[16] Bokelji su sa simpatijama i s udivljenjem pratili strateške poteze i uspjehe najsposobnijeg ruskog vojskovode »junaka«[17] grofa Alekseja Suvorova, kao i drugog vrsnog stratega i ratnika nadvojvode Karla austrijskog, brata cara Frana II. O operacijama su i austrijske vlasti obavještavale pučanstvo. Rusi su i Turci zajednički oteli Francuzima već 1798/1799 važne jonske otoke. Zapovjednik rusko-turske flote admiral T. T. Ušakov[18] podržavao je veze s austrijskim vlastima u Boki za vrijeme opsade Krfa, što je bilo važno osobito za pomorce i pomorske trgovce.[19] Godine je 1799 Nikola grof Vojnović, Bokelj iz Hercegnovoga, zapovijedao rusko-turskom eskadrom, odjelom flote Ušakovljeve, i osvojio Jakin (Ancona), koji je skupa sa legacijama Ferrarom, Bolonjom, Romanjom, i s Avinjonom i Venaissinom u Francuskoj bio ustupio Francuskoj papa Pije VI mirom u Tolentinu g. 1797.[20]

[14] Kopija manifesta u Zelenoj knjizi prčanjske općine, 34—35.

[15] Arhiv peraške općine (= PA), svez. 17 (meka omota), snopić I, 82.

[16] Kasniji francuski maršal Soult, vojvoda dalmatinski, smatrao je kampoformijski mir za malo više nego oružano primirje.

[17] Tako u jednom pismu Josipa Balovića i Josipa Kolovića peraškoj općini, iz Mletaka 23 srpnja 1799, pet dana prije nego je Mantova kapitulirala pred saveznicima. PA, Miscellanea scelta di documenti risguardanti l' istoria di Perasto dal 1797 al 1811.

[18] PA, sv. 17, 113, ima »Uxaroff«, sigurno pogrešno.

[19] Sr. o tome pismo peraške općine Bradyju u PA, sv. 17 m. o., 113.

[20] Ovi su se Vojnovići istakli u ruskoj službi kao vrsni pomorci. Između drugih. Marko grof Vojnović organizirao je prvu crnomorsku flotu; imao je

Ali je car Pavao I 22 listopada 1799 istupio iz koalicije, ogorčen na Engleze, a pogotovu na Austrijance, koje su ruski vojskovođe Suvorov i Korsakov optuživali kao nepouzdane i nevjerne saveznike. Thugut, koji je bio napustio službu austrijskog državnog kancelara, da ga zamijeni (2 svibnja 1798) grof Ludvig Cobenzl, zadržavši ipak i nadalje vodstvo u vladi, bojao se ruske supremacije. Mirom u Lunevilleu (9 veljače 1801) Boka je Kotorska ostala i nadalje u austrijskim rukama, kao i »Terra ferma«, Istra i Dalmacija s otocima, dok je Austrija žrtvovala Nizozemsku. Rusiji nije bilo pravo, da su Englezi g. 1800 (5 rujna) osvojili La Vallettu i tako dobili Maltu. Zato je Bonaparte ponudio ovaj otok caru Pavlu i tako ga dobio za sebe. Ali se Englezi ne pokazaše spremni da ga napuste, dok mirom u Amiensu (27 ožujka 1802) ne obećaše, da će ga prepustiti redu ivanovaca. Nešto prije toga sklopi Aleksandar I (1801—1825), koji je nakon tragičnog svršetka svoga oca Pavla naslijedio rusko prijestolje, mir sa Francuskom (8 listopada 1801) i prizna *jonsku republiku*, koja se međutim bila konstituirala. Tako se položaj i relacija između velikih sila na Jadranu vratiše u isto stanje kao nakon kampoformijskog mira. Mirom u Amiensu obeća Francuska Engleskoj, da će priznati sultanu protektorat nad jonskom republikom.

Međutim je u Boki sa pograničnim Crnogorcima bilo uvijek trzavica i sukoba. Kriva je tomu bila nešto njihova težnja za pljačkom, nešto politički prohtjevi za Bokom, koji su se stalno održavali makar i u prikrivenoj formi, nešto to, što granica nije bila točno označena ni stalno utvrđena. Primirje, uglavljeno sa Crnogorcima od generala Bradyja g. 1798, istjecaše 8 studenoga 1799, ali ne bi produljeno. Crnogorci izazivahu pogranične sporove radi paše i zauzimahu zemljišta do na puškomet ispred zidina grada Kotora. Nije doduše bilo stalno zacrtane granice. Ali, Crnogorci su isticali, da stoje pod zaštitom Rusije. Ova ih je misao i inače bodrila u svima njihovim osnovama i pothvatima. Pridolazi svakako i to, što Boka za prve austrijske vladavine nije dobila

vrhovno zapovjedništvo nad flotom u znamenitoj bici sa Turcima g. 1788 kod otoka Fidonisije. Kasniji admirali Senjavin i Ušakov služili su u ovome ratu kao podčinjeni Vojnoviću. Ovaj je V. ostavio oporukom velika dobra na Krimu Vojnovićima pravoslavne vjere. Sr. podatke o ovim i drugim V. u T. Popovića, Herceg-Novi (istorijske bilješke), knjiga prva, Dubrovnik 1924 (ćir.), 152—153, bilješka. Auktor zna, da je o zauzeću Jakina od Nikole pisao kao o znamenitu djelu general Miljutin u jednoj vojno-povjesnoj knjizi. Podatke je o V. dobio od dra. Luja Vojnovića.

stalnu organizaciju, pa je u administraciji bilo neke nesigurnosti. Sve, što se u tome pravcu uradilo ili pokušalo, nosilo je na sebi značaj nekog provizorija. Kao da su austrijske vlasti osjećale, da stoje na nesigurnu terenu, što je i razumljivo, jer se nikad u povijesti nije evropska karta tako lako, brzo i radikalno mijenjala kao u ovo doba, kad su svi razlozi padali pred imperijalističkim osnovama i strateškim hirima jednog Napoleona, koji se 24 prosinca 1799 dao proglasiti prvim konzulom na deset godina, a carem sa pravom nasljedstva u njegovoj i braće mu Josipa i Luja izravnoj, naravnoj i adoptivnoj lozi ili liniji državnim osnovnim zakonom 18 svibnja 1804.[21]

Već god. 1799 vladika Petar I ozbiljno snuje, kako da se Boka združi sa Crnom Gorom i da tako ujedinjene dođu pod rusku zaštitu, kako se vidi iz njegovih instrukcija Nikoli Davidoviću, koji je bio određen, da želje Crnogoraca dostavi ruskome dvoru. Austrija je, razumije se, križala ove osnove. U Crnoj Gori se mislilo, da su još Mlečići odcijepili od Crne Gore Grbalj, Maine, Braiće i Pobore samo zato, da se Crnogorci odgurnu od mora, da nemaju slobodan saobraćaj sa Rusijom. Zato su Crnogorci sa najvećim simpatijama i nadama pratili protuaustrijske nemire, koji izbiše u pravoslavnome pučanstvu u Boki, a u susjednome Grblju uz crnogorsku granicu poprimiše karakter formalne bune, koja se od 1802 protegla sve do u godinu 1804. Austrijske su vlasti ovo nezadovoljstvo pripisivale utjecaju vladičinu, koji se bavio u manastiru Stanjevićima ili Stanjeviću (Pobori) odmah do grbaljske granice, i njegova tajnika Dolcija. Stanjevići su s Mainama ostali u crnogorskoj vlasti od 1797 pa dalje, dok je svo ostalo neposredno zemljište bilo u austrijskim rukama.[22]

Tajnik se vladičin, kao i njegov gospodar, svakako osianjao na rusofilsku politiku, očekujući iz Rusije pomoć za državno uređenje primitivne crnogorske zemlje. Frano Dolci (Visković),[23]

[21] Nato se odluči car Frano da osnuje austrijsko carstvo kao protutežu francuskomu, i da ne bi rimsko-njemačka carska kruna zapala koju kuću, protežiranu od Francuske, uzme nasljedni naslov cara austrijskog (10 kolovoza 1804) i odreče se naslova rimskoga cara (6 kolov. 1806).

[22] Austrijske su vlasti svojatale Stanjeviće i Maine za sebe. Ali ih neki naši povjesnici pogrešno pridavaju za ovo doba (ne za kasnije) austrijskom području. Bilo bi nemoguće zamisliti, da bi Austrija na svome tlu dozvolila i trpjela mrežu intriga, što se sad splela oko ovog manastira, a protiv njezinih vitalnih interesa u ovome kraju.

[23] Neki ga pisci zovu bez razloga »opatom«, kao i kasnijeg austrijskog emisara u Boki katoličkog svećenika Brunazzija, Talijanca iz Mantove, ili sveće-

katolički svećenik, porijeklom Hercegovac, rođen u Dubrovniku, spretan diplomat, kulturan čovjek, lukav i elastičan, vjeran i prijatelj slobode, dao se iskreno u službu vladici Petru i interesu Crne Gore. Ispočetka je očekivao od Austrije neki oslonac za Crnu Goru. Razočaran okrenuo se k Rusiji. A tako i Petar I, koji je u početku motrio u Austriji saveznicu Rusije. Međutim Dolciju nije bila nakana, da se Crna Gora podvrgne kao pokrajina Rusiji, nego da se ona oslonom na Rusiju osovi na čvršće noge. Jer Crnogorci nijesu imali volje da se podvrgnu Rusiji kao neka pokrajina, a pokroviteljstvo ruskoga dvora smatrahu više za moralno, nego za političko. Kad je vladika Petar zapazio, da ga Rusija ne podupire u njegovu nastojanju oko unutrašnjeg uređenja Crne Gore — i godišnja je novčana subvencija iz Rusije izostala za neko vrieme po smrti cara Pavla —, poče da simpatizira sa Francuskom (1802), ali ne iz uvjerenja, nego iz potrebe, jer su francuski »jakobinci« bili smatrani za protivnike kršćanstva i postojećeg poretka. Dolci, protivan Austriji, razočaran sa Rusijom, odan francuskoj kulturi, hoteći da podupre crnogorsku stvar stade namigivati francuskoj politici. To se nije slagalo sa planovima ruske politike. Njezini su se ciljevi na Balkanu, na Sredozemnom Moru i u Evropi sukobili sa Napoleonovim osnovama. Rusija očito nije htjela da podupre akciju Petra I oko državnog organiziranja Crne Gore smatrajući ovu zemlju ne samo za svoju političku domenu nego skoro i za svoju pokrajinu. Zato joj nije bilo po volji, što je vladika smatrao Crnu Goru za nezavisnu zemlju.

Rusija u ovim godinama drži na Jadranu (u Dubrovniku) svoje konzule (Gika, Fronton) za Dalmaciju, dubrovačku republiku i Boku; kasnije im je kompetencija protegnuta i na hrvatsko i ugarsko (Rijeka) primorje. Ruski su konzuli bili ovdje postavljeni, da nadgledaju, kako se razvijaju stvari u susjednoj francuskoj Italiji, i da nadziru francusko kretanje i njihove osnove s obzirom na Jadran, gdje je Rusija bila interesirana u prvom redu radi balkanske politike, pazeći, da se ne bi opasna joj Francuska tu ugnijezdila na račun njezinih protuturskih planova. Rusija je pače

nika Milišića, austrijskog konzula u Dubrovniku u vrijeme okupacije Dalmacije od Rukavine. Istina, Dolci je neko vrijeme živio u Perastu, ali nije nikad bio opat sv. Jurja. Ne valja zaboraviti, da francuski izraz »abbé« (opat) znači svakog svećenika. Ovaj se izraz stereotipno uzima iz Pisanija, koji je napisao na francuskom jeziku vrijedno djelo o Dalmaciji ovih godina i koji tako i sebe (bio je svećenik) naziva u samom naslovu knjige: abbé Paul Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris (Picard) 1893.

neko vrijeme reflektirala i na jonske otoke; nego u ovom pitanju uspjelo je Engleskoj da tu važnu tranzitnu poziciju povuče u svoju interesnu sferu (bečkim kongresom 1815). Pogovaralo se, da postoje tajni francuski planovi, kako da se Francuska dočepa jednog teritorija na istočnoj jadranskoj obali (Dubrovnika, Boke, turske Arbanije), da tako dobije uporište za svoj istočni plan. I Austrija i Rusija uočiše u toj osnovi veliku opasnost za svoju politiku i za svoje interese na Balkanu, pa okriviše i vladiku i Dolcija, da su sudionici tih osnova. Doista je ruski poslanik u Parizu grof Markov otkrio udio Francuske u osnovi vladike Petra, da pobuni Boku i tako je ujedini sa Crnom Gorom, i to je javio ruskome dvoru. Još se jedan Rus, osim Markova, bio postarao, da se vladika ocrni u Petrogradu: Lizakjević. Inače je i bivši arhimandrit Stevan Vučetić iz Grblja, ma da je poticao Grbljane na bunu protiv Austrije, podražen ličnom ambicijom, uložio da vladiku ocrni u Petrogradu, osobito pred svetim sinodom.[24] — Uto je s proljeća 1804 Francuska koncentrirala jaku vojsku u Pulji, između Barlete i Brindiza.[25] Francuska je u to doba ratovala s Engleskom radi Malte. Rat je izbio, pošto je Bonaparte 13 svibnja 1803 ponudio Englezima, da im se Malta prepusti za jedan decenij, ali će zato Francuska uzeti u posjed, isto tako za decenij, Tarent i Otranto.

Rusija odluči da ukloni i vladiku i Dolcija. U tu svrhu posla ruska vlada grofa Marka Ivelića, generala, Rišnjanina, koji je imao da uhvati vladiku i uputi ga u Sibiriju, mjesto da podupre njegovo nastojanje, da se Crnoj Gori dadne neka državna uredba. Ivelić, došavši u Boku početkom 1804, poveza se s austrijskim vlastima, da lakše uspije, i ujedno pregnu, ne bi li od bečkog dvora isposlovao priznanje svoga »plemstva«, a i da sebe obogati.

Nego, misija Ivelićeva posve promaši. Crnogorci se ne dadoše odvratiti od svoga zaslužnog poglavara i afirmiraše, preko svoje narodne skupštine (ljeti 1804), odlučnu volju i pred ruskim dvorom i pred ruskim sv. sinodom, usprkos usrdnim simpatijama za Rusiju, da očuvaju nezavisnost i sebi i svome vladici. Ni prijašnja iskustva sa »grofom« Ivelićem (g. 1788) nijesu bila ugodna. Zato zatraže savjesna rođena Rusa, da dođe i razvidi stvar. — Međutim je

[24] Ipak je Vučetića, pristašu ruske politike, drsko okrao jedan Rus, Ivan Ivanović. PA, sv. 17 m. o., zadnji snopić.

[25] Za ovaj podatak vidi: Dr. Vladan Đorđević, Crna Gora i Rusija (1784—1814), izd. Srp. kr. akad. (ćir.), Beograd 1914, 114.

general Brady, na prijedlog ministara Colloreda i grofa Cobenzla, u travnju 1804, nakon duljeg odsustva iz Boke, postavljen za vojničkog i građanskog komesara za Boku sa posebnim instrukcijama, kako da spriječi iskrcavanje stranih četa (francuskih u prvome redu, ali i ruskih) u Boki ili pokušaj, da strane čete prođu kroz Boku.

Da se nekako izravna neuspjeh Ivelićev, ruski dvor šalje sad u Kotor za konzula dvorskog savjetnika Alekseja Mazurevskog (valjda porijeklom Poljaka). Time se Boka odvaja od ruskog konzulata u Dubrovniku, pod kojim je bila dosad, iako to nikako nijesu nalagali interesi ruske trgovine, jer Boka za rusku trgovinu nije dolazila u obzir. Mazurevski je u Kotoru 9 kolovoza 1804. Okretan i bezobziran, još prije nego je i prikazao svoj patenat austrijskom građanskom komesaru baronu Rossettiju, dolazi u dodir sa crnogorskim vladikom, koji 14 kolovoza izdaje sa Cetinja svome narodu proglas, gdje naređuje, da se svak ima da pokorava naredbama ruskog konzula u Kotoru kao predstavnika cara ruskoga, crnogorskog zaštitnika i pokrovitelja, da nijedan Crnogorac ni Brđanin ne smije sići u Kotor ili u Boku bez konzulova znanja, da se za svaku nepravdu ili štetu, koju pretrpi koji Crnogorac dolazeći na pazar u Kotor[26] ili drugamo po Boki, obrati konzulu. To je sve značilo ništa manje nego da su Rusi preuzeli Crnu Goru u svoje podanstvo. Čak je jedan ruski časnik ovaj proglas pročitao Crnogorcima u Kotoru, izvan grada ispred vrata na Fiumeri, biva, na »crnogorskome pazaru«, jer im nije bilo dopušteno da uđu u grad. Rossetti je nato prekinuo službene odnose sa Mazurevskim. Rusi su međutim na jonskim otocima, koji su bili priznati (1801) kao jonska republika, koncentrirali flotu od 20 ratnih brodova i vojsku od 25000 vojnika. U ovo se doba Rusija služi Krfom i drugim jonskim otocima kao svojom domenom.

Ova nenadna izmjena situacije u susjednoj Crnoj Gori i postupak Mazurevskoga zaprepaste austrijske vlasti, jer je to već bila povreda teritorija, pa one sad snuju, da uklone Mazurevskoga iz Kotora, odnosno da se ukine u Kotoru ruski konzulat. Austrija, koja je sad mislila na Bosnu i Srbiju,[27] uočila je jasno, kako bi Rusija

[26] Crnogorci su nedjeljom prilazili na tako zvani »crnogorski pazar« na Fiumeri ispred sjevernih gradskih vrata.

[27] Već u ovo doba, dakle prvih godina 19 vijeka, postojao je tajni ugovor između Austrije i Rusije, po kome je Austrija imala dobiti za slučaj podjele turskog carstva Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru. V. za ovo Đorđevića, o. c., deveto poglavlje.

prekrižila njezine balkanske planove, kad bi se ugnijezdila u Crnoj Gori, a i Turska bi to teško osjetila, jer je Rusija išla za njezinim raskomadanjem. Razumije se, da je postupak Mazurevskoga i njegov uspjeh podigao krila bokeljskim simpatizerima ruske politike. Grbaljski buntovnici dobiju time poticaja. Zato je Austrija tražila ukinuće ruskog konzulata u Kotoru, i da, pozivom na prijateljstvo između bečkog i ruskog dvora, intervencijom Rusije bude spriječen vladika da ne buni austrijske podanike.

Austrija se bojala, da ne bi ruske čete zatražile prolaz kroz Boku za Crnu Goru, a i toga, da ne bi Francuska ustanovila konzulat u Kotoru. Zato su se austrijske vlasti u Kotoru i Beču bavile mišlju, da se Boka proglasi vojničkom lukom, da tako bude zatvorena trgovačkim poslovima većeg stila. Tako bi otpala svaka izlika za ustanovljenje koga bilo konzulata u Kotoru.

Mazurevski je, istina, naknadno pokazao svoj patenat Bradyja. Ali, ovaj zatraži, da Mazurevski ograniči svoj djelokrug samo na ruske podanike. Osim Francuske, sve su evropske sile bile pristale, da *ruski agenti* posreduju u korist podanika republike sedam otoka (jonske republike). Na tu se okolnost poziva ruska vlada u dokaz, da ruski agenti imaju pravo da posreduju i za Crnogorce, jer je to pravo s vremenom, biva, protekcijom Rusije od jednog vijeka, utvrđeno.

Ivelić i Mazurevski, koji je u Kotoru imao da bude njegov pomoćnik i tajnik, postojano nastoje, da Crnu Goru podvrgnu Rusiji i da u Boki ojačaju ruski utjecaj na račun austrijskog.

Nego, nedostojni postupak ruskog sv. sinoda i ruske vlade prema vladici Petru trebalo je maskirati žrtvom. A žrtvom je pao Dolci, koji je preko dvadeset godina najvjernije služio interesima Crne Gore. Zato je crnogorski senat (»kuluk«, veliki sud) našao, da je Dolci izdajnik, i osudio ga na Stanjevićima (27 studenoga 1804) na doživotnu tamnicu, sa njegvama na rukama i nogama. Dolci je u tamnici brzo svršio, godine 1805,[28] a njegova pogibija dođe dobro i Austriji.

[28] Po jednoj vijesti austrijskog dvorskog savjetnika Valerija, 27 travnja, Đorđević je u osmome poglavlju svoga djela s uspjehom ilustrirao njegovu nevinost. Stevan Vučetić je nagovarao Dolcija, da stupi u dodir sa Napoleonom, da Crnoj Gori bude tako bolje, ali bez uspjeha; tako ga je V. nagovarao, da se upleće i u grbaljsku bunu. V. o D. i: M. Dragović, Sud Crnogoraca nad katoličkijem abatom Franciskom Dolci, Glasnik Srp. uč. društva, 55, 283—295.

Međutim, radi nezgodnih metoda Mazurevskoga, car Aleksandar I šalje u Kotor statskog (državnog) savjetnika Stefana Sankowskoga (sva je prilika starinom poljskog porijekla), čovjeka fina i sposobna, da prouči prilike, da sredi odnose sa Crnom Gorom i da ispita metode tamošnjih ruskih agenata, i da u Crnoj Gori sakupi jedan kor za ratne potrebe (protiv Francuske). Ovo sve nakon proglašenja Napoleona carem (1804) i u vezi sa zaključenjem jedne nove evropske koalicije protiv njega. Engleskoj je naime uspjelo da digne nov savez (Engleska, Austrija, Rusija, Švedska) na Francusku, pa tako dođe do t. zv. rata treće koalicije (1805). Austrija se osjetila potaknutom na rat osnutkom *talijanske kraljevine,* gledajući u tome flagrantnu povredu lunevilskog mira, jer su između Austrije i Francuske imale da postoje intermedijarne države. Napoleon je naime talijansku,[29] prije cisalpinsku, republiku g. 1805 sjedinio sa Francuskom okrunivši se u Milanu željeznom krunom (26 svibnja). Ovoj je pokrajini francuskog carstva pridružio i ligursku republiku (Genovu), a svoga pastorka Eugena Beauharnaisa imenovao talijanskim potkraljem.

Sankowsky, savjetnik i brigadir, dođe u Kotor 26 ožujka 1805. Ali Crnogorci nijesu bili skloni da se biju izvan granica Crne Gore ni da se podvrgnu Rusiji. Uza sve to uspije Sankowskomu, koji se prije bavio u Genovi, da sredi odnose sa Crnom Gorom, osobito otkako je bio postavljen na čelo ruske misije, a Ivelić opozvan, iako na opoziv nije odmah otišao. Pouzdanik carev i punomoćnik kod crnogorskog dvora, Sankowsky je boravio sad u Crnoj Gori sad u Kotoru. Poštovan u boljemu društvu, podržavao je veze sa pravoslavnim prvacima u Boki i nadzirao ili proučavao sposobnosti i metode markiza de Baroni Cavalcabò, koji se s proljeća 1805 javlja u Kotoru kao kraljevski delegat. Fin i obziran, uspio je da nekako paralizira slab dojam, što ga je na bokeljsko stanovništvo, a pogotovu na vlasti, ostavila netaktičnost Mazurevskoga i Ivelića, o kome se govorkalo, da je poticao ugledne Crnogorce, neka svrgnu vladiku i njega (Ivelića) zatraže u ruskoga cara za svoga gospodara. Cavalcabò je bio predložio, videći, kako su Rusi neiskreni s vladikom, okupaciju Stanjevića i Maina. Ali to odbije Brady, koji je međutim bio imenovan civilnim i vojničkim zapovjednikom Dalmacije i Arbanije (Boke), i zatraži od delegata, radi opće

[29] Bonaparte je 25 siječnja 1802 dobio predsjedništvo ovako preustrojene talijanske republike.

situacije, da se održava mir sa vladikom. Sankowsky je stajao u kontaktu sa svojim dvorom preko Rusa, vojničkih osoba, isto tako i sa ruskim konzulom u Dubrovniku Tentonom i s utjecajnim pravoslavcima u obližnjim turskim pokrajinama. Nešto prije nastupa ove misije Sankowskoga ruski je dvor dva puta izjavio bečkome dvoru svoju želju za posjedom Boke Kotorske nudeći mnogo veću zamjenu i naknadu u Poljskoj.[30] Ali car Frano, shvaćajući važnost Boke, ne pristane na prijedloge.

Međutim je jedan težak događaj u Kotoru sasvim poremetio normalne odnose između Austrije s jedne, a Crne Gore i Rusije s druge strane, tako da je atmosfera postala nesnosna. 21 srpnja 1805 izbije krvav sukob na »crnogorskome pazaru« kraj Kotora. Bila je nedjelja, dakle sajmovni dan za Crnogorce. Ovi, sišavši dolje sa svojim proizvodima, dobrim dijelom ne bijahu predali oružje u stražaru, kako je bio običaj. Konzul se Mazurevski umiješa među Crnogorce, potičući ih na otpor protiv vlasti, jer su Crnogorci smjeli da uđu u grad samo dozvolom vlasti (sa ceduljicom), i odvraćajući ih od kotorskog pazara. Nastanu razmirice, a iz toga se izleže i krvav sukob između Crnogoraca i austrijskih vojnika, u kome bude i mrtvih s obiju strana. Dok se, pod teškim utiskom ovoga događaja, vodila rasprava o stvari, saveznici, Austrija i Rusija, budu od Napoleona poraženi 2 prosinca 1805 kod Slavkova (Austerlitz) u Moravskoj (bitka triju careva), a između Austrije i Francuske uglavljen *mir u Požunu* 26 prosinca iste godine, po kome je Austrija morala ustupiti talijanskoj kraljevini Veneciju i Dalmaciju s Bokom Kotorskom. Rusija nastavi s ratovanjem.

Unutrašnja uprava — Borba oko povlastica

Austrijska je uprava u Dalmaciji i u Boki imala karakter provizorija, ali ne bez smjernica. Tako je odmah u početku izbila na površinu snažna tendencija upravnih vlasti, da se sistematski pobija težnja narodnih krugova, da se Dalmacija ne smatra dijelom Austrije, nego sastavnim članom nekadašnjih zemalja ugarske krune. Na čelu sa franjevcem Andrijom Dorotićem i drugima ova je »ugar-

[30] Ovaj je zadnji interesantni podatak sačuvan u talijanski pisanim *uspomenama*, koje se pripisuju suvremeniku kontu Tripu (Tripun) Smeći iz Perasta. Ove je uspomene o događajima ovih godina tiskao Frano conte Visković u svome djelu: Storia di Perasto (Raccolta di Notizie e Documenti) dalla caduta della repubblica veneta al ritorno degli Austriaci di Francesco conte Viscovich, Trieste, Tipogr. del Lloyd Austr. 1898. Sr. str. 28 o. c. Visk.

ska« stranka, odvraćajući se od hegemonističko-centralističkih tendencija bečkih krugova, pokušala, da, oživljavajući povjesne uspomene, poveže Dalmaciju sa Hrvatskom oslanjajući se na okolnost, da su Habzburgovci kraljevi Ugarske i Hrvatske. Ali državni kancelar Thugut uočivši dobro, kamo smjera taj pokret, centralist po uvjerenju i praksi, nastojeći da onemogući sve pokušaje ovih narodnjaka i oslabi nepoćudan utjecaj generala Matije Rukavine Ličanina, otvorenog narodnjaka, na unutrašnju upravu, isposlova, da se povjeri (u kolovozu 1797) civilna uprava u Dalmaciji i njezina organizacija grofu Rajmundu v. Thurnu kao *dvorskom komesaru*, koji je uz druge časne naslove postigao i čast intimnog državnog savjetnika. Thugutov se duh u državnoj upravi osjećao i dalje, iako je u svibnju 1798 služba državnog kancelara prešla na grofa Cobenzla, a Thugut uoči potpisa mira u Lunevilleu (1801) bio primoran da definitivno napusti političku arenu. Narodni su ljudi osjetili policijski sistem. Pristaše su »ugarske« politike bili svuda nadzirani: tako konte Mirislav (Miroslav) Zanović u Budvi; pod pasku je bio stavljen i peraški kapetan (načelnik) konte Josip Visković. U Boki je naime narodna stvar odmah uhvatila korijena, a najviše u Budvi. Kad se Rukavina približio Boki, pozdravljaju ga izvan Rosa odaslanici grada Kotora i bokeljskih općina, prema formularu, dogovorenom 14 kolovoza, na hrvatskom jeziku, a domaćim govorom, kao »blagodarna junaka našega istoga slavna naroda« i kao obranitelja svoga naroda.[31]

U srpnju 1799 opet se susreće vojnička ličnost na čelu dalmatinske uprave: nadvojvoda Karlo, vrhovni zapovjednik vojske. Time se dala samo veća važnost Dalmaciji pod strateškim vidom u vrijeme ratnih zapletaja sa Francuskom (druga koalicija). Nadvojvoda se bavio na ratištu, ali je, zbog teških napora, ostavio vrhovno zapovjedništvo 25 siječnja 1800. U njegovo su ime upravljali Dalmacijom vijećnik Rinna građanskim, a general Rukavina vojničkim poslovima, dok ovaj nije bio premješten u Padovu (1802). Nakon nadvojvode Karla (do veljače 1801, mir u Lunevilleu) imenovan je konte Frano Marija Carnea Steffaneo, koji fungira kao komesar opunomoćenik za pokrajine Istru, Dalmaciju i Boku (od travnja 1801 do svibnja 1802), čovjek nespretan i neaktivan, a nakon njega grof Goess (od srpnja 1802 do lipnja 1804) kao komesar ili guverner (governatore, namjesnik), aktivan, sposoban organizator. Baveći se

[31] Vidi prilog br. 2. Formular se sačuvao u prč. Zelenoj knjizi, 13.

reformama, koje su mogle dirnuti u status quo viših staleža, i nastojeći oko svestrane obnove u svim granama državne uprave, naiđe na mnoge smetnje. Goess je, između drugoga, zagovarao kolonizaciju Dalmacije, da zadovolji želje nadvojvode Karla, racionalizaciju produkcije ulja, i htjede da pojednostavi proceduru pri suđenju i da se u tu svrhu ukloni postupak po običaju, ali ovo posljednje Beč nije odobrio.

Posljednji je upravitelj Dalmacije u prvoj austrijskoj vladavini general Brady, koji je bio međutim zamijenio Rukavinu u upravi vojničkih poslova. Uoči rata (treća koalicija 1805), godine 1804, a na bazi nove organizacije pokrajina Dalmacije i Boke, bio je imenovan Brady građanskim i vojničkim guvernerom (guvernatore) Dalmacije i austrijske Arbanije (Boke), a malo potom i intimnim državnim savjetnikom. Na tome je položaju ostao do veljače 1806, kad je isticao zadnji termin za evakuaciju zemlje u korist Francuza.

Boka Kotorska, zadržavši i sad svoj stari naziv Arbanije, samo ne više mletačke, nego austrijske (Albania austriaca), upravljala se napose, nezavisno od Zadra, i smatrala se pokrajinom (provincia). Tako c. k. vlada u Zadru, koja je zamijenila negdašnju funkciju općeg mletačkog providura (»carica generalizia«), a sastojala se, prema osnovi grofa Thurna, od šest vijećnika[32] s administrativnom, sudskom i financijskom kompetencijom, nije imala u svome djelokrugu Boku Kotorsku. Ali se zato funkcija dvorskih komesara ili guvernadura protezala i na Boku. Tako je grof Thurn, odmah nakon okupacije Boke Kotorske od austrijskih četa, doveo sa sobom u Boku i generala Bradyja. Obojica primaju zakletvu novih podanika u Kotoru i Budvi, a grof Thurn posebnim proglasom 15 listopada (1797) obavještava, da službeno prima u posjed Boku u carevo ime, i ujedno objavljuje imenovanje Bradyjevo. To je imenovanje imalo u prvi čas više vojničko značenje, dok Brady nije bio imenovan *generalnim građanskim i vojničkim zapovjednikom* austrijske Arbanije carevim dekretom 26 prosinca (1797), pošto je prethodno bio odstupio sa položaja zapovjednika Boke Kotorske. Za Dalmaciju i Boku postojala je posebna sekcija pri dvorskoj kancelariji u Beču. Barem kasnije mogli su upravitelji Boke općiti s ovom sekcijom direktno bez posredovanja zadarske pokrajinske vlasti.[33]

[32] Među njima se susreću imena kotorskih obitelji: conte Pasquali i Wrachien (Vraćen).

[33] Bit će za to da Đorđević u sedmome poglavlju svoje knjige spominje i posebnu »arbanašku« dvorsku kancelariju za Boku.

Za sasvim kratko vrijeme, u studenome 1797, susreće se u Kotoru kao komandant Boke Frano conte del Beccuto Orlandini. General se Brady, malo nakon svog prvog dolaska u Boku, bio za čas odavde udaljio. Brady nije ostao dugo u svojstvu civilnog i vojničkog zapovjednika; samo do studenoga 1800. Za neko vrijeme aktivno sudjeluje u vojsci nadvojvode Karla (druga koalicija protiv Francuske), podržavajući kontakt sa Bokeljima. Na položaju građanskog i vojničkog zapovjednika Boke javlja se u studenome 1800 pukovnik Alojzij Gauss v. Starnberg, s kojim Bokelji nijesu bili zadovoljni. Gauss se proglasom od 14 travnja 1802 oprašta od Bokelja.

Generalmajor Frano kav. Niccolleti (ovako se potpisivao), koji je za čas zamijenio Gaussa, javlja općinama krajem listopada 1802, kako je car imenovao svoga dvorskoga savjetnika pri talijanskoj kancelariji markiza de Ghisilieri izvanrednim komesarom za Arbaniju, a civilnim komesarom za Arbaniju Bernarda baruna de Rossettija, dvorskog savjetnika. Tako se opet civilna uprava rastavila od vojničke (doba mira). Izvanredne je komesare slala Austrija u Boku, da izvijeste o prilikama i da ih urede (buntovni pokret). Godine 1803 djeluje u svojstvu izvanrednog komesara Čeh bar. Rezek. Uz ove ostaju, ali s manjom kompetencijom, redovni kraljevski komesari kao Rossetti (1802—1805). Na prijedlog ministara Colloreda i Cobenzla u travnju 1804 bi postavljen general Brady, uz bar. Rossettija, koji je i dalje ostao na svome položaju, kao *vojnički i građanski komesar* (odnosno guverner) za Boku sa posebnim instrukcijama, kako ih je zahtijevala tadašnja mutna izvanjska politička situacija, koja se razvijala u smjeru novih ratnih zapletaja sa Francuskom.[34] Ali je malo potom njegov djelokrug, u istome svojstvu, bio protegnut na obje pokrajine, Dalmaciju i Arbaniju (Boku), pa je s novom proširenom kompetencijom stigao Brady u Boku krajem kolovoza, da razvidi situaciju, oteščanu buntovničkim pokretom, koji u Grblju još nije bio utihnuo. Kao *delegat pokrajinski* ili politički susreće se g. 1804 Filip de Baroni Cavalcabò (skupa sa Rossettijem). 23 studenoga 1804 Boka je bila podvrgnuta vladi u Zadru, koju će stalno voditi jedan dvorski savjetnik. Bokom je imao da upravlja politički delegat sa širokim punomoćima, i s pravom da direktno opći sa dvorskom kancelarijom. *S novom organizacijom*

[34] Ovaj podatak o Br. u Đorđevića, o. c., 117—119.

pokrajina *Dalmacije i Arbanije od 1 siječnja 1805* upravlja kao kraljevski delegat (kotarski kapetan) u austrijskoj Arbaniji bar. Marenzi, dotad kapetan u Veroni. Ali se malo potom, s proljeća, opet javlja Baroni Cavalcabò, dotad kotarski kapetan ili poglavar u Bozenu (Bolzano) u Tirolu, kao kraljevski delegat u Kotoru, i za njegova upravljanja desio se krvavi incidenat sa Crnogorcima na pazaru kod Kotora (21 srpnja 1805). Cavalcabò je ostao u Kotoru do dolaska Rusa. Slučaj sa Bradyjevim napredovanjem u službi pokazuje, da su zapletene političke prilike u Boki, povodom unutrašnjih nemira i pograničnog susjedstva, sačinjavale dobru školu za upravnu vještinu, jer je Brady najprije preuzeo upravu Boke, pak zatim i Dalmacije. — Vojničkim poslovima u Boki upravljaju generali.

Posebna je *dvorska komisija*, sa sjedištem u Mlecima, imala zadaću, da raspravi pitanje organizacije novih austrijskih pokrajina, Italije i drugih austromletačkih područja, biva, Istre, Dalmacije i Arbanije (Boke). U ovu su komisiju ulazile vrlo visoke ličnosti, a za *općega* ili *generalnoga komesara i punomoćnika* fungirao je najprije ministar bar. Thugut. Nakon njegova povlačenja iz politike imenovan je u ožujku 1801 Frano Colloredo, kabinetski ministar, koji tako uze u svoje ruke upravu poslova, koji su se ticali ovih pokrajina, u dvorskoj kancelariji u Beču. Ali na proljeće 1802 napusti Colloredo ovaj položaj radi prezaposlenosti, koju mu je nametala služba aktivnog ministra, a preuze ga grof Josip Maylath, državni savjetnik i kancelar u dvorskoj kancelariji za Galiciju. Iz toga se vidi, iako je ova komisija imala formalno sjedište u Mlecima kao nekadašnjoj matici svih ovih pokrajina, da su ipak glavne niti svih ovih poslova bile skupljene u dvorskoj kancelariji u Beču, što je uostalom odgovaralo centralističkoj politici Beča. Tako je i u Zadru fungirala kancelarija (direktor je kancelarije g. 1797 sam dvorski komesar Thurn) ove komisije, razumije se za uže područje, a sama se komisija, kojoj kancelarija fungira u Zadru, titulira kao c. k. dvorska komisija za Istru, Dalmaciju i Arbaniju (Boku).

Austrijska uprava u Boki, kao i drugdje, nije osjetila snage, zbog provizorna i promjenljiva karaktera tadašnje političke situacije, da jače dirne u staru lokalnu autonomiju, baštinjenu iz mletačke ere, koja je bokeljske općine bila faktično formirala tokom vremena u male republike, ni u mnoštvo povlastica, naslijeđenih također od mletačke uprave, koje je uvelike ometalo svaku akciju oko admini-

strativnog sređivanja i unifikacije. Austrijske su vlasti osjetile, da će se održavanjem ovih starih povlastica ili u najmanju ruku svečanim obećanjima, da će se održavati, bokeljsko pučanstvo prilagoditi novoj upravi, koja je značila likvidaciju starog mletačkog doba, uz koje je vezan najjači ekonomski i kulturni uspon u povijesti bokeljskih gradića i varošica (osim Kotora, donekle i Budve). Još u lipnju 1797 Rukavina, protivnik centralizma, posebnim proglasom jamči Dalmatincima, da će im se održati »vlastita stara neosporna prava«, a manifestom Bokeljima 1 kolovoza iste godine[35] naglasuje im, kako će zahvalnim podanstvom postići od njega zaštitu za »nepovredivu uporabu svih njihovih posjeda, prava i imuniteta«. Ipak je značajno za postupak Rukavinin, da nije htio potvrditi povlastice Mainama, Poborima i Braićima, kad su oni to od njega zatražili, da učini u carevo ime prigodom primanja njihove zakletve (27 kolovoza 1797).[36] Ali, Maine su sa Stanjevićem bili prepušteni crnogorskome vladici.

Austrija se zadovoljila provizorijem. Katolički se elemenat u primorskim mjestima, koji je baveći se pomorstvom i trgovinom u svojim starim olakšicama motrio svoj vitalni problem, ipak nekako snašao i prilagodio novome stanju, vođen pri tome vjersko-kulturnim motivima. Samo je Perast pokazao ispočetka neko neraspoloženje prema novome gospodaru,[37] nadajući se još uvijek, da će se ipak probuditi stara kraljica Jadrana. Možda se i za to Perast napose predao Rukavini (pismenim aktom), dok se opet napose predao Kotor (pismenim aktom) i neka druga mjesta (pravoslavni Grbljani pismenim aktom). Vrlo značajan postupak Budvana o Rukavininu dolasku već je spomenut. Rukavina je nastupao u ime kralja Ugarske i Hrvatske, i to ne samo u Budvi nego i drugdje po Boki, i *samo pod tim naslovom* su se Bokelji predali Austriji. Prvo je neraspoloženje utihnulo za čas jedino radi nade u sjedinjenje sa Hrvatskom; a kad su se te nade izjalovile, izbilo je opet kasnije u teškoj formi.

[35] PA, poseban svezak manifesta, proglasa, itd. Donio i Visković, o. c., 15. Manifest je Ruk. štampan talijanski.

[36] T. Erber, Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814, Zara 1892 (počela izlaziti u programu zadarske gimnazije 1885—86), P. I, 80.

[37] Carlo Botta, Storia d' Italia, l. XII, kaže, da su Perast, Risan i »Geganović« pokazali nešto otpora, koji je brzo svladan (donio F. Visković, o. c., 14), a Erber, o. c., Parte I, u talij. progr. zad. gimn. 1885—86 (Zadar 1886), 79, spominje Perast, Risan i »Gionović«; očito pogrešno »Geganović, Gionović« mjesto grbaljske knežije Ljubanovića.

Odmah nakon dolaska Austrije započinje *borba oko povlastica.* U toj borbi osobito se ističu Peraštani protiv starih takmaca Kotorana, i žučno je vode dolazeći kojiput u sukob i sa vlastima, tako s energičnim Bradyjem, koji je, da zauzda Peraštane, poslao u mjesto posadu od dvjesta vojnika.[38] Oslanjajući se na stara prava, koje realna koje fiktivna, Perast ne će nikako pod Kotor, pa ni pod kotorski sud ili tribunal prve instancije. Protiv njihovih pretenzija osobito žestoko ustaje Kotoranin ko. Nikola Bisanti, predsjednik kotorskog suda. Peraška općina već zadnjih dana prosinca 1797, dakle naskoro iza okupacije, izabira dva odaslanika ili deputata, ko. Josipa Balovića, nekad generalnog konzula mletačke republike u Tripolisu (u Barberiji), i Josipa Kolovića, da u Mlecima pred dvorskom komisijom brane zahtjeve općine. Oni se faktično povezuju s uglednim i utjecajnim ličnostima, koje imaju dodira sa Thugutom, da ga odvrate od reforama, koje bi mogle dirnuti u privilegije, i sa drugim ministrima. Tako je Giambattista (Ivan Krst.) Hainz, dvorski agenat za Italiju, bio čak i u audijenciji kod cara Frana za ovu stvar. Posreduju i markiz Ivan de Serpos, koga Peraštani g. 1800 biraju općinskim sucem (petim) extra ordinem, i dr. Luka Valeri, plemić kotorski i budvanski, dvorski savjetnik, istaknut pristaša austrijske vladavine, koga peraška općina radi mnogih usluga agregacijom pridružuje svom plemenitom tijelu 4 svibnja 1803. Peraška općina u svojim molbama na dvorsku izvanrednu civilnu komisiju za austrijsku Arbaniju, odnosno na dvorsku komisiju za Istru, Dalmaciju i Arbaniju (tako 7. X. 1797), traži, da joj se potvrde stare povlastice iz mletačkoga doba, ali ne svako petnaest godina, kako se običavalo pod Mlecima, nego jednom za vazda; da peraška općina bude i sad smatrana zastavnicom ili čuvaricom državnog stijega u ratu na moru, kako je to bilo pri mletačkoj floti; da se Perastu dâ sud prve instancije, koji će sastojati od kapetana i dvaju starijih sudaca; da se mjestu prizna ime i rang grada poput Kotora, Budve i Hercegnovoga (ovo je posljednje kasnije u drugoj austrijskoj vladavini i bilo priznato); da se održi kaštio i u njemu posada sa kaštelanom iz Plemenitog tijela; da se sačuva plemstvo sa povlasticama; da se peraški brodovi i zemlje oproste raznih nameta; traži druge carinske olakšice, i zdravstveni ured (koleđet), i godišnju proviziju od 350 dukata iz vicentinske komore,

[38] PA, sv. 17 m. o.

i odašiljanje poslanika svako petnaest godina za obnovu povlastica.[39] Brady u jednom francuskom pismu, što ga upravlja Peraštanima iz St. Pöltena u Austriji (6 ožujka 1801),[40] savjetuje, da se postupa složno, i da se uputi, u dogovoru sa ko. Tripom Gregorinom, kotorskim plemićem i predsjednikom kotorskog suda (Bisanti se odrekao 1798), sa Smećom i Lujom Burovićem, jedna deputacija u Beč pred novog ministra (Colloredo) i pred cara, i da zatraže od dvorske komisije, neka obuzda nerede i ustali jednu pravednu i solidnu organizaciju. Brady ima i teških izraza za Bokelje: nesloga ih razdire, svak traži sebe, nitko se ni najmanje ne žrtvuje za opće dobro; neutaživo mrze pravoslavni katolike, a crnogorski vladika, intrigant, utječe na puk sujevjeran i fanatičan; to su izvori zala, koja biju Boku, pa će, ako se brzo ne stane tomu na put, pasti u anarhiju i u građanski rat.

Car Frano se pokazivao sklon, da se samovoljno ne uvode novotarije (i Brady ih osuđuje) i da se održe povlastice, samo da se novi podanici osjete zadovoljni s novom upravom. Bokeljski odaslanici ko. Ivan Vjek. Burović i dr. Luka Valeri, izabrani na pokrajinskom kongresu u Kotoru 8 srpnja 1797, pišu iz Zadra 4 kolovoza iste godine prčanjskoj općini sa radošću, kako je car, a to izlazi iz njegova manifesta, koji je dat pod tisak, potvrdio sve povlastice i olakšice. Odaslanici su se nadali, da će car oprostiti Bokelje svakog vojničkog popisa (stavnje) za kopnenu službu. Ali su, osobito u ovom pitanju, ugledniji Bokelji strahovali, da ne ostanu prevareni od osoba, koje su mogle utjecati na organizaciju pokrajine. Frano ko. del Beccuto Orlandini, potpukovnik, izabran od bokeljskih općina za prokuratora pred carskim prijestoljem, javlja u pismu iz Hercegnovoga 17 studenoga (1797), kako je iz Kotora u Beč stigao u petnaest dana, predstavio se pred cara Frana II, i uvjerava o njegovoj naklonosti.[41] Krajem studenoga upute se u Beč odaslanici Boke Kotorske ko. Tripo Hinko Gregorina i Valeri, da pred cara iznesu potrebe i želje pučanstva.

Brady je proglasom od 31 ožujka 1798, koji se oslanja na jedan drugi od 28 veljače, oktroirao provizornu uredbu pokrajine: svak

[39] Sr. n. pr. podnesak opć. odaslanika Balovića i Kolovića dvor. komisiji za Istru, Dalm. i Arban. 7 list. 1797. PA, Zelena knjiga (= LV, Libro verde) III, f. 46, 47.

[40] Pismo u PA, sv. 17 (ukoričena omota).

[41] Prč. opć. arh., Zel. knj., 10, 11, 12, 19.

će svoje tužbe iznositi, i to utorkom, četvrtkom i subotom,[42] pred privremeni tribunal prve instancije u Kotoru, koji sastoji od predsjednika i gradskih sudaca sa kompetencijom, koju je pod mletačkom vladom imao gradski rektor sa vladom ili upravom grada (Reggimento), a sudit će se *po gradskom statutu*; sazvat će se i drugi provizorni tribunali prve instancije u pokrajini, biva, u Budvi, Hercegnovome, Paštroviću i Grblju; priziva se na zapovjedništvo pokrajine. Protiv povlastice kotorskih plemića, da formiraju sud, ustaju Perast, Dobrota, Prčanj i kotorski građani. Kotorski je statut za prve austrijske vladavine još ostao na snazi u pitanjima civilnog zakonodavstva za teritorij onih općina, koje su nekad pripadale u kotorsko područje. Ko. Nikola Bisanti fungirao je kao predsjednik (sudski) Kotora i okružja do proljeća 1798, vršeći sudovanje bez prijekora. Po njegovoj odreci preuzme privremeno tu funkciju Brady: sačinjavat će sa gradskim sucima privremeni sud u civilnim parnicama, dok se parnice u prizivu suspendiraju do dalje odredbe.[43] Međutim je nešto kasnije, carskim reskriptom 30 srpnja 1800, odlučeno, da stanovnici Boke mogu u civilnim parnicama apelirati na tribunal za reviziju (Tribunale Revisorio) u Mlecima, kao i Dalmatinci.[44] — Rukavina je došavši u Budvu na svoju ruku postavio u gradski sud uz tri plemića još i tri građanina, dakako na nezadovoljstvo plemstva. Ovaj se sud zvao »Località«, a na čelo mu je Brady postavio ko. Antuna Zanovića, ali se on radi starosti zahvalio. Suce je plemiće biralo plemstvo, a građane građanstvo. Ova su tri građanina ostala u sudu sve do 1805.[45]

Gdje su po Dalmaciji u mletačkoj eri fungirali prokuratori ili konti, tu je austrijska uprava zavela t. zv. *mjesna starješinstva* (superiorità locale) na čelu sa *sucem upravljačem* (giudice dirigente), imenovanim od vlade, i sa jednim ili dvojicom prisjednika (assessori) i jednim ili dvojicom kancelara, koji su primali državnu platu. Općine su sačuvale svoju prijašnju nezavisnost. Samo je puk dobio više utjecaja na općinske poslove. Ali se nije mogla sazvati općina niti sakupiti u zbor cjelokupno stanovništvo (università) bez intervencije jednog vladinog predstavnika. — Dolaskom Austrije prestaje da fungira (1797) topaljska općina pod ovim nazivom, iako se taj

[42] Tad je u Kotoru pazar ili sajam.

[43] Proglas Bradyjev od 4. V. 1798 (kopija) u prčanj. Zel. knj., 30.

[44] Prč. Zel. knj., 49.

[45] Kojović, Memorie, 20—22.

u ispravama susreće još za neko vrijeme, nego poprima nov naziv hercegnovske općine po Hercegnovome kraj Tople dobivajući sve više na važnosti.

Međutim su predstavnici i protagonisti starih autonomija osjetili, da se duh nove uprave ipak ne slaže sa starinom ni sa njihovim težnjama. Tako se Peraštani tuže (1798), kako se općini ukida malo pomalo njezina negdašnja kompetencija: sudovanje se brani; nikakav se skup ne može da održi bez jednog časnika posade, koja je sastojala od 80 ljudi, doznačenih samo Perastu i Risnu; općina više nema ingerencije u upravi tvrđave (kaštela). Stari su takmaci, kotorski plemići, zaokružili generala Bradyja i utjecali na njega. Kasnije (1805) peraški kmetovi u Stolivu biše podvrgnuti stolivskoj općini, a ne više peraškoj kao prije.

Uostalom, austrijska je uprava bogatije općine mnogo tištila potražujući zajmove za vojničke potrebe (kojiput do 5000 fjorina), nemajući uvijek u onim kaotičkim ratnim vremenima sredstava pri ruci. Peraštani su lukavo izmicali, predviđajući, da će se takvi zajmovi jedva ikad povratiti, s izgovorom, da grade novu crkvu (započetu još u prvoj polovici 18 vijeka) i da za to trebaju mnogo novca, i da im i inače novac nije pri ruci, jer su im brodovi sa patrunima (vlasnicima) i kapetanima po trgovačkom poslu izvan pokrajine (Boke).[46]

Općine su svakojako kušale da zaštite svoje prerogative. Prčanjska bira (1801) za svoga prokuratora pred carskim dvorom Josipa Hartla, plemića od Luchsensteina, agenta carskog dvora u Beču, a godine 1802, u vezi sa pitanjem organizacije Boke Kotorske, zahtijeva za sebe kompetenciju u kriminalnom sudovanju prema starim običajima.[47] A peraška imenuje (1802) Ivana Mazarovića za svoga odaslanika (deputata) pri opunomoćenom komesaru de Carnea Steffaneu u Zadru, da zaštiti općinske interese pri organizaciji Boke. O općim se stvarima dogovarahu pročelnici bokeljskih općina na otočiću Gospe od Škrpjela i u normalnim prilikama (tako g. 1802).

Ediktom o organizaciji austrijske Arbanije od 1 siječnja 1805, koji je od cara bio odobren već 23 studenoga 1804,[48] ostaju na

[46] Potražujući zajmove austrijske se vlasti pozivaju na primjer Prčanja i Dobrote. Između drugih slučajeva, čak je i zapovjednik fregate »La Bellona« major Costanzi potražio novac u Perastu, ali bez uspjeha.

[47] V. sveske u prč. arh.: »Consei« i »Copia Lettere«.

[48] Štamp. primj. (tal.) u Zadru 1805 kod A. L. Battare u PA, sv. 19 m. o.

snazi za građanske rasprave municipalni i statutski zakoni, a u slučaju praznine vrijedit će rimsko pravo, dok će se u kriminalnim raspravama postupati po novom kriminalnom kodeksu, koji je stupio na snagu 1 ožujka 1804. Uz kolegijalni tribunal ili sud prve instancije, sa predsjednikom i četiri prisjednika (assessori), osnivaju se još i preture u Hercegnovome, Budvi i Kotoru radi ekspeditivnosti u vršenju lokalne pravde. Između drugih stvari, na pretura pripadaju rasprave, kojima objekat ili vrijednost ne prelazi svotu od 20 dalmatinskih dukata, biva, od 10 fjorina (forinata) i 20 karantana njemačkih. Općinama se ostavlja pravo izbora takozvanih bankada, biva, svojih starješina, poglavica i općinskih sudaca; mogu da sumarno rješavaju građanske sporove, za koje stranke dogovorno zatraže njihovu arbitražu nakon prethodna pismenog kompromisa i odričući se prava na priziv. Ova se arbitražna presuda vrši pismeno po dotad uobičajenim metodama i s iskazom razloga obiju stranaka, i neopoziva je. Ista se kompetencija arbitražnog sudovanja priznaje i preturama. Općinski su suci imali policijski nadzor nad unutrašnjim mirom. Kao sud druge instancije fungirat će prizivni tribunal za Dalmaciju u Zadru, pa se više ne priziva (kao u mletačko doba) na četiri kolegija pravnika u Padovi, Vicenzi, Veroni i Trevizu. Treća je instancija vrhovni tribunal pravde u Beču. — Političku vlast u pokrajini vrši kraljevski delegat (na čelu c. k. delegacije u Kotoru), a zavisan je od guvernatura Dalmacije. Mjesna podređena politička starješinstva (Superiorità Locali) usredotočena su u preturama (Kotor, Novi, Budva). Kotorska pretura obuhvaća kotorski vangradski posjed (contado), područje općine peraške, prčanjske, dobrotske, stolivske, risanske i četiri grbaljske knežije; budvanska osim budvanskog područja još i Paštroviće i tri općine Pobore, Braiće i Maine[40]; hercegnovska dotični kotar. Ali radi prostranosti kotorskog djelokruga osniva se četvrti kotar sa sopraintendentom na čelu za Perast i njegov teritorij i Risan sa Krivošijama i ostalim njegovim teritorijem (članak 26 i 27). Ovom se odredbom htjelo doći ususret Peraštanima na njihove neprestane molbe i reklamacije, kako se razabira iz jednog službenog Bradyjeva pisma peraškoj općini od 1 siječnja 1805, tako da sam Brady naziva ovaj kotar

[40] Zapravo su Maini (i Stanjevići) bili izvan austrijske granice; nego, ili je jedan dio Maina pripadao A. ili se ovime očituje težnja A., da i Maine dobije, jer su M. skupa sa Poborima i Braićima pripadali nekad Veneciji.

peraškim kotarom, samo što je sopraintendenat (nadglednik) ovoga kotara kapetan Antun Klein uredovao u Risnu, gdje je inače još i prije fungirao kao zapovjednik mjesta i kotara.[50] — Edikt dalje predviđa dob od 30 godina za funkciju općinskih poglavica. Kotorska općina može da bira s godine na godinu dva suca između svojih članova, koji će asistirati kotorskog pretura, ali dotle, dok se budu predlagali pošteni i sposobni ljudi. Ovi će suci, a tako i poglavice i suci drugih bokeljskih općina, kao i grbaljski knezovi i peraški kaštelan primati novčane doznake iz državnog erara. Austrijska je uprava predvidjela državnu platu i za druge ovakve funkcionare u Dalmaciji, tako za teritorijalnu silu (teritorijalci ili narodna milicija), pukovnike i serdare, za kapetane, guvernere i sopraintendente kontada i teritorija,[51] samo da ne bi ovakvi funkcionari, kao prije pod mletačkom republikom, teretili narod potraživanjem darova (košičići i dr.). Peraškoj je općini zajamčen godišnji doprinos iz blagajne u Vicenzi, koji je primala pod mletačkom upravom za ratne zasluge. Poglavicama općine budvanske, paštrovičke, risanske, stolivske, topaljske doznačen je godišnji stipendij od fjor. 180, a kapetanu škaljarske općine[52] u predgrađu (kotorskom) za izvanrednu službu, koju iskazuje u svakoj kraljevskoj potrebi, fjor. 60 (član 35). Nije dvojbe, da je vlast i ovim sredstvima pokušala da kanalizira nezadovoljstvo u pokrajini.

Općine nose naslov: cesarsko-kraljevska (»Cesareo Regia« ili »Imperiale Regia«). Protiv ove novotarije, koja svakako pokazuje centralističko-apsolutističke tendencije, a u samom terminu dolazi u sukob sa načelom općinske autonomije, oštro prosvjeduju Peraštani, dakako bez uspjeha kao obično. Načelnik se piše »per S. M. I. R. A. Cap^nio« = per Sua Maestà Imperiale Regia Apostolica Capitanio, biva, kapetan po Njegovu Cesarskom Kraljevskom Apoštolskom Veličanstvu. Kapetani (načelnici) se zovu »kapetan i predsjednik« (Capitanio e Preside), a peraška je općina »Superiorità Locale« (Mjesno starješinstvo) g. 1801, naslov, koji se inače susreće kod gradskih općina.[53]

[50] Za druge austrij. vladavine ostala je zadugo ista podjela na četiri kotara, samo sad sa četiri preture (i u Risnu), koje su kao i prije imale sudsko-političku kompetenciju.

[51] Kapetan se kotor. kontada zove ediktom 1805 »sopraintendente«.

[52] Iako u Škaljarima nije bilo općine u pravom smislu, mlet. su vlasti još g. 1767 priznale glavaru sela naslov »kapetan«.

[53] Peraška je općina, bez rezultata, tražila za svoga kapetana naslov »conte presidente« (knez predsjednik), i da on drži stražu na vratima svoga stana.

Unutrašnji nemiri — Grbaljska buna

Austrija je, usprkos izričitim obećanjima, igrala dvoličnu igru sa povlasticama, baštinjenima iz mletačkoga doba. U načelu protivna, jer su ometale stalnu i solidnu organizaciju pokrajine, u praksi ih je utoliko tolerirala, ukoliko nije osjećala snage da ih iskorijeni. Bokelji, navikli na privilegije i lokalnu autonomiju, prožeti duhom skrajnog individualizma i kampanilizma, osjetiše brzo, da duh nove uprave nije najskloniji njihovim tradicijama i navikama, iako austrijska uprava nije bila prožeta nekim demokratizmom, još manje željom, da u život provede gesla francuskog prevrata. Ova neodlučnost u držanju prema povlasticama, a pogotovu neko polovičarstvo u primjeni disciplinskih mjera za održanje mira i poretka i za uspostavu poremećenih odnosa izmedu zavadenih ili i zakrvljenih područja, sve je to urodilo u podanika pojmom o slabosti vlasti i državnog auktoriteta.

Kod katolika, gdje se ipak osjećala bližom nova uprava radi razloga vjerskih i kulturnih, nije nezadovoljstvo prešlo mjeru. Elemenat navikao stezi, lako je podržavao mir; to lakše, što je Austrija, kao i nekad Venecija, bila smatrana branom protiv pljačkaških pohoda Crnogoraca, koji su na nišan uzeli u prvom redu katolička mjesta ispred granice, Perast i Dobrotu, ne štedeći ni ona najmanja kao Strp. A nije bilo lako održavati red usred svijeta, navikla da ne slijedi drugih zakona osim same sile. Ovo je i pridonijelo, da su se općine morale, u nestašici državnih sredstava za obranu, poslužiti svojim posebnim mjerama, da osiguraju imovinu i život. Zato je i razumljivo, da je general Brady posebnim proglasom Bokeljima (12 studenoga 1798) izrazio svoje zadovoljstvo za spremnost i vjernost, kojom se je svak odazvao u prošloj konflagraciji sa Crnom Gorom, kad su naime Crnogorci, pošto pomogoše Austriji pred namjeravanim napadom francuskog kontradmirala Brueysa na Boku, izazvali mnoge incidente i nerede u pograničnom teritoriju, gdje uostalom još nije bilo pravo zacrtane granice.

Pravoslavni elemenat po Boki prešao je u formalnu anarhiju, a ta se u Grblju pretvorila u otvorenu bunu, koja je potrajala dvije godine (1802—1804). Navikao na patrijarhalan, primitivan život, protivan novim zahtjevima, uglavnom držan u kmetskoj zavisnosti od gospode, osjetio se sad slobodniji, kad su popustile uzde vlasti, i tražeći jednakost zadre u stara zemljišta i posjede kotorske vlastele i drugih bokeljskih imućnika. Stara su feudalna gospoda istina

prianjala uz »ugarsku« stranku, ali ne samo iz ljubavi prema narodnoj prošlosti nego i prema svojim pravima i posjedima. Najteži su zločini ostajali nekažnjeni, jer bi uslijed nemara vojničkih straža zločinci bježali iz uza. Sudska je procedura trajala predugo. Bečki dvor nije pokazivao odlučnosti u političkoj upravi ovoga kraja, pa je ruska misija (odnosno konzulat) u Kotoru mogla da na austrijskom teritoriju uzme u zaštitu ne samo Crnogorce, kao da se radilo o ruskim podanicima, nego i glavne začetnike grbaljske bune Đura Doljanicu i Jovana Zeca, osobito onoga prvoga, pri čemu Ruse nije smetalo, da se radilo o jednom austrijskom podaniku. Čestiti su se građani povukli sa javnog poprišta, da ne budu žrtvovani slabosti bečkoga dvora, odnosno zloći, koja ovakvu slabost uvijek prati i iskorišćuje. Crnogorski je vladika, baveći se obično pri samoj grbaljskoj granici u manastiru Stanjevićima, vršio na svoju pastvu u Boki presudan utjecaj. A iza crnogorskog vladike gledali su pravoslavni Bokelji *idol Rusije*, koja je u ime »jedinovjerstva« i zaštite kršćanske raje nastupala na Balkanu za svoje interese, a Crnogorci su *pod njezinom zastavom* ulazili u bokeljsko primorje i zahtijevali Boku za sebe, iako im ona tamo od Crnojevića (1423), kad se zapravo počinje da formira Crna Gora, nije pripadala nikad. Anarhija je u Boki dosegla ne samo onaj stepen, do koga je bila došla odmah nakon propasti mletačke republike (u svibnju 1797), nego ga je i prešla, barem s obzirom na trajanje i na sredstva, koja su se morala upotrebiti za uspostavu reda.

Bilo je prepiraka, krađa, ubojstava ne samo između susjednih i obližnjih mjesta, kao između Morinjana i Kostanjičana, Ledeničana i Orahovčana, nego i između onih, koje je inače velik prostor rastavljao, kao između Ubljana i Orahovčana, ili čak između Orahovčana i Paštrovićana, Braića, Pobora i Maina. Da se izravnaju nesuglasice između ovih zadnjih, spremala se jedna kriminalna arbitraža (arbitraria criminale) s proljeća 1801, u isto vrijeme kad se u manastiru kod Maina izravnao jedan spor istom metodom, a pod auspicijama vlasti, između Crnogoraca i Grbljana. A još ranije (1800) šalje vlast komisiju uglednijih ljudi na granice Pobora i grbaljske knežije Ljubanovića. Da ne bi došlo do krvne osvete između Ubljana i Orahovčana, peraška se općina bavi mišlju (1805), da se Ubljanima zabrani prilaz na pazar u Perastu (vršio se nedjeljom), nego da se samo njihove žene puste, dok se ne izgladi spor oko jednog krvavog incidenta.

Općine su se mnogo trudile, da se izbjegnu ili izravnaju razmirice, ali se potpora državne vlasti nije uvijek osjetila. Obično su se sporovi rješavali putem arbitraže; samo što se stranke nijesu uvijek lojalno držale presude mirovnih sudaca (arbitri), pa su općine počešće strahovale, da se stranke opet ne zakrve, još i prije nego istekne primirje ili »brieme od viere« (za slučaj privremenog rješenja).

Interesantan se slučaj desio između Krivošijana i Orahovčana, a ilustrira raspoloženje i shvaćanje pograničnog pučanstva, koje nije bilo toliko na dohvatu vlasti. Orahovčani Simo Abramović i Vuko Raduličić goneći stoku putem Dvrsna iznad Risna biše napadnuti 21 prosinca 1800 od nekih Krivošijana sa knezom im Bogdanom Vulinovićem na čelu. Napadači im odnesu 240 komada sitne stoke. Peraška je općina tu stvar uzela u svoje ruke, jer su Orahovčani pripadali njezinu području, a stoka je bila određena za Perast. Napadaju je kumovao risanski kapetan (načelnik) Bogdan Alesić, koji je regbi bio povezan sa napadačima u trgovačkom poslu. Kad su napadnuti Orahovčani zatražili od napadača razlog za taj postupak, jer su se smatrali sigurni na zemljištu Njegova Carskog Veličanstva (austrijskom) i jer su i jedni i drugi njegovi podanici, napadači značajno odgovore, da ne će da dozvole nikomu da prolazi onuda, *i da oni zapovijedaju u tome svome okružju, a ne zavise ni od istoga vladara niti od bilo koga.* U svome izvješću na pokrajinsko zapovjedništvo u Kotoru peraška općina ističe, kako je Boka predviđala prije svoje dobrovoljne predaje Austriji, da će pod austrijskim zakonima uživati sigurnost života, imetka i trgovine. Ali, dodaje općina značajnu refleksiju, sve je to prepušteno nehajstvu nasilnika i razbojnika, »pa se postepeno budi onaj stari barbarizam, koji je postojao u ovim mjestima, i koji je (od njih) stvorio najsretnije i najtužnije boravište za svakoga poštenjaka, čemu se nije moglo izmaći drukčije, nego odbijajući i braneći se privatnom silom od jedne gomile svijeta neobuzdana i nedisciplinirana«.[54] — Svakako iz onog odgovora napadača proizlazi shvaćanje, koje je u najoštrijoj formi izbilo kod onog gorštačkog i pastirskog svijeta, navikla da živi bez vlasti i daleko od vlasti i od svakog društvenog i državnog tereta, za druge austrijske vladavine u krivošijskim ustancima (1869, 1882) povodom zakona o općoj vojničkoj obvezi.

[54] V. talij. pisano izvješće u PA, sv. 17 m. o.

Pljačkaši ipak povrate stoku, zadržavši tridesetak boljih glava. Peraška je općina urgirala povratak, pače je delegirala, po naredbi zapovjedništva Boke, Andriju Šilopija i ko. Alviza Viskovića, da skupa sa kapetanom Kleinom, zapovjednikom Risna, urede i svrše stvar, ali bez rezultata. I sam Klein nije pokazao nikakve odlučnosti. Došlo je međutim i do drugih nereda između Ledeničana i Orahovčana, pa su i godine prolazile, a stranke se nijesu mirile. Peraška je općina pozvala Ledeničane posredovanjem risanske općine u manastir Banju (u kolovozu 1805), staro ročište za pomirbu, da se stranke izmire. Ali se kroz »vrijeme od vjere« dogode drugi neredi, iz čega se vidi, da je pomirba bila uglavljena na jedan određen rok, kad su stranke naizmjence zadale vjeru (vrijeme od vjere), da će održavati mir. Iz jednog se dokumenta razabira, da je vjera isticala pravoslavnog »potonjega Gospođinadneva« (Mala Gospojina), pa peraška općina nastoji, da se vjera produlji i uopće da se jednom smire »ove duie nemirne i oppake kraine«. Nije falilo ni teških slučajeva između Orahovčana i Crnogoraca.

Doduše, ubojstva u Paštrovićima, koji su sve do spičanske granice pripadali Austriji, nijesu potekla iz nepokornosti zakonima, nego iz duha osvete i strančarstva. Ali je zato na novskome području bilo slučajeva nepokornosti vlastima, pa i nasilja na državne činovnike, a Krivošijani, Ubljani i Ledeničani zalažahu u tursko i u obližnje peraško područje pustošeći. Turski su zapovjednici ulagali proteste (1804). Slična je nepokornost vlastima zapažena u Krtolima i u Luštici, samo što se ovdje već od dvije godine (od 1802), dakle uporedo sa bunom u susjednom Grblju, nijesu pokoravali kapetanu kontada, a prisvojiše i otok sv. Gabrijela (Stradioti), koji se tad smatrao kraljevskim (državnim) vlasništvom. U studenome 1804 bi poslan po guvernaturu Bradyju pukovnik Danese sa dva državna broda, da procijeni štete nanesene na tome otoku od krtoljskih buntovnika, i za to pukovnik zatraži od peraške općine dva vještaka.

Najteže je stanje bilo u Grblju. U lipnju 1802 nastanu nemiri u kneževiji Bojkovića. Ovi nemiri zadadu mnogo brige austrijskim vlastima i izbace na tapet pitanje unutrašnjeg administrativnog uređenja austrijske Arbanije. Grbljani su se mnogo tužili na podmitljivost suca Luke Valerija, Kotoranina. Kraljevskih sudova još nije bilo, a sporovi su se rješavali po starom kotorskom statutu, gdje su odnosi između podložnika i gradske vlastele natražno

shvaćeni. U Grblju biše zbačeni stari seoski knezovi, koji su namigivali Austriji; nove izaberu na svoju ruku u protivnosti sa namjerama vlasti, a u skladu sa nakanama crnogorskoga vladike, pače stari knezovi biše lišeni i svojih imanja. Začetnici i propagatori buntovnog pokreta smatrahu za svoje žarište manastir Stanjević. Malo pomalo dolazile su austrijske vlasti do uviđanja, da bi bilo najshodnije, da se očuva mir u pravoslavnom stanovništvu Boke Kotorske, da se ono istrgne ispod *duhovne* vlasti crnogorskoga vladike, i u tu svrhu da se podvrgne drugome vladici, austrijskome podaniku, drugim riječima, da se unutar državnih granica osnuje zasebno vladičanstvo (u Kotoru).[55] Austrija je slala u Boku izvanredne komesare, da izvide nerede, izvijeste i urede (markiz Ghisilieri 1802, barun Rezek 1803). Ali neraspoloženje u Grblju nije prestajalo. Između buntovnika, kojima su bili na čelu Đuro Doljanica i Jovan Zec, spominju se i imena nekih kotorskih građana katoličke vjere, koji su po izvješću Ghisilierijevu (20. XI. 1802) mrzili na kotorsku vlastelu i zato namigivali buntovnicima. Među tim Kotoranima osobito se isticao Antun Fruska, glavni agenat vladike Petra i Dolcija; još se spominju Josip i Zuano Zarberino, Antun Rossi, Vicko Nikolić, Vicko Zifra i Antun Lando.[56] — Grbljane je bunio Stevan Vučetić, njihov domorodac, koji je inače odigrao nečasnu ulogu prema vladici Petru, a u pobuni se osobito istaknu Glavaćani (stanovnici sela Glavati).

Energični je Brady u travnju 1804 bio imenovan vojničkim i građanskim komesarom za Boku. Kako je položaj u Boki bio kritičan, Brady dohrli u Boku i iz Kotora upravi Bokeljima proglas 30 travnja, gdje nakon lijepih riječi dolaze oštre prijetnje: najmanji prekršaj zakona i svaka neposlušnost naredbama vlasti strogo će se kazniti; svaki pokušaj, da se poremeti javni mir i privatna sigurnost, bit će ugušen jakom rukom. Na tom proglasu uz ostalu titulaturu Brady se naziva »guvernatur građanski i vojnički po-

[55] Prvi je to predložio Brener, kancelarijski činovnik u austrijskoj internuncijaturi u Carigradu (1802). Austrija je tek 1870 osnovala bokotorsku eparhiju sa sjedištem u Kotoru. God. je 1929 donesen (21 stud.) zakon o srp.-pravosl. crkvi, kojim je predviđeno donošenje ustava, a 1931 (7 pros.) objavljen je ustav srp.-prav. crkve. Time je ukinuta bokokot. eparhija i podvrgnuta brizi cetinjskoga mitropolita. Crnogorski je vladika upravljao svojom duhovnom pastvom nezavisno od svake vlasti, otkako je god. 1769 uslijed rata između Porte i Rusije prestala funkcionirati pećska patrijaršija odlaskom srpskog patrijara Vasilija Brkića u Rusiju. Obnova je pećke patrijaršije proglašena 12 rujna 1920.

[56] Za ovaj podatak v. Đorđevića, o. c., 62.

krajina Dalmacije i Arbanije«, iz čega izlazi, da je Bradyju bila već sada povjerena uprava obiju pokrajina, ali je on smatrao za potrebno, da se ponajprije pozabavi Bokom, a upravu je Dalmacije preuzeo u srpnju. Brady je ponovo došao u Kotor 29 kolovoza 1804, svečano dočekan od općina osim Risna (ruski je general Ivelić bio Rišnjanin) i Grblja, gdje ni istražna komisija nije mogla ništa, pa je kraljevski delegat Cavalcabò predložio (17 rujna) prijeki sud. Brady je preduzeo protiv buntovnika oružanu akciju, pošto je doveo u Boku dva bataljuna vojnika. Inače su anarhiju u Boki nastojali da upotrebe u korist svoje politike francuski agenti u Dubrovniku Berthier i Pouqueville.

17 rujna uđu u Grbalj austrijske čete pod pukovnikom i brigadirom Bianchijem, sa teritorijalcima, a na čelu ovima kapetan kontada Marko Radali. Pošto su spretnim postupkom zapovjednika Bianchija i pukovnika Danesea izmakli nekom opasnom prolazu, vojska sa teritorijalcima zauzme jedan položaj na grbaljskoj ravnici, odakle se moglo u sve četiri knežije. Crnogorci sa okolnih visova, iako su dogovorili znakove za sporazum, ne uđu u akciju, nego se iduće noći raspršе. Mirno je raspoloženje bilo uneseno među grbaljske poglavice nastojanjem Danesea, kapet. Dabovića iz Perasta, sopraintendenta Grblja, Rossettija i Cavalcabòa, prvaka dobrotskih i paštrovićkih. 18 rujna sakupi se više od 600 kućedomaćina. Danese i Dabović upozore ih na carevu blagost, a oni se pokore. Bi im pročitan jedan carski proglas, i svi se podlože naredbama. Daboviću bi povjereno, da sa 40 vojnika zađe u četiri knežije, da se povrate starim knezovima oteta dobra i izaberu novi knezovi. Dotle je vojska ostala na zauzetom mjestu. Povraćanje se obavilo bez neprilika. Tako završava svoje kazivanje Cavalcabò u izvješću iz Kotora od 23 rujna, upravljenom upravi ili namjesništvu pokrajine u Zadar.[57]

Situaciju ilustrira i okolnost, da su općine u zalivu zatražile pomoć vlasti odmah na početku ove pobune. Tako je peraškoj općini doznačeno (u lipnju 1802) mnoštvo puščane municije i 50 pušaka, jer je strahovala pred kakvim napadom »izvanjske stranke« nezadovoljnika drugih mjesta u pokrajini.[58] — Vlast je prilikom vojničkog pohoda na Grbalj bila zapovjedila (u rujnu 1804) bližim

[57] V. u Erbera, o. c., 1 p., u cit. progr. zad. gimn., 99—101.
[58] PA, sv. 17 m. o., i »Miscellanea di docum. ecc. dal 1797 al 1811«.

mjestima i općinama, da podupru vojsku, ako bi Crnogorci pomogli buntovnicima. Slična je naredba bila data Dobroti i Perastu malo potom (27 rujna). Tako je peraška općina ekspedirala nekoliko oružanih baraka sa tri općinska suca do vojske, utaborene na tivatskom polju. Ali orahovačka općina, sad u administrativnoj vezi sa Perastom, izuzevši sela Glogovac, Dražert (vulgo: Draževrt), Ubalac i Velihniće, odbije suradnju.[59]

Mnogi od Grbljana, nakon provedene istrage, biše kažnjeni, ali glavni buntovnici Doljanica i Zec prebjegnu u Crnu Goru, odakle su poticali svoje domoroce, da potjeraju carske čete i podvrgnu se Petru I. Ali su austrijske vlasti na to budno pazile. Svakako suvremenik Smeća, dobar poznavalac bokeljskog svijeta, napominje u svojim uspomenama, da je buna u Grblju bila *prividno* ugušena nakon dvije godine, a pri tome su bili ukinuti doživotni knezovi u Grblju.[60] Razvoj prilika u Boki kroz 19 vijek, za druge austrijske vladavine, osobito g. 1848 i za vrijeme krivošijskih ustanaka, kad su u prevratničkom pokretu protiv Austrije Grbljani uzeli živa učešća, dao je pravo Smećinu sudu.

Kulturne prilike

Pravda je s osobitom oštrinom nastupala protiv pljačke i otimačine. Ne samo stoga, što su takvi učestali slučajevi teško ugrožavali tišinu obiteljskog ognjišta, sigurnost imovine i života, nego su i mogli da zapletu austrijsku upravu u diplomatske sporove sa stranim državama, kad su se dešavali na stranim (turskim) podanicima. Pogranična mjesta, osobito Dobrota i Perast, branila su se oružjem od napadača s brda iz t. zv. puškarnica (malih otvora u zidu), koje se još vide na bokeljskim kućama i palačama. I kućna su vrata rađena od jaka i debela drveta i pričvršćena gvozdenim polugama, da lakše odole. Pljačkaši, koji bi pali pravdi u ruke, bili su obično kažnjeni na javne radove sa gvožđem na nogama i sa natpisom o vratu, koji bi kazivao njihovu kaznu ili osudu. — Inače se kojiput pravda originalno shvaćala. Tako je jedan Turčin

[59] Orahovčani otpadnu od peraške općine u lipnju 1797, u vrijeme anarhije nakon pada mletačke republike, i ostanu tako po nagovoru Kotorana, ali ih Brady (13 rujna 1800) opet povrati. Orahovački knez Stevo Vukasović sa još desetoricom izjave, da će se podvrći peraškoj općini, ako im se priznadu sva prava i povlastice iz mlet. doba. Inače su Orahovčani u vrijeme grbaljske bune bili na ruku nekim svojim općinarima, koji su bili pobjegli iz državnih tamnica.

[60] V. u Viskovića, o. c., 26—27.

sa Korjenića odnio dvojici peraških pripadnika i Rišnjaninu Božu Popoviću neku svotu novaca i pobjegao. Zato oštećenici traže od vlasti, peraške općine i zapovjedništva Boke, da se namire na račun novca nekog drugog Turčina, koji je pozajmljen nekim Orahovčanima (1801).[61]

Guverner je Brady g. 1804 (likvidacija grbaljske bune) posvetio osobitu pažnju uspostavi reda i javne sigurnosti, te je zatražio od općina izvješće, koju moć i ugled imadu zakoni i naredbe vlasti, da li se pučanstvo povratilo na prijašnje pogreške nakon poduzetih protumjera ili je mir permanentan, ima li još krađe, ubojstva i sličnih zločina.[62] Vlasti su branile hazardne igre ili igre »od poziva« (giuochi d'invito), ostavivši na snazi stare mletačke odredbe. — Bilo je među seljacima mnogo zlih upotreba, pa su stoga i ekonomski propadali. Da se stane tomu na put, na molbu topaljske općine, Brady odredi, dekretom 27 travnja 1799, izdanim u Kotoru kod Andreole: da se o krsnom imenu pozove samo župnik, da blagoslovi trpezu i obitelj, a ne smiju se pozivati rođaci i prijatelji; da se o svadbi smije prirediti samo jedan objed; nakon vjenčanja zabranjuju se darovi mladoj, osobito o Uskrsu; tako i darovi prigodom rođenja; pri sprovodu ima se samo otpratiti mrtvac do crkve, i pruži se rakija, a ne smiju na objed svi pokojnikovi rođaci, kako se običavalo, nego samo prvi rođaci, koji mogu da ostanu za jedan dan; prekršioci plaćaju globu od 25 fjorina, u korist općinskih i seoskih blagajna.[63]

Službeni je jezik talijanski. Dalmacija se i onako smatra talijanskom zemljom ili pokrajinom. Potalijančivanje se osobito teško osjetilo kasnije, u drugoj austrijskoj vladavini. Sad se i državne vlasti kojiput služe narodnim jezikom, osobito u proglasima i u odredbama za malog čovjeka ili za seljački svijet. Zapovjednik Boke Gauss upravlja g. 1802 (14 travnja) proglas Bokeljima javljajući svoj odlazak i dolazak svog novog zamjenika generala Niccolletija. Proglas je podijeljen u tri stupca: prvi je ispisan talijanskim, ostala dva narodnim jezikom, i to drugi stupac latinicom, a treći ćirilicom (bosančicom). Tiskan je u Kotoru »Po

[61] PA, sv. 17 m. o.

[62] Vlast dopušta 1804 obitelji Rupčića u Perastu, da nastavi gradnjom svoda uz kuću kraj kapele sv. Ivana pod uvjetom, da kutovi svoda budu ispunjeni, i da tri fenjera svijetle po noći prolaznicima, da se tu ne bi skupljala zla čeljad. PA, Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

[63] Isprava u PA.

Francesku Andreolu Mlèccichju kragljevsk. Sctampadurù Kotorsk.«, a na čelu nosi dvoglavog austrijskog orla u bakrorezu s inicijalima »F. II« (Frano II) po srijedi. I općine se kojiput dopisuju između sebe i sa vlastima narodnim jezikom (katoličke latinicom), i to domaćim pučkim izgovorom i pravopisom, koji uglavnom odgovara tome izgovoru. — Vlada se zanima i za škole, držeći se kriterija, da ih treba podizati u skladu sa načinom mišljenja kod naroda. I dok se ne donese jedna osnova za odgoj (pouku), koja bi odgovarala *narodnome karakteru* bez pomoći izvanjskih (stranih) gimnazija, bit će podignute o državnom trošku tri normalne škole (osnovne ili pučke), jedna u Kotoru, jedna u Hercegnovome, jedna u Budvi, pod upravom jednog učitelja, poznavaoca narodnog i njemačkog jezika (član. 36 edikta za organizaciju Boke 1 siječ. 1805).

Svratila se pažnja i na poljodjelstvo. Edikt za organizaciju austrijske Arbanije iz godine 1805 (član. 18) predviđa kao jednu od zadaća političke vlasti, da unapređuje poljodjelstvo »kao pravi i sigurni izvor državnog bogatstva«. Vlast poduzima mjere (1804), kako da se unaprijedi gojidba maslina, tako važna za privredu Boke, i produkcija ulja, i u vezi s time da se racionalizira posao u mlinovima. Inače se, u onim kaotičkim, više ratnim nego mirnim vremenima, osjetila kojiput nestašica i najpotrebnijeg živeža. Uslijed neprestanih trzavica sa Crnogorcima hramao je dovoz mesa, pa se uvozilo i sa turskoga područja (tako sa Grahova). Ali se ljeti 1801 osobito teško osjetila nestašica brašna, kad je libra stajala po 10 gazeta. Zato je bila sastavljena komisija u Mlecima, da se poskrbi za žito. Malo kasnije opet ista nevolja. Trgovci iz Prčanja, Dobrote i Stoliva iznose projekat u osam članaka, kako da se doskoči nestašici i providi pučanstvu. Peraštani se tome projektu usprotive, jer bijahu mišljenja, da nije izvediv ni praktičan, i predlože, da se ljudi ne gube u ispitivanju uzroka, koji su doveli do nestašice, nego da se spriječi svaki monopol, a žito nabavlja sasvim slobodno, a ne da ratni brodovi smiju da svrate trgovačke lađe sa zacrtanog puta ili odredišta, da se obali cijena i spriječi svaka defraudacija pri razdiobi, i da se sastavi komisija savjesnih ljudi sa kapitalom od 30000 fjorina i njoj povjeri briga oko dobave žita i razdiobe (u siječnju 1803). Vlast je svratila pažnju bokeljskim trgovcima i brodovlasnicima (1802) na žito iz Banata, koje se moglo izvoziti preko Bakra, Senja i susjednih luka. Godine se 1805 susreće, da nadzire i vodi brigu oko žita u Boki, i to na ime vlasti i u vezi

s njome, Antun Rossi,[64] isti, komu je vlast prigovarala, da kao kotorski građanin mrzi na gradsku vlastelu i da namiguje grbaljskim buntovnicima. Znači, da je siromašno pučanstvo imalo povjerenja u njegovo poštenje.

Važan je bio i problem soli, oko koga su se u srednjem vijeku i ratovi vodili. Vlada je dijelila pojedinim mjestima određenu količinu soli na godinu (sale di grazia) kao u mletačkoj eri, samo nije ta dioba išla redovno (ratne prilike).

Oko javnog zdravlja brinu se bolničari. U mjestima, gdje su franjevci imali svoje hospicije, poseban se brat redovnik bavi bolničarskom službom, osobito za siromahe.[65] Edikt za organizaciju Boke (1805) predviđa ljekarnicu u Kotoru (Kotor ju je imao vrlo rano, još u srednjemu vijeku) i filijale u Novome i Budvi, i to o državnom trošku, da se lijekovi pribave za umjerenu cijenu. Liječnike općine potražuju izvana (u Mlecima), dakako uz znatne žrtve.[66] Zdravstveni su kolegiji iz mletačkoga doba uredovali i dalje. Suradnjom političke vlasti, općina i ovih kolegija preduzimale su se mjere za očuvanje javnog zdravlja, osobito kod pomoraca. Kužna se bolest pojavila u Kavaji u turskoj Arbaniji, na Kaneji (otok Kandija) i na otoku »Isola delle Specie« blizu Moreje; tako i u Podgorici, Žabjaku, Draču, Skadru (1799). Kugu su donijeli i turski vojnici iz Azije, pozvani protiv Karađorđa i srpskih ustaša (1804). Osobito je bila opasna žuta groznica (febbre gialla) ili žuta bolest (morbo giallo), koju su engleski brodovi unijeli iz Amerike, a harala je osobito u Španjolskoj (Malaga) i u talijanskoj luci Livornu. Kako je pomorski svijet imao dodira sa svima primorskim stranama, a Livorno nije bilo daleko, vlasti su u Dalmaciji postavile vojnički kordun, da se spriječi kontakt s okuženim stranama, i porazdijelile pučanstvu štampane instrukcije o toj bolesti (1805). Bio je predviđen za mjesto raskuživanja, da se spriječi žuta bolest, otočić Sv. Jurja kod Perasta. Ali se peraška općina tomu usprotivila, jer je tu groblje i opatija od starine, pa su opatova prava nepovrediva. — Uostalom, od općina, koje svoje područje zovu »darxaua« (= država), dakako ne u običnom značenju riječi, premda su u stvari i

[64] PA, sv. 17 m. o., snopić No 1.

[65] Tako je bilo u mletačko doba, pa na pr. Peraštani to opet traže od austrij. vlasti.

[66] Za slučaj, da se ne može naći liječnik hirurg, peraška općina traži od svojih opunomoćenika u Mlecima (1805), da nađu koga, koji zna pustiti krv i metnuti »vižiganat«. PA, sv. 17 m. o.

bile državice, tražilo se mnogo. Tako je trebalo da vrše čisto policijsku ulogu: da paze (to se uostalom tražilo od svakoga građanina), da ne bi koji strani ili domaći podanik išao na ruku dezerterima.

Putovanje je preko mora bilo skopčano sa mnogo neprilika. Ako je bilo vrijeme lijepo i pogodan vjetar, išlo je nekako. Ali je često brod došao u opasnost od nepovoljna vremena ili od gusara ili jer nije bilo pogodna vjetra. Putovalo se ljeti.[67]

Stari je mletački novac ostao na snazi (lire, dukati, taliri, cekini), a uveo se i novi, austrijski (fjorini sa karantanima, carski ili njemački taliri). Dvadeset dukata dalmatinskog novca, koji je bio nešto slabiji od novca za grad Mletke i »Terra ferma« (mletačko ozemlje), vrijedilo je njemačkih deset fjorina i dvadeset karantana. Ali je vlada obustavila (1802) promet sa 6, 12 i 24 karantana, a mjesto toga uvela srebrni novac. Izmjenu je novca u Perastu obavio poručnik Passi u ukupnoj vrijednosti od 14200 fjorina, ali tako, da mu je ostalo za povratak do Kotora 800 fjorina, iz čega se razabira, da vlast nije štedila pučanstvo. Carski je talir vrijedio 35 lira dalmatinskih.

Kako god radikalna promjena političkih, a i socijalno-ekonomskih prilika, nije pogodovala nekom jačem kulturnom djelovanju, ipak se aktivni bokeljski pomorci ne odriču rada ni u tome pravcu. Tako Peraštani nastave gradnjom nove župske crkve sv. Nikole, zamišljene u formi monumentalne renesansno-barokne građevine, započete još godine 1733 (prvi kamen), a nikad dovršene. 5 svibnja 1800 sklopi općina ugovor sa protomajstorom Jeronimom Piccom, da dovrši kapelu (za glavni oltar) i dvije sakristije, uz nadnicu od 15 lira duge monete i stan badava.[68] Bile su naručene trevizanske (Treviso u Italiji) opeke. Ljeti ove godine biše dovršene sakristije. S radnjom je zapelo g. 1801, radi nestašice novca u blagajni općine, koja je od svojih prihoda snosila glavni teret oko gradnje, a nije

[67] S. (u ispravi »Saverio« za »Savo«) Perović iz Orahovca, vlasnik male bracere, ugovori sa svećenicima Vickom ko. Balovićem iz Perasta, piscem prve povijesti svetišta pomoraca Gospe od Škrpjela, kanonikom Marovićem iz Dobrote, i župnikom muljanskim, da će ih prevesti do Trsta. Pridruže se ovoj trojici i drugi, tako da je sa momčadi broj narastao na 17. U zadnji čas prijavi se i neka djevojka, kćerka Josipa Bravoza, a Perović joj obeća. Ali na malenu brodu nije bilo za tolik broj nikakve udobnosti, pa svećenici protestiraju, a Perović joj otkaže. Nato svećenici namire djevojci troškove, ali ona nezadovoljna tuži Perovića kralj. delegaciji. PA, nav. svez.

[68] Originalni ugovor, potpisan od majstora i od svjedoka Kristofala Zambelija i Josipa Kršanca, u PA, Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

mogla da nađe zajma kod sugrađana, jer su svoj novac imali u trgovačkom kolanju izvan pokrajine. I iduće godine 1802 općina ograničuje rad za neko vrijeme, jer se osjetila primorana da trista fjorina pozajmi zapovjedništvu Boke za vojničke potrebe. Inače je novac prilazio sabiranjem priloga između pomoraca, kapetana i drugih (tako u Genovi i u Carigradu). Za gradnju su pokazali mnogo interesa u stranome svijetu osobito Matija Čorko i Frano Marinović. Općina je i honorirala one, koji su požrtvovno prilagali i radili za crkvu. Tako su neki iz drugoga reda pučanstva (università) bili agregacijom od općine primljeni u prvi red ili u općinsko plemstvo (općina), neki doduše i radi drugih zasluga, ali ponajviše radi zasluga oko nove crkve; tako Zuane Milić (1797), kapetan mletačke ratne lađe »La Fama«, zatim obitelji Zuana Kosovića, Stjepana Kršanca, Luke Lučića, Nika Marčinka Rupčića, Tome Krilovića, Zuana Lovrenčevića, Petra Gagrice, Matije Gagrice, Marka Zaratovića, Josipa Jovovića, Josipa Ercegovića, Josipa Bašića, Toma Kokolje i Anta Širovića (1797). To je učinjeno i zato, da se drugi potaknu na nasljedovanje, a obično se agregacijom ispunjavala praznina, koja bi u pojedinim orginarnim bratstvima (12 kazada) nastala opadanjem broja.[69] — I Prčanjani nastave gradnjom svoje veličanstvene župske crkve Porođenja Bl. Dj. Marije, započete g. 1789 po osnovi mletačkog arhitekta Bernardina Maccaruzzija (1728—1800), u renesansi (ponutrica) i laku baroku (pročelje). Za crkvu su se osim općine žrtvovali pomorci i trgovci, pa je zato nad glavnim vratima i urezan ovaj latinski natpis: D. O. M. — Deiparae Virgini Neonatae — Communitas Perzanei — mercatores et nautae — MDCCCII. Ova godina 1802 u natpisu znači, da su zasnivači ovog velebnog djela računali, da će hram biti dogotovljen do te godine. Nade su promašile, s istih razloga, s kojih nije bilo ni Peraštanima moguće da nastave radom oko svoje crkve. Radnja je bila prekinuta, pošto je do g. 1806 bio dovršen prvi arhitektonski red na pročelju, za koji se utrošilo 40000 talira. — Crkvu i samostan Gospe od milostî na otočiću kod Krtola napuste g. 1800 franjevci (minoriti opservanti), da ih malo po tom preuzmu

[69] U studenome 1801 pripojen je kazadi Studeni Vicko Dabović, kapetan. Odličan čovjek, najprije časnik mletačke ratne mornarice, odlikovao se teorijskim znanjem vojničkih poslova, pa je bio od austrijske vlasti postavljen za jednoga od dvaju direktora, zapovjednika flotilje, određene za obranu Mletaka, i kao takav upoznat od nadvojvode Karla, vrhovnog zapovjednika, i uzet za pomoćnika u izvršivanju delikatnih zadataka, povjerenih nadvojvodi. O ovoj agregaciji raznih ličnosti i obitelji v. sveščić 16 u PA.

(1801) kotorski kanonik Toma Marović i svećenik Niko Nenada. Za potrebe crkve, koja važi kao prošteništе, i samostana, koji je bio u ruševnom stanju, bile su zainteresovane katoličke općine, koje i inače u ovo doba podupiru dušobrižničke potrebe siromašnijih župa. — Veća savinska crkva, pravoslavna, posvećena Uspeniju Bogorodice, započeta g. 1777, sagrađena je g. 1799 od protomajstora Nike Foretića Korčulanina kao glavnoga graditelja, ne bez primjese talijanskog građevnog ukusa, u jednoj markantnoj sintezi orijentalnih linija i romaničkih motiva.

Iako edikt o organizaciji Boke predviđa između zadataka političke vlasti na prvome mjestu »brigu da se poštuje vjera i moral kao baza svakog političkog upravljanja i stvarne sreće podanika« (član. 18), ipak je Austrija pretvorila nekadašnji benediktinski, kasnije franjevački, samostan »svete Marije budvanske« (iz 12 vijeka) u Budvi u vojarnu, a samostanska je crkva napuštena. Ruka se vlasti osjetila i nad upravom crkvenih fundacija. Jer je u državi još uvijek vladao duh jozefinizma, iako mu je glavni predstavnik car Josip II umro g. 1790. Taj je duh utihnuo tek konkordatom, uglavljenim između pape Pija IX i cara Frana Josipa I god. 1855.

Režim je cara Frana osobitom žestinom udario na *tajna društva,* koja su se širila kao neka reakcija protiv apsolutizma i njegovih administrativnih metoda sa dobrom dozom idejnog i praktičnog liberalizma, ovijena u gesla francuskog prevrata i novih težnja. Razumije se, da je policijski sistem osobito otežao nad svima, koji su pripadali ovakvim društvima, naročito masoneriji (framasonstvu) ili slobodnome zidarstvu, koje se sad širilo iz Francuske, ili su s ovima stajali u nekoj vezi, ili se samo i sumnjalo, da su učlanjeni ili da simpatiziraju s idejama velike revolucije. Dakako, svi su ti bili smatrani za revolucionarce i za jakobince, a dosljedno i za protivnike Austrije. Da se barem potisne francuski idejni ili, još točnije, politički utjecaj, zapovjednik je Boke pukovnik Gauss naredio u lipnju 1801, na izvršenje općeg carskog dekreta (27 travnja 1801), da svaki državni činovnik ima da potpiše određenu reversalu ili izjavu, da ne pripada nikakvom tajnom društvu ili konfraterniti, a kad bi pripadao, da će je ostaviti i da se ubuduće ne će učlaniti pod nikakvom izlikom. Po odredbi carskog dekreta, tko to ne bi htio da učini, ima da odmah zatraži otpust iz službe, i bit će mu udovoljeno. Samo što nijesu bili pozvani na potpis ove reversale samo formalni državni činovnici, nego i svi oni, koji su bili

smatrani kao činovnici, jer su primali platu iz državne blagajne, pače uopće javni funkcionari (kao na pr. općinski kancelari, uprave zdravstvenih kolegija). Pismenu je izjavu trebalo dati pod zakletvom, da potpisnik nije vezan sa nikakvim tajnim društvom ili zajednicom »ni u zemlji ni vani«. Talijanska riječ »paese« odnosi se na državu, to stim više, što za izraz »vani« stoji riječ »nell' Estero« u popratnoj ispravi ili naredbi, što znači »stranu državu« ili uopće područje izvan svoje države. Izjava se imala ponavljati svake godine. Original je ovakve izjave imao biti poslan preko nadležnih vlasti na sam carski dvor.[70]

Trgovina i pomorstvo

Bokeljsko se pomorstvo, usprkos najtežim prilikama, još i sada održalo. Boka ima g. 1804 do 300 patentiranih brodova,[71] a 1805 brojilo se 400 patentiranih i 290 nepatentiranih brodova sa 238 patentiranih pomorskih kapetana i 3000 mornara. Jezgru kapetana i brodova daju Perast, Prčanj, Dobrota i Novi (Topla).

Neprestana izmjena ratnih i mirnih vremena, fluktuacija valutarnih i trgovačkih odnosa, ometahu uvelike redovit tok trgovine. Vlada doduše nastoji da ga unaprijedi, pa u tu svrhu saziva koncem 1801 i početkom 1802 trgovačku komisiju u Beču, u koju je i Boka, uz Mletke i druge glavne gradove užeg mletačkog ozemlja i uz Split (za Dalmaciju), imala da odašalje jednog svog odaslanika (deputata) o trošku bokeljskih trgovaca.[72]

Bokelji još uvijek trguju na veliko i po cijelom Sredozemnom Moru (Egejski arhipelag, Sirija, Egipat, Italija, Grčka, Turska Arbanija i dr.). Pulaka Miha Radimira iz Dobrote dovozi žito iz Egipta (1802). Iz Boke se izvozi, najviše za Mletke, a i za Dalmaciju, u velikim količinama koža (tako Josip Radovani iz Perasta, iz vlastitih skladišta), soljeno i suho meso (vlastiti bokeljski proizvod), »morlački sir«, loj, suhe smokve i lovornice (lovorovo zrnje,

[70] Formular je glasio: Reversale — Dichiaro io sottoscritto con vincolo di corporale giuramento, che presentemente non sono legato a veruna Segreta Società, o Confraternità, nè fuori del Paese, nè entro il medesimo, e che se lo fossi, me ne farò sciogliere subito, e che anche nell' avvenire, sotto qualunque immaginabile pretesto, non mi lascierò mai associare a Simili Segreti Consorzi. — Mjesto i potpis. Sr. PA, Miscellanea ecc. već naved.

[71] Iz jednog izvješća Bradyjeva caru Franu II, Đorđević, o. c., 147.

[72] Bokeljske se općine ovih godina, one u unutrašnjemu zalivu u prvome redu, kojiput nazivaju u službenim spisima državnih vlasti »Ces. Kralj. *trgovačka* općina«.

za Trst), sve domaći produkti, ulje, pršut (sve domaće), stari bakar. Svijeće lojanice izvoze se na veliko u Mletke (tako iz Perasta) još g. 1800. Po jednom carskom dekretu iz g. 1800 ulje se izvan Boke moglo otposlati samo u Mletke, da tu bude procijeđeno na način, kako se radilo do g. 1796. Trguje se i vunom i suhim grožđem. A kad je strano vino poplavilo bokeljska tržišta, općine se (tako Perast) protiv toga ograđuju, da bi se dala prednost domaćemu vinu. Novac je bokeljskih trgovaca bio uložen u brodove i u prijevoz trgovačke robe morem, a kolao je i na tršćanskom i mletačkom tržištu. U Boki pri obali prodaju žito na malo Ulcinjani, a trguju s Bokom i Skadrani. — Bokeljski brodovi na ulazu i na izlazu kroz Verige pred Perastom, osobito oni iz Perasta i Dobrote, pozdravljaju svetište pomoraca na otočiću Gospe od Škrpjela zastavama i topovskim hicima. Nekad su i mletački ratni brodovi tako radili (tri topovska hica). Sad se pomorci osjećaju primorani, da austrijskim vlastima pismenim potvrdama peraške općine objašnjavaju i opravdavaju ovu praksu.

Bokeljski su pomorci i trgovci, usprkos mutnim vremenima i svome strogo realističkom zvanju, i dalje nosioci kulture. Njihovom inicijativom i žrtvom dižu se ili održavaju monumentalne crkve i palače. Obdareni velikim smislom za kulturne probleme i za kulturne radnike. Tako je Josipu Marinoviću iz Perasta (1741—1801), glasovitom govorniku, latinistu, povjesniku i teologu, nakon ukinuća Družbe Isusove (1773), kojoj je pripadao, zajamčio kao budućemu svećeniku uzdržavanje iz obiteljskih dobara brat Ivan Diego, isti, koji je pribavio i poklonio g. 1783 svetištu Gospe od Škrpjela dva mramorna kipa, sv. Ivana evanđelista i sv. Roka, majstorska djela inače nepoznatog talijanskog umjetnika Frana Gai. Neko se vrijeme Marinović nastanio u Mlecima kod brata, bogata trgovca, a kad ovaj postrada, kod plemenitog markiza Ivana de Serposa. Pomorci su i trgovci dobavljali iz tuđine mnoge umjetničke objekte za ukras svojih domova i crkava.

Uza sve kobne potrese napoleonske ere blagostanje mletačkoga doba još se prilično visoko održalo za prve austrijske vladavine. Tako je i shvatljivo, da stara pomorska mjesta još pokazuju zavidan broj pučanstva.[73]

---

[73] Perast je obuhvaćao, osim mjesta, 11 orahovačkih sela, Đuriće, Strp, Lipce, Kostanjicu, Lastvicu, neke odlomke u mjestima Bijela—Baošić—Đenović—Kumbur—Stoliv—Lepetane. Skupa sa teritorijem imao je 72 patentirana broda

Najteža smetnja brodarenju i prekomorskoj trgovini bijahu gusari, koji su se u ovo doba napoleonskih ratova naprosto prosuli po Jadranskom i Sredozemnom Moru. U vrijeme ovih ratova gusarenje je kod Francuza i Engleza bilo legalizirano. Bokeljski su brodovi gotovo permanentno stajali u ratnoj opremi. Namijenjeni u prvom redu prijevozu trgovine, trebalo je uvijek biti na oprezu od gusara, a i od napadaja redovnih četa s mora. Bokelji preduzimaju g. 1798 mjere opreza protiv afričkih gusara i gone ih do prigode. Alžirski su gusari na jesen 1799 uzeli pod nišan austrijsku zastavu na moru, i nanijeli mnogo štete austrijskim brodovima, a posade odvodili u ropstvo. Ali je i Austrija za svoje prve vladavine slala bokeljske brodove na gusarenje protiv Francuza, koji su pustošili Jadran.[74] Kad se u Boki doznalo, u vrijeme sklapanja lunevilskog mira, da su Francuzi zauzeli luku Jakin, pobrinuli su se, da pučanstvo bude spremno na svaki eventualni pokus iskrcavanja neprijateljskih četa i pljačkanja, a i za obranu na kopnu. Tako je g. 1805 pučanstvo bilo upozoreno, da spremno prihvati oružje za slučaj potrebe. U veljači te godine vlast obavještava općine i pomorce, kako je Nelson (engleski admiral) započeo neprijateljstvima protiv Španjolske. Engleska je flota blokirala sve španjolske luke i neke američke, zabranila prilaz u luku Livorno i zaposjela Mahore; pomorci su imali stajati na oprezu. U vrijeme treće koalicije protiv Napoleona združena francusko-španjolska flota bi uništena od Nelsona kod Trafalgara 21 listopada 1805. — Brodovi su u potrebi služili u ratne svrhe, jer su obično nosili topove, a u ratnim vremenima još bi se napose opremili za svaku opasnost. Između 300 vašela, 2000 do 6000 mletačkih stara nosivosti, što su ih otprilike imali Bokelji godine 1797, mnogi su bili opremljeni sa 12, 16, pa i sa 20 topova. Zato je za bokeljska primorska mjesta bila najbolja

---

osim nekoliko pjelega i 3982 stanovnika (PA, LV III, f. 46, 47), a u samome mjestu o. 1800 (1797). Prčanj je g. 1804 brojio 1541 stanovnika, a po prčanjskim podacima 1386 (Prč. opć. arh., Copia Lettere). Dobrota 1626, Stoliv 1398. Kotor (grad) je te godine (1804 ili 1805) imao 2486, grbaljska općina 4566. Miholjski Zbor (općine Krtoli i Luštica sa Lješevićem i Bogdašićem) 2592. Budva (grad) 326, paštrovićka općina 2900. Hercegnovi 126, topaljska općina 1601, a u selima 7342 stanovnika. Vidi za to: Relazione sulle condizioni politico-economiche delle Bocche di Cattaro attribuita agli anni 1804 o 1805. Relacija je od jednog Kotoranina (Valeri!), za središnju vladu u Beču, da je zainteresira za Boku. Ova relacija, objavljena u »Archivio storico per la Dalmazia«, Roma an. VII vol. XII f. 71 Feb. 1932, 543—556, ima povj. netočnosti. Prčanjska je općina i pod prvom austrij. vladavinom uživala povlasticu, da prč. lađama prenosi državnu poštu (za Mletke). Prč. Zel. knj., 17.

[74] Prč. Zel. knjiga, 44, 46, 50.

obrana, ako se u opasnim okolnostima našao pod mjestom kakav oružani brod.

Istina, austrijskoj je vladi uspjelo da isposluje od tuniske, da će brodovi austrijskih podanika, nekad mletačkih, biti poštivani na moru kao i drugi austrijski (u rujnu 1798). Ali, štete, koje su pretrpjeli bokeljski i drugi austrijski brodovlasnici u godinama 1798 i 1799, bile su tolike, da je Austrija postavila posebnu komisiju g. 1804 sa sjedištem u Trstu za likvidaciju ovih šteta, što ih nanesoše gusari iz Barbarije (sjev. Afrika); samo je trebalo pokazati pomorske isprave (austrijsku patentu, sultanov ferman) i točno označiti vrijednost broda i robe. Kad su se Barbarezi ovih godina (negdje krajem 1797 ili početkom 1798) pojavili u sjevernom arbanaškom primorju, u drinskom zalivu, i u blizini Boke, Dobroćani opreme četiri oružane tartane, da ih skupa s drugim bokeljskim brodovima natjeraju u bijeg, ali, na ogorčenje Dobroćana, nije se preduzela potjera, nešto jer je bilo teško opremiti dovoljan broj brodova, a nešto zbog političkih razloga.[75]

I austrijska je vlada, kako je već spomenuto, legalizirala gusarstvo u ratnim vremenima: tako je jedna tartana, prije francuska, morala da gusari na račun države (1799), a za nju su bili potraženi bokeljski mornari. Usprkos lunevilskome miru gusari pod francuskom zastavom god. 1801 ometaju plovidbu po Jadranu, osobito pred dalmatinskom i istarskom obalom.[76] Prema jednoj vijesti iz g. 1801 francuski gusari opljačkaše dva prčanjska broda, a treći odvukoše u Jakin. Te iste godine strahovalo se od gusara osobito u zoni Korčula—Budva.[77] Trgovačke tvrtke u Trstu naoružaju nekoliko bokeljskih brodova, da prate trgovačke lađe, tako da je bez prekida cijela flota brodova dolazila u Trst i izlazila. Izdani su od strane vlade i posebni propisi za takve pratnje, koje su se udešavale još i god. 1805.

Engleska je, u drugoj koaliciji protiv Francuske, vršila pretragu svih brodova, pa i onih neutralnih sila. Ruski car Pavao I,

---

[75] Ovaj zadnji podatak donosi: Dott. Marco Can. Ivanovich, Della Dedizione delle Bocche di Cattaro a S. M. Imp. Francesco II e dell' antica origine di detta città, Cattaro, F. Andreola, 1799.

[76] Senzaciju je pobudio u pomorskim krugovima slučaj s nekim Grcima, koji su boravili u Trstu; oni su u travnju 1801 izmakli iz tamošnje luke s jednom bracerom, da gusare po Jadranu, pa vlast upozorava pomorce, da budu oprezni, osobito pred dalmatinskom obalom.

[77] Prč. opć. arhiv, Copia Lettere.

nezadovoljan s Englezima radi pitanja Malte, uglavi sa Švedskom, Danskom i Pruskom savez za zaštitu pomorskih prava neutralaca (u prosincu 1800), koja je Engleska mrzila: slobodna lađa, slobodno dobro, samo efektivna blokada, nikakva pretraga trgovačkih brodova, što plove pod pratnjom, samo se ratne potrebe smatraju krijumčarenjem. Engleska odgovori nasilnim mjerama, dok je Danska zaposjela Hamburg, Pruska Bremen i Oldenburg, a Pavao I udari engleske brodove embargom, biva, zabranom, da ne smiju iz luke. Pače car je snovao s Napoleonom o planu, kako da se sruši englesko gospodstvo u istočnoj Indiji. Ali engleska flota zauze dansko brodovlje i prisili Dansku, da odstupi iz saveza neutralaca, iz koga međutim ispadne i Rusija. Nasljednik Pavlov Aleksandar I, prijateljskije raspoložen prema Englezima, diže embarge sa engleskih brodova i žrtvova prava neutralaca u konvenciji od 17 lipnja 1801, a potom se primiri i Pruska.

Interesantan se slučaj desio sa nekim bokeljskim pomorcima potkraj godine 1805. Kako su se francuski gusari bili prosuli Jadranom i neprestano ugrožavali dalmatinsku obalu »smjerajući na ubitačne ideje«, to austrijska vlast izdaje strog nalog, malo pred svršetkom neprijateljstava sa Napoleonom, svima općinama, odnosno svima kapetanima i vlasnicima brodova, da bez oklijevanja otplove sa svim praznim brodovima u Mletke, gdje je zapovjedništvo austrijske ratne mornarice imalo svoje sjedište, razumije se radi progona gusara. Tu se, u Mlecima, imala koncentrirati raspoloživa flota i organizirati akcija. Pri tome su vlasti računale na tradicionalnu spremnost bokeljskih pomoraca za borbu s gusarima. Ali se nije računalo na psihološki momenat, da je neprestana borba mogla da i dosadi. Pod Perastom se tada nađoše četiri prazna broda: nav »L'Unione« (Ujedinjenje) pod kapetanom Antunom Stijepovićem, brik »Il Paciente« (Strpljivi) pod zapovjedništvom Matije Gagrice, brigantin »L'Assure« (Asirac) pod kap. Markom Dabovićem, i pjeleg »L'Indefesso« (Neumorni), vlasništva Andrije Čorka. Svi su se ovi nećkali da izvrše naredbu, premda se peraška općina mnogo trudila, kako bi i ona skupa s oružanim brodovima drugih bokeljskih općina »sudjelovala spremnom podaničkom vjernošću pri održanju časti slavnoga stijega Njegova Veličanstva i hrabrog bokeljskog naroda«. Kraljevska je delegacija u Kotoru ove pompozne izraze odanosti reducirala na »proste izraze riječi«. Ne bez razloga, jer su praktični bokeljski pomorci točno uočili

situaciju nakon poraza Austrije kod Slavkova (2 prosinca). Osobito čvrstu opoziciju pokazao je Marko Dabović, ispričavajući se, da nije vlasnik, nego samo zapovjednik brigantina »L'Assure«, premda je općina bila spremna da o svom trošku naoruža brod — delegacija se imala da poskrbi za municiju i za kruh —, pače i da podmiri brodarinu (nol) za vrijeme, dok brod bude na službi, pa i da nosi svoj dio u opasnostima ili u štetama. Međutim, općina u pismu guverneru Bradyju 28 prosinca spominje, kako je stigla vijest o primirju između cara austrijskog i francuskog — zapravo već je bio uglavljen i formalni mir u Požunu 26 prosinca, samo se to u Boki nije još znalo —, i da po tome otpada oprema tih brodova, te žali, što joj je time oduzeta prilika, da djelom iskaže ne samo pred cijelim bokeljskim narodom nego i pred prostranim austrijskim carstvom neustrašivost, vjernost i privrženost svome suverenu, ali joj nije oduzeta utješna nada, da će guvernatur iznijeti pred prijesto njezine osjećaje. Nije bilo odaziva ni na oštri nalog nadvojvode Ivana, koji je bio objavljen u siječnju 1806, da se svi prazni brodovi moraju uputiti u Mletke, niti je pomoglo uvjeravanje, da mogu sigurno ploviti bez pratnje — mir je bio već uglavljen. Nalog je bio dostavljen preko posebnog kurira guverneru Bradyju.[78] Sigurno zato, što je Austrija odredbama požunskog mira morala ispraznit svoj posjed u Italiji, stečen g. 1797, pa je koncentracija bokeljskog brodovlja u Trstu bila potrebna za transport vojske i oružja ili za eventualnu oružanu pratnju transportnih lađa. Općina se vješto izvukla superlativnim izrazima odanosti prema vladi, koja je, po odredbama istog mira, morala naskoro evakuirati Boku Kotorsku u korist Francuske.

[78] PA, sv. 17 m. o., snopić No 2: Lettere Pubbliche ammissive, e responsc: Regimento Nobile Sigr. Giuseppe Co: Ballouich, Anno 1805 fino li 17 Gennaro 1806 (dakle pod »plemenitom vladom« ko. Josipa Balovića), 43—59.

Ruska vladavina

(1806 — 1807)

Politička situacija

Potres prijašnjih političkih i kulturno-socijalnih vrijednosti, što ga je inaugurirao francuski prevrat, snažno se osjetio na istočnoj jadranskoj obali onog časa, kad je Napoleon oborio mletačku republiku, staru kraljicu Jadrana (1797). Još jače nakon požunskog mira, kad je položaj Austrije na ovoj obali bio teško uzdrman.

U Boki se doznalo za njezinu sudbinu po odredbama požunskog mira tek polovinom siječnja 1806. Brady je po jednoj neslužbenoj vijesti, donesenoj lađom iz Napulja u Zadar, doznao, da su se engleske i ruske čete u napuljskome kraljevstvu ponovo ukrcale u brodove, pa da će na Dubrovnik. Kako se Brady pobojao, da ne bi ova bujica iz Dubrovnika poplavila i Boku, obavijesti o tome kotorskoga delegata Cavalcabò i uputi ga, neka, ako dođe do toga, uloži prosvjed, ali da ne upotrebi oružje, ako prosvjed ne bude uvažen, nego da se sa posadom i ostalim povuče iz pokrajine. Engleska naime i Rusija, saveznice Austrije, nijesu bile vezane mirom u Požunu, koji je bio uglavljen između Austrije i Francuske, pa su nastavile ratovanjem. Sličan nalog dobije malo potom i zapovjednik kotorske tvrđave potpukovnik Haenzlter. Doznade za stvar i ruska misija, pa to dobro dođe osobito uviđavnome Sankowskome, da dobije s time podlogu za rusku okupaciju Boke. Rusi se stave u dodir sa glavarima i parosima pravoslavnih mjesta i sa drugim uglednijim pravoslavnima, koji stanu isticati, da žele raspolagati svojom slobodom u korist Rusije. U propagandu za rusku stvar zađu i general Marko Ivelić i major grof Đuro Vojnović iz Novoga, koji je malo prije toga ponovo vraćen u aktivnu rusku službu, dok je pri austrijskoj okupaciji Boke (1797) fungirao, i tada u ruskoj službi, kao komesar za prehranu u vojsci generala Rukavine, radeći oko svojih zemljaka, da se podlože Austriji, inače privržen vladici Petru. Ali ni tad nije bio iskren njegov postupak, jer ugovor ili izjavu o predaji grada Kotora Austriji, potpisanu 22 srpnja 1797 u bračkim vodama, nije poslao odnosno dao da se pošlje bečkome dvoru, nego ju je zadržao pri sebi.[79] Ruski su emisari obdan i obnoć obilazili Bokom.

[79] T. Smeća u svojim Uspomenama.

Poglavice kotorske, risanske i novske općine, dogovore se tajno i odluče, da se obrate vladici. Po Smeći, govorilo se u Boki, da je na jednoj skupštini u Crnoj Gori bila pala riječ od strane pravoslavnih prvaka iz Boke, da se svi katolici po Boki pobiju, da se tako ukloni smetnja njihovoj nakani, i da se dočepaju bogata plijena, ali se poglavice Crnogoraca tomu usprotive. Po drugim vijestima, bokeljsko je odaslanstvo izjavilo na Cetinju vladici Petru i Sankowskomu, da će Boku braniti od Francuza, ali da im se pruži pomoć. Katolici, a napose peraška općina, obavijeste kotorsku delegaciju o namjerama pravoslavnih, koji su stajali pod utjecajem ruskih agenata, i o raspoloženju Crnogoraca, ali Cavalcabò, ističe Smeća, osta skrštenih ruku. Iz peraškog općinskog arhiva proistječe,[80] da je peraška općina zatražila oružja i obilatu municiju za obranu svoga kaštela »za slučaj opsade od strane ovog revolucionarnog pučanstva« (8 veljače 1806).

O sudbini Boke bile su općine službeno obaviještene 8 veljače (1806) od c. kr. delegacije. Raspoloženje i shvaćanje katoličkog pučanstva u bokeljskom primorju, koje je u ovom času proizlazilo iz prijetećeg držanja domaćih nekatolika i pograničnih crnogorskih susjeda, ilustrira dopis peraške općine kotorskoj delegaciji 9 veljače: »amplissimis verbis« žali općina odlazak Austrije — prije je istaknuto, kako se ima da to shvati kod praktičnog pomorskog svijeta, zabavljena svojim interesom —; odlučuje, da će se, »eda zapečati svoju nepokolebivu vjernost prema Njegovu Veličanstvu«,[81] oprijeti kome bilo nasrtaju kakve nezakonite sile; zato će se oduprijeti svakome pokusu Crnogoraca, a u jedinstvu sa gradom Kotorom, vezujući se uvijek u slučaju neprijateljske navale Crnogoraca za primjer Kotora, pa će stoga, dok god se Kotor bude opirao, pa makar se sva njegova ognjišta (kuće) srušila, činiti to isto, iako se na nesreću oko 40 peraških brodova nalazi na pučini, a pod mjestom su samo četiri. Samo je neprilika htjela, da je pet kapetana, pozvano po naredbi delegacije, da svojim brodovima brane mjesto, odbilo, jer bijahu stigli sa duga puta s robom, koja se lako mogla pokvariti (18 veljače).[82]

O ruskim pretenzijama konzultirao je Cavalcabò vojničke ličnosti, a na jedan sastanak pozva i vicedelegata konta Selvatica

[80] Sv. 17 m. o., već cit. snopić 2, 63—64.
[81] U času, kad Austrija odlazi!
[82] V. c., f. c., 66—67.

i kotorskog plemića konta Vjekoslava Burovića, predsjednika (tribunala) grada Kotora. Selvatico je najodlučnije odbio ruske zahtjeve, kako piše Smeća, ali se ne spominje držanje Burovića. Iz daljega će se izlaganja uočiti držanje bokeljskih katolika prema ruskoj upravi.

Brigadir je Sankowsky pismom iz Crne Gore zatražio Boku u ime ruskog cara kao pripadništvo kraljevine Italije, a ne više austrijsko. Nato vojnički zapovjednici u Budvi i u Novome dobiju instrukcije, da u slučaju, da koja sila zatraži te gradove, ulože prosvjed, a ne pomogne li, da predadu gradove i povuku se u Kotor; onome je u Novome naglašeno, da preda i municiju, bude li zatražena. Dobivao se dojam, da su austrijske vlasti sporazumne sa ruskim agentima. Malo kasnije će se razabrati, kakvu je omrazu navukla na se Austrija pred Napoleonom predajom Boke Rusiji. To se sigurno nije u ovom času predvidjelo, a trebalo je barem maskirati neki oružani otpor pri formalnoj predaji, da se Napoleonu, koji je vrlo mnogo držao do ove strateške luke, izbije prigovor iz ruku. Sankowsky je termin, kad se imala da izvrši predaja Boke Francuskoj, reducirao, po Smeći, 14 veljače (sva je prilika po starome, dakle po novome 26 velj.). Zapravo, kao zadnji termin bio je fiksiran *28 veljača.*[83] Brady je kao guverner upravio Dalmatincima 18 veljače proglas, gdje ističe, kako funkcije njegove vlade ističu danom 19 veljače, ma da se i nakon toga još susreću austrijske vlasti, tako u Kotoru još u ožujku.

Ruski su predstavnici i njihovi pristaše iznosili: istekom termina za predaju Boke Francuskoj trne pravo Austrije nad njom; tako se predajom Boke Rusiji, nakon isteka toga roka, ne čini krivica saveznici Austriji, pa je bolje da Boku zaposjedne austrijski saveznik, nego austrijski dušmanin. Pravi ruski razlog, diplomatsko-vojnički, označio je, prema noti, koju je 15 kolovoza 1806 upravio grof Budberg, ruski ministar izvanjskih poslova, grofu Meerveldtu, austrijskome poslaniku pri ruskome dvoru, sam car Aleksandar I, kad je Boku nazvao *jedinom pozicijom, koja bi mogla da zaustavi francuske napore protiv istoka.*[84] K tome se ima dodati, da je godine 1806 tursko zemljište za Francusku bilo savezničko ili prija-

[83] Po Đorđeviću 10 veljače. I talijanski povjesnik C. Botta, Storia d' Italia, lib. XXIII, 453—454, spominje termin od 6 sedmica, što bi se slagalo sa Đorđevićem.

[84] Dokumenti o kot. aferi u Đorđevića, poglavlje jedanaesto i dvanaesto.

teljsko; pače Napoleon, pošto je francusko oružje pobijedilo Pruse kod Jene i Auerstädta, piše sultanu Selimu III (11 studenoga 1806), kako je uništio pruske vojske, i kako će njegove pobjede dobro doći i Visokoj Porti, za koju se osjeća pozvan da joj bude spasitelj. Preko turskog zemljišta mogla je Francuska zahvatiti Rusiju s juga, a za tu bi joj svrhu Boka odlično poslužila. Sankowsky je još uvjeravao, da će car priznati Boku za slobodnu republiku kao republiku jonskih otoka i uzeti je pod zaštitu, a upravljat će se po jednom senatu, i Crna Gora će je pomagati. Vladici je Petru obećavao, da će Boka biti sjedinjena sa Crnom Gorom u jednu republiku pod ruskom zaštitom, a upravljat će se senatom, komu će vladika biti predsjednik; svojim duhovnim i političkim utjecajem i položajem postat će najnezavisniji vladalac u ovome dijelu Ilirika, pa će s vremenom moći da se proširi i na susjedne turske pokrajine, koje su pod ruskim utjecajem, a svojoj će obitelji steći nasljedno predsjedništvo vladičanskom službom ili će državu podvrći jednome individuu sa pravom nasljedstva; Francuzi, kao gospodari Boke, zaposjeli bi Crnu Goru i susjedne turske pokrajine, a njemu bi ukinuli duhovnu vlast nad Bokom i napokon ga uklonili kakvim tajnim udarom. Tako je spretni Sankowsky gradio republike i kneževine, a bez komisije svoga dvora, ne bi li podvrgao Boku, a s vremenom i Crnu Goru, i tako sebi, a možda i svojoj obitelji, stvorio mjesto doživotnoga guvernera, koji bi, daleko od dvora, vladao despotski i nezavisno, kako zapaža Smeća.

U Risnu je vodio agitaciju za rusku stvar general grof Marko Ivelić († 1825), koji jednom dođe sa svojim nećakom Teodorom u Perast i pred jednim velikim skupom na pjaci sv. Nikole zapodjene razgovor (24 veljače) o bokeljskim stvarima. Spomenu, kako je u Hercegnovome razgovarao sa ko. Hektorom Burovićem, i stade da brani neke pritvorenike u Kotoru, bez sumnje ruske pristaše. Odobri i uze u zagovor načelo, da se Boka podloži kojoj mu drago zakonitoj sili, koja prva dođe, na što jedan Peraštanin odvrati: *»Ako je prihvaćeno načelo, da se Boka podloži kojoj bilo zakonitoj sili, isto tako je prihvaćeno i načelo, da se odupire do zadnjega daha svakom nezakonitom upadu Crnogoraca,* koji su nam dali jasno razumjeti, za čim idu, skorašnjim izdajničkim apšenjem predostojnog redovnika kanonika Marovića, nečovječnom pljačkom samostana, koji je on nastavao, i svetogrdnim ekscesima, što su počinjeni u tome hramu protiv veličanstva Božjega i njegovih

svetih.«[85] Ovaj znameniti dokumenat peraškog općinskog arhiva definitivno rješava pitanje, kako su katolički Bokelji u ovim godinama gledali na rusku stvar, a kako na crnogorsku, i *kojim* su *kriterijem* bili vođeni pri tome. *Rusiji u načelu nijesu protivni,* pače smatraju je *zakonitom* silom, koja bi prema tome mogla bez povrede prava da uzme Boku. *Ali Crnu Goru smatraju nezakonitom,* pa joj odriču svako pravo da zaposjedne Boku, pače se izjavljuju spremni da se bore protiv svakog upada Crnogoraca *»sve do zadnjega daha«*; a spomenut je i jedini razlog za ovo gledanje na crnogorsku stvar: jer čine nasilja i pljačkaju, čak i katoličke crkve. Dok pravoslavni svijet u Boki istovetuje stvar rusku i crnogorsku, katolički postavlja između jedne i druge nepremostivu ogradu. Rusija, velika i organizirana sila, s kojom Peraštane vezuju jake i ugodne kulturno-vojničke reminiscencije još od vremena cara Petra I Velikoga (1682—1725), zaštitit će poredak, povlastice i trgovinu; od Crne Gore nemaju što očekivati, jer je smatraju nesposobnom, da i sobom vlada, a njezine gorštake drže za neuređenu i nedisciplinirani gomilu. Značajno je i to, da je onaj peraški odgovor upućen izravno upravo Iveliću, koji se, dakako u ruskoj službi, usko povezao sa Crnom Gorom još od mletačkoga doba, ali nimalo nesebično, gledajući, da se obogati i utvrdi svoj pompozni naslov »grofa«.[86]

U Novome je agitirao za Rusiju ruski major Đuro grof Vojnović, koji je za ruske vladavine u Boki fungirao kao zapovjednik u Novome i postao vitez reda sv. Vladimira, i drugi Vojnović nazvan Serdarović. U Kotoru već spomenuti pristaše grbaljskih buntovnika, kotorski građani i protivnici gradske gospode, katolici Antun Fruska, sudski branitelj i tajnik Ivelićev, i Ivan Zarbarini, pekar, koji je pod ruskom vladom postao sopraintendant (viši intendant nad teritorijalcima) i za svoju osobitu revnost prema ruskome carstvu i prijestolju primio od cara Aleksandra na poklon burmuticu od 1500 rubalja.[87] U Grblju već

[85] Radi se o otočiću Gospe od Milosti kod Krtola, vulgo »Otok«. — Ovaj dokumenat vidi u PA, sv. 17 m. o., snopić 2, 68—69.

[86] Kćerku Markovu Katarinu, nadarenu i umnu ženu, naziva slavni ruski pjesnik Saša Puškin svojom sestričnom (kuzinom). Iznio dr. Sergjej Štejn, ruski publicist, u članku »Rodbinske veze Puškina sa Jugoslovenima«, beograd. »Politika«, 17 aug. 1932.

[87] Za podatak o počasti Vojn. i Zarb. v. Đorđevića, o. c., 292—293.

poznati Stevan Vučetić, odlikovan redom sv. Ane. Car je Aleksandar, za junačko držanje Grbljana protiv Francuza, poklonio (1807) njihovu barjaktaru Jovanu Vuketiću sablju sa zlatnim natpisom. Pravoslavni prvaci upute ruskome viceadmiralu Senjavinu na jug (u Krf) pismeni poziv po Joku Crnogorčeviću i ruskome majoru Miletiću, da zauzme Boku i brani je od Francuza. Cavalcabò im je bez teškoće izdao pasoše, premda su nosili i depeše Sankowskoga. Ruski su emisari naglašavali, da je Austrija prodala Boku Francuskoj, da se ne smije trpjeti tolika sramota za bokeljski narod, koja vrijeđa slobodu i povlastice i tretira ga kao roba; da je došao čas, da se afirmiraju vlastita prava, a ne trpjeti, da Frano II prelazi preko sedme glave kotorske karte o predaji od 22 srpnja 1797 (koja predviđa, da za ovakav slučaj Boka slobodno raspolaže sama sobom, i po svojoj uviđavnosti bira gospodara); da francuski sistem ne trpi ni prava ni paktova ni imuniteta, pa će sve pobrkati, a ne će ostaviti siguran ni život ni imetak; zato se treba predati Rusiji, koja će održati povlastice, političku slobodu pučanstva, ne će nametnuti terete, a procvast će trgovina pod zaštitom tako moćne pomorske sile. — Protiv Francuske je svaki razlog mogao upaliti, jer je neraspoloženje protiv nje bilo opće.

Vladika je Petar I, na poziv pravoslavnih Bokelja, sišao u Boku i održao 27 veljače narodnu skupštinu u Risnu, gdje objavi dolazak ruskog brodovlja i obeća Bokeljima zaštitu s izjavom, da će se boriti protiv Francuza, a da će još i prije njihova dolaska udaljiti Austrijance. Uto stiže ruska eskadra 28 veljače (zadnji termin za evakuaciju Boke) na Rose prema Novome, i tu zarobi jednu francusku gusaricu. Peraška općina javlja 4 ožujka (zadnji akt ove općine za prve austrij. okupacije) kotorskoj delegaciji, kako se Risan latio oružja, da se pridruži Crnogorcima i drugima sa novske rivijere, da tu dočekaju talijanske (francuske iz kraljevine Italije, kojoj je Boka dodijeljena) čete i da im spriječe dolazak. Jedna se austrijska topnjača sa vojskom sklonila pod Perast, pa općina traži, da se tu i ostavi kao pomoć »za slučaj kakvog neprijateljskog napadaja«.[88] Zapravo, austrijska je posada, zbog neraspoloženja pučanstva, bila prisiljena, da se sa kapetanom Kleinom zakloni na topnjači iz Risna u Perast, prema jednoj vijesti

[88] PA, sv. 17 m. o., snop. 2, 69.

peraškog općinskog arhiva.[89] 5 ožujka stigne i drugi odio ruskog brodovlja sa Krfa. Eskadrom na Jadranu zapovijedao je Henrik Beli ili Baily.[90] Crnogorci opsjednu Kotor, Budvu i Novi. Na zapovijed markiza Ghisilierija, austrijskog komesara za predaju Boke Francuzima, preda austrijska posada u Novome grad u ruke Crnogoraca i Rusa, zamolivši prije Belija, da s mora napadne, da tako uzmogne imati izliku za predaju, ali je Beli odlučno zatražio predaju. Kotor je zapremio Todor Ivelić sa 60 ruskih vojnika.[91] *5 ožujka* po novome (21 veljače po star.) *Rusi su već gospodari Kotora i Boke,*[92] a austrijske su čete prevezene ruskim brodovima u Trst i na Rijeku. Austrijski su se vojnici sa vašelima, na koje su bili ukrcani u Kotoru, u prvi čas sklonili pod Perast, jer nijesu mogli dalje proslijediti, a kad nastave put, nijesu se iskrcavali na novskoj rivijeri, bojeći se pučanstva.[93] Rusi su uzeli u posjed Budvu 7 ožujka. Ruska je zastava bila svečano istaknuta na budvanskom kaštelu.[94] Onog dana, kad su Rusi zapremili Kotor, ruski zapovjednik, smatrajući grad za neprijateljsku zemlju, jer je imao biti predan Francuzima, zatraži od austrijske posade, da ga napusti. Zapovjednik austrijske posade to i učini, po uputi komesara Ghisilierija, i obavijesti o tome francuskog generala Minonija u Dalmaciji, a ovaj stiže do Kotora tek tri dana kasnije od dana predviđena konvencijama (redovna se francuska vojska u to vrijeme našla istom u Makarskoj), pošto su Rusi već okupirali ovaj kraj.

Vrhovni zapovjednik kopnenih i pomorskih ruskih sila (baltička flota) na Jadranu i Sredozemnom Moru viceadmiral kavalir Dimitrije Senjavin, doznavši, da je Boka zauzeta, pošalje generala Puškina sa četama u Boku i 25 ožujka stigne u Kotor sa jednim dijelom flote. Bio je svečano dočekan. A peraška mu općina odmah sutradan pismeno zahvaljuje, što je snabdio peraški kaštio ruskom

[89] Iz jedne spomenice per. općine na guvernera Tomašića iz g. 1816. PA, isti svez.

[90] U jednoj peraškoj ispravi, zapravo suvremenoj kopiji, glasi mu potpis »Henry Baily«, a fungirao je kao »komandant eskadre Njegova Veličanstva Cara sviju Rusija na Jadranu«.

[91] V. spomen. per. spomenicu.

[92] Austrij. su časnici bili ogorčeni na postupak Ghizilierijev, pa je ovaj pretrpio teških šikanacija od Austrije, a poslije (1808) u svome rodnome gradu. Bolonji i od Francuza.

[93] V. cit. spomen.

[94] Kojović, Memorie, 29, 30.

posadom, jer je Perast tada strahovao od neodgovornih crnogorskih banda. I prčanjska općina upravlja (25 ožujka) pisma Sankowskomu i Senjavinu, istaknuvši »svojevoljnu« predaju Rusiji; zahvaljuje, što je ruska vlada uzela u zaštitu pučanstvo, i obećava vjernost.[95] Po Erberu bilo je sad u Boki 10 ruskih vašela (po Kataliniću 11) sa nekoliko fregata, korveta i brikova i sa 6000 kopnene vojske, dok je na Krfu bilo koncentrirano 26 brodova sa 7 do 8000 kopnenih četa.

Francuski general Molitor, određen, da zapremi Dalmaciju, glavni zapovjednik francuskih četa za ovu dalmatinsku ekspediciju, komu je bio pridružen general Lauriston, nije raspolagao nijednim ratnim brodom, a imao je 5 do 6000 vojnika, da s njima, preko Hrvatske, zaposjedne Dalmaciju. Stoga je razumljivo, da su 8 ožujka, dakle tri dana nakon okupacije Boke od Rusa, Francuzi bili istom u Makarskoj, a iza toga je nadolazio još i nezavisni teritorij dubrovačke republike. Prema tome se pozicija Rusa u Boki mogla da smatra jakom.

Ruska je zaprema Boke bila primljena u njezinu stanovništvu s velikim oduševljenjem. Usklici u narodu nijesu prestajali. Ime se cara Aleksandra neprestano ponavljalo. Uskrs je na Savini, pravoslavnom hramu kod Novoga, proslavljen najsvečanije molitvama, bratimljenjem dvaju srodnih slavenskih naroda, velikom litijom (ophodom), kojoj je izašlo u susret i katoličko svećenstvo, narodnim veseljem i igrama, pri čemu su ruski mornari s ratnih lađa postali predmet opće pažnje.[96] I vladika je Petar I u to vrijeme, pošto su ruski brodovi odvezli austrijsku vojsku, sa ruskim i bokeljskim prvacima svečano dopratio ruske časnike do u manastir Savinu, i tu je u manastirskoj crkvi, uz topovsku paljbu sa tvrđave Španjole, koju su Rusi i popravili (1806), blagoslovio zastave i održao dirljiv govor.

Senjavin pošlje u Dalmaciju osam ratnih brodova i devet bokeljskih trgovačkih naoružanih lađa pod zapovjedništvom ko-

[95] Prč. opć. arh., Copia Lettere.

[96] Kapetan Vladimir Bogdanović Bronevskij, ruski pomorski časnik, dobio je krajem veljače (po star.) 1806 nalog, da posjeti otoke oko kanala Koločepa i da prati kretanje francuskih brodova. Svoje je utiske o Dalmaciji, Boki i Crnoj Gori opisao u interesantnim zapisima na ruskom jeziku: Zapiski morskega oficera, 1818 i 1819. U ruskoj službi kod Bronevskoga bilo je i Bokelja.

modora Belija, da zauzmu otoke i poduprú ustanak protiv Francuza.

Francuzi, okrivivši Austriju za predaju Boke Rusiji, dakle za povredu požunskog mira, traže sad naknadu. Žrtvom padne nezavisna i neutralna dubrovačka republika. Njezinim nestankom iščezava sa pozornice evropske povijesti jedna interesantna politička tvorba, koja je usprkos malenkosti svoga teritorija znala da kroz vjekove živi svojim životom, a pomoću metoda, koje se, usred spleta najoprečnijih političkih smjernica i tendencija najrazličnijih država, mogu smatrati za »unicum sui generis«. Povreda primljenih obveza u Kotoru dade povoda, da se povrijedi pravo u Dubrovniku. I tako pitanje Kotora nehote prouzrokova definitivnu propast dubrovačke republike. Napoleon je iz Saint-Clouda naredio 6 svibnja 1806 talijanskom potkralju princu Eugenu, da Lauriston zauzme Dubrovnik, koji se može smatrati neprijateljem, ali da izjavi, da će Napoleon priznati nezavisnost i neutralnost dubrovačke republike, netom Rusi, osim drugoga, napuste Boku i jonske otoke, a ruska flota digne blokadu sa dalmatinske obale. Lauriston zatraži (23 svibnja) od dubrovačkog senata slobodan prolaz za Boku, a Senjavin, da ruska vojska zauzme dubrovačke utvrde i tako prekine Francuzima put za Boku. Kakvi su osjećaji prožimali dubrovačku dušu u tom očajnom trenutku, odaje prijedlog vlastelina Ivana Kaboge u senatu, da Dubrovčani ostave Dubrovnik i zamole sultana, da im da slobodno utočište na jednom otoku u egejskom arhipelagu. Lauriston je 26 svibnja bio pred Dubrovnikom, a sutradan je isti general, već neosporan gospodar situacije u gradu, u ime Napoleonovo objavio, da nezavisnost dubrovačke republike ne će biti priznata sve dotle, dok Rusi ne ostave Boku, Krf i druge nekad mletačke otoke, i dok se rusko brodovlje ne udalji od dalmatinske obale. Tako je stara republika svršila, jer se na teritoriju susjedne Boke oštro sukobiše politički pogledi i težnje dviju velikih sila s oprečnih krajeva Evrope, a sve u vezi s njihovim planovima o istoku ili o rješenju istočnog pitanja. I jedna i druga htjedoše da se ušanče u Boki, da dobiju sigurno i jako uporište za svoje osnove.

Sad vladika sa Crnogorcima, Primorcima i ruskim četama krene na Dubrovnik, zauzme Francuzima Cavtat i pogna ih sve do Dubrovnika. Francuzi se jako utvrde na Brgatu. Sa Crnogorcima, kojima su vojničke formacije počivale na plemenskoj podlozi,

a dobile su još u Kotoru male barjake sa ruskim andrejevskim križem, nijesu u ovaj čas držali Paštrovićani, dok je Budvom upravljao ruski major Ivan Miletić.[97] Ruskim je četama pred Brgatom zapovijedao knez Vjazemski, Crnogorcima vladika, koji se junački držao, potpomognuti s mora viceadmiralom Senjavinom i njegovom flotom i bokeljskim naoružanim lađama. Za vrijeme ovih operacija služio je Hercegnovi za bazu floti. Tim lađama sa veslačima i bokeljskom gusaricom »Uriel« upravljao je ruski kontradmiral Sorokin, koji je još i prije Senjavina bio pred bojištem, dok je ovaj, došavši prije iz Trsta u Kotor, stigao iz Boke pod Dubrovnik 13 lipnja. U krvavoj bici 17 lipnja, gdje zaglavi mnogo Francuza, među njima i general Delgorque, biše osvojene brgatske utvrđene pozicije. Ovu bitku Bronevskij poredi sa prijelazom ruskog stratega Suvorova preko Sv. Gottharda (1799). Na Sredozemnom se Moru sad borila petnaesta ruska divizija, koja je djelovala pod Suvorovom na raznim evropskim bojištima. Ali kad se Rusi spreme da zauzmu Dubrovnik, dođe zapovijed cara Aleksandra, da se Boka preda Austriji, našto Crnogorci i Primorci ostave rusku vojsku, a ona se sad ograniči na samu opsadu grada. Prčanjski kapetan Petar Luković još prije (17 lipnja 1806) pokuša da zainteresira općine, a sve u vezi s informacijom Sankowskoga, da bi moglo doći do promjene vladavine, neka se, za spas domovine, zamole Sankowsky i Senjavin, da ih uzdrže pod svojom protekcijom, dok se ne pošalje deputacija u Beč i Petrograd, da izloži, kako je dobrovoljna predaja Boke vezana na obvezu, da ona ne može biti prepuštena ni promijenjena ni prodana kojoj drugoj vladi, nego da Bokelji u takvu slučaju ostaju svoji vlastiti gospodari. Bokelji odašalju sad deputaciju (u njoj i Stevana Vučetića) u Petrograd, da zatraži od cara, neka ne ustupi Boku Francuzima, koji su zauzećem Dubrovnika pogazili međunarodno pravo, a uviđavni Senjavin dotle odgodi predaju Boke. Motivi, koji su vodili bokeljsku deputaciju u Petrograd, pokazuju najbolje, kako je težak dojam na Bokelje učinila propast slavne susjedne republike, s kojom su, osobito Peraštani, podržavali najintimnije kulturne i trgovačke veze usprkos čestim incidentima, kojima se u mletačkoj eri, pri sistematskoj i dugotrajnoj akciji hajdučkih četa i izmjeni političkih situacija u bližem i daljem susjedstvu, jedva moglo da izbjegne.

[97] Po Kojoviću, Mem. 32, Miletić je bio pustolov, koji se umio da nametne, pa je tako bio poslan u Budvu za građanskog i vojničkog zapovjednika.

Opsada je Dubrovnika dignuta, jer je Francuzima stigao u pomoć 6 srpnja general Molitor, i to preko turskog zemljišta, pa se Rusi i Crnogorci povuku u Novi, a oslobođenje Dubrovnika po »slavnome Molitoru« Francuska proslavi svečano. Međutim se Perast, obaviješten od vladike, da se 5 do 600 Crnogoraca upustilo u pljačku, i radi izazovnog držanja Rišnjana naoruža opremivši i dva broda, a naoružaju se i Dobrota i Prčanj (lipanj i početak srpnja 1806).

Dok se sve to ovdje zbivalo, Kotor dolazi u središte svjetskog interesa i postaje bliži povod, uz pitanje Hanovera, za nove ratne zapletaje.[98] Okupacija Boke od Rusa porazno je djelovala na austrijske vrhovne vlasti. Novi ministar izvanjskih poslova grof Stadion tuži se (5 travnja 1806) novom austrijskom poslaniku u Petrogradu grofu Meerveldtu na to rusko nasilje. Pače Meerveldt u jednoj noti barunu Budbergu, ruskom ministru izvanjskih poslova, optužuje (5 kolovoza 1806) samovoljne ruske činovnike (jer ne će da napuste Boku) i tvrdi, kako od njihova samovoljnog ponašanja zavisi *spokojstvo cijele Austrije.*[99] Austrija je čak bila spremna da dozvoli francuskim četama prijelaz između Mletaka i Istre preko svoga teritorija. Rusija nije htjela da pusti Kotor, jer je to moglo škoditi njezinu prestižu pred Turskom, a Napoleon bi odatle udesio cijelu mrežu propagande. Austrijska se diplomacija bojala, da će kotorska afera donijeti Austriji nov rat sa Francuskom, i da će francuska vojska za ustuk zapremiti Trst. Napoleon je, da kazni Austriju, što je Boku prepustila Rusima, zauzeo austrijsku tvrđavu Braunau (na rijeci Innu) kao garanciju i stao da zvekeće sabljom. Kotorska je afera međutim ometala u Austriji svaki rad oko sređivanja unutrašnje situacije, koja je imala očajan izgled nakon poraza kod Slavkova. Povratak je Boke postao za Austriju životno pitanje na Jadranu, osobito otkako su (od 30 svibnja 1806) i Trst i Rijeka opet u francuskim rukama. Zato bečka vlada odluči, da zatvori jadranske luke ruskim i engleskim brodovima. — Zapravo, ni Austrija ni Rusija nijesu mogle biti sigurne za svoje pozicije i pretenzije na Jadranu, dok je susjedna Italija, u francuskim rukama,

[98] Sr.: M. Straganz-P. Fischer-W. Felten, Illustrierte Weltgeschichte, IV Neueste Zeit (M. Straganz), Lief. 36, 126 (djelo je izlazilo u periodičkim svescima prije svjetskoga rata u Beču u nakladi »Leogesselschaft«).

[99] Potanko o diplomatskim jadima Austrije oko Kotora u jedanaestom i dvanaestom poglavlju u Đorđevića.

bila ishodište i žarište za snagu i utjecaj Francuske u Sredozemnome Moru, a i u srednjoj Evropi.

Car Aleksandar pošalje u Pariz preko Beča državnog savjetnika Ubrila, da se pitanje Boke časno riješi, ali s uputom, da se ne odrekne dragocjene luke, ako bi Austrija ostala pošteđena od rata. Tako je *20 srpnja 1806 zaključen mir* između Rusije i Francuske. Po članu 3 Rusi su imali da predadu Francuzima Boku, koja kao i Dalmacija pripada caru francuskome kao kralju Italije, i da eventualno, naime ukoliko ih je tu bilo, ostave zemljište Dubrovnika, Crne Gore i Dalmacije; Francuzi će evakuirati turski teritorij Crne Gore. Članom 4, na zahtjev ruskog cara i iz obzira prema njemu, ima se povratiti nezavisnost dubrovačkoj republici, ali kao i dosada pod garancijom Turske, samo će Francuzi zadržati Ston radi saobraćaja sa Kotorom. Crnogorci se tretiraju kao podanici Porte. Integritet i nezavisnost Porte jamče i branit će Francuska i Rusija. Razumije se, da je ovo isticanje suverenstva i integriteta Visoke Porte značilo *u ovom času* uspjeh francuske teze. Samo što inače i sama Rusija (a i Austrija), iako je njezina politika redovno išla za raskomadanjem Turske, *u ovo vrijeme* nastoji da se održi integritet turskog carstva, da se ne bi Francuska afirmirala na istoku. Simpatije ruske politike za nezavisnost dubrovačke republike mogle su proistjecati i iz neke slavenske naklonosti prema srodnoj državici, ali su svakako bile diktirane ruskim interesom, jer je takav zaključak slabio poziciju Francuske, a jačao poziciju Rusije na ovom važnom dijelu istočne jadranske obale. I dalje vodi Rusija ovakvu politiku: Dubrovnik za Boku. A Francuska odgovara realnim postupkom: Dubrovnik, kad ne može biti Boka.

Kotorska je afera dobro došla Francuskoj, da po mogućnosti zavadi saveznike. A Senjavin je mudro oklijevao predajom, jer Rusiji nije moglo biti u interesu, da izgubi točku, odakle je mogla paralizirati francuske osnove za istok. Međutim je Austrija odredila jednu vojničku ekspediciju na čelu sa generalom ko. Bellegardeom i pukovnikom kav. de l' Espinom, zapovjednikom carske mornarice u Mlecima i vani,[100] koja je, po privoli ruskog cara, imala da primi od Rusa Boku i preda je Francuzima, samo da se ovi umilostive

[100] Prema jednoj vijesti prč. arh., Zel. knj., 59, iz g. 1802; tu je spomenut kao Josip De L' Espine.

i druga utvrđena mjesta, okupirana od Francuza kao protivuuteg Austriji. Sa francuske je strane za ovo bio opunomoćen divizijski general Lauriston, adjutant Napoleonov. Car je Aleksandar još i prije srpanjskog mira bio sklon da naredi evakuaciju Boke i njezinu predaju Austriji, koja je zbog kotorskog pitanja osjećala težak i za mir vrlo opasan pritisak Napoleonov, pa je pregnula da predajom Boke u francuske ruke dobije natrag Braunau (mostobran na Innu) za Kotor, koji je tako za neko vrijeme došao u središte velike Napoleonove politike. Rusija se opravdavala za krzmajući postupak Senjavinov upadom Francuza u susjednu nezavisnu dubrovačku republiku. Na ruskoj je strani postojala bojazan, da ne bi Francuska eventualni posjed Boke Kotorske odlično iskoristila u svoje svrhe. Zato je Senjavin bio pristao, da Francuzima ustupi Kotor, ali ako oni ostave Dubrovnik i prepuste ga Rusima, da ovi za ubuduće osiguraju integritet dubrovačke republike. Međutim su dva austrijska komesara, sa flotiljom i četama, uzalud čekala na briku »Eol«. Austrijska se flotilja zadržavala za dva mjeseca pod Kumborom. Kroz to vrijeme bilo im je kretanje na kopnu vrlo ograničeno, i pri tome nijesu smjeli doći u dodir sa katolicima (latinima). Pače neki su se pravoslavni armaturi (opremači, vlasnici brodova) ponudili ruskim zapovjednicima, da će spriječiti dolazak ove ekspedicije, koja je inače stacionirala izvan Boke u sjevernijim lukama.[101] Senjavin je oklijevao, sva je prilika davši mig Petrogradu, da se ugovor o miru ne ratificira, a Lauriston je, na osnovu toga mira, tražio neposrednu predaju iz ruskih ruka. Ugovor od 20 srpnja car Aleksandar nije ratificirao, nego ga zabaci 15 kolovoza,[102] *jer se Engleska tomu usprotivila* shvaćajući važnost Kotora, i da ne ostane osamljena u ratu sa Francuskom. Sam car je posebnim manifestom iz Petrograda (30 kolov. po star.) obavijestio Bokelje o političkoj situaciji. Aleksandar naredi (31 srpnja po star., po Đorđeviću), da se nastavi rat sa Francuskom. Sad se Pruska, u izoliranu položaju, približi Rusiji, a ova joj obeća pomoć za svaki slučaj. Kako su se naime oko Boke bili isprepleli interesi Rusije, Francuske i Austrije, tako su se u Hanoveru križali interesi Pruske, Velike Britanije i Francuske.

---

[101] Vijest o boravku eksped. u Boki iz jedne spomenice peraške općine guverneru Tomašiću iz g. 1816. PA, sv. 18 m. o.

[102] Za ovaj datum v. Illustr. Weltgesch., već cit., l. c.

Međutim je Senjavin bio ugovorio primirje sa Lauristonom, ali je ovaj, imajući namjeru da zauzme Boku, povrijedio neutralnu zonu sagradivši baterije na Oštri (na samom ulazu u zaliv). Jer se Marmont, francuski guverner u Dalmaciji, koji je još početkom kolovoza stigao u Dubrovnik, da na mirne zauzme Boku na osnovu srpanjskog kasnije odbačenog pariskog ugovora, sad ozbiljno spremao da zauzme Boku i da po izričitoj naredbi Napoleonovoj pripravi ekspediciju na Crnu Goru. Ali Rusi, Crnogorci i Bokelji otjeraju Francuze sa Oštre otevši im 38 topova (13 rujna),[103] a zatim sa Debelog Brijega, koji čini granicu između Konavala i Sutorine. Francuzi se povuku u Cavtat, gdje im je bio glavni stan i gdje se bilo sabralo do 20000 vojske. Sad Marmont preuzme ofenzivan pokus do Sutorine ispred Novoga (18 rujna) bez rezultata, pa ponovo u vremenu od 29 rujna do 3 listopada; ovom prilikom Marmont popali Igalo i Toplu kraj Novoga, — posada je iz Novoga bila u prvi čas pobjegla na vrat na nos ispred napadača, — i napokon se ispred saveznika povuče u Cavtat. Nato su se Crnogorci i Bokelji dali u pljačku kroz Konavle za dva dana bez smetnje,[104] i zajedno s Rusima povrate se u Novi. Marmont je bio dobio naredbu, da odustane od pothvata protiv Rusa, da ostavi u Dubrovniku Lauristona sa 3000 vojnika, i da se s vojskom povrati u Dalmaciju. Jer je predstojao rat sa Pruskom, a po Napoleonovoj osnovi trebalo je, ako se Austrija umiješa, izvesti jednu diverziju u Hrvatsku, da se tako pomogne francuska vojska u Italiji. Tako je sad otpao pohod na Boku i na Crnu Goru. Senjavin izda proglas Crnogorcima i Bokeljima, gdje ih hvali za hrabrost i za čovječan postupak sa zarobljenicima.

Dok su se vodile ove borbe, Sankowsky je i dalje na čelu civilnoj upravi u Kotoru, a ujedno je još uvijek i opunomoćenik pri crnogorskom dvoru. Sad se rusko oklijevanje, da se preda Kotor, tumačilo iščekivanjem, da će i Austrija zaratiti sa Francuskom. Ali je Austrija ovaj put ostala po strani. Samo je utrošila velik iznos

---

[103] Još ima kod Molunta nekoliko potopljenih francuskih lađa. Sačuvala se tradicija, da su ih sami Francuzi potopili, samo da ne padnu Rusima u ruke. To je moglo biti 2 rujna 1806, kad su Crnogorci sa saveznicima napali na Molunat, poduprti s mora ruskom flotom (K. Vrbanić, Geschichte der Bocche di Cattaro etc., Agram 1887, 59. Vrbanić se drži starog kalendara).

[104] Između drugih stvari odneseno je i jedno veliko zvono, koje je pripalo crkvi sv. Gospođe u Krtolima.

oko vojničke ekspedicije, koja je ispred Korčule, Cavtata i Šipana za deset mjeseci uzalud iščekivala Boku i napokon se povukla u Trst. Pruska je već od listopada (1806) bila u ratu. Njoj se, za neko vrijeme, pridruži i Saska, a Engleska i Rusija i onako nastaviše ratovanjem (četvrta koalicija ili savez protiv Francuske, od 1806 do 1807). Prusi biše odmah u listopadu teško poraženi (Saalfeld, Jena, Auerstädt). Rusiji je sad Kotor mogao pružiti na Jadranu mnoge prednosti u borbi s neprijateljem.

Marmontov manifest, upravljen 2 listopada iz njegova glavnog stana u predgrađu Novoga Bokeljima i Crnogorcima, sadržavao je oštar prijekor Bokeljima, što su se latili oružja »protiv zakonitog suverena«, odbili oprost, koji im je bio ponuđen, i navukli na sebe srdžbu neba; ako ustraju u »grešnoj pobuni«, navući će na se najteže nesreće; neka smatraju »za slavu, da su određeni, da žive pod vlašću Velikog Napoleona«. Manifest nije proizveo nikakav učinak, dok se na pruskom terenu povela velika borba između zaraćenih stranaka. Ruski su službeni izvještaji naviještali Bokeljima (22 veljače 1807) »slavne« pobjede ruskog oružja nad Napoleonom, ali bez stvarna osnova, jer je veljačka ofenziva Rusa, koji se zaratiše i sa Turskom,[105] preduzeta u većemu stilu od Bennigsena, vrhovnoga zapovjednika cjelokupnih ruskih snaga, svršila neodlučnom krvavom bitkom kod Pruske Jelave, južno od Königsberga, 7 i 8 veljače 1807, gdje je uspjeh francuskog generala Davouta bio osporen junačkim naletom Prusa pod L'Estocqom i Scharnhorstom.

Ali su Rusi na drugim stranama imali uspjeha. Tako uđu sa Michelsonom u studenome 1806 u tursku Vlašku i Moldavsku, a Senjavin zauze 11 prosinca Korčulu, a 22 Brač. Namjera, da se uzme i Hvar, izjalovila se, jer su Turci zaprijetili jonskim otocima, pa se Senjavin vrati u Boku. Zato je flota bokeljskih gusarica pod ruskom zastavom očistila Jadran od neprijatelja, tako da je ruska flota bez smetnje dominirala morem do Lošinja, dok su Francuzi držali kopno. Nego, ustanak protiv Francuza u splitsko-makarskom primorju, započet na ruski mig od Poljičana, pripadnika poljičke knežije, koja je svoju nezavisnost znala sačuvati sve do 1807, a

[105] Francuzi su već krajem 1806 rasuli vijest, da su se Turci sjedinili sa Francuzima, pa to oprovrgava Sankowsky svojim pismom općinama iz Kotora 3 prosinca te godine i pri tome se poziva na službenu obavijest ruskoga poslanika u Beču Razumovskoga. PA, Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

nije bila Francuzima po ćudi, s proljeća te godine (1807) promaši, a tako isto i pohod rusko-crnogorsko-bokeljski na tursku Hercegovinu (s proljeća 1807), gdje se naišlo na tursko-francuski otpor. Međutim, nakon poraza Rusa kod Friedlanda (14 lipnja 1807) bi uglavljen *mir* u pruskoj *Tilži* (Tilsit na Memelu ili Njemenu) *7 srpnja 1807*, gdje se sklopi čak i prijateljstvo između Napoleona i Aleksandra na račun Pruske i Turske, tako da je Rusija dobila prusko okružje Bjelostok (Bialystok), Francuska pruske zemlje s lijeve obale Labe i ono, što je bilo dopalo Prusku pri drugoj i trećoj diobi Poljske, a saski kralj varšavsku vojvodinu. *Tilsitskim mirom* (tajnim člankom) *Rusija odstupi Francuskoj Boku.* Prepusti joj i jonske otoke,[106] a i sudbina Dubrovnika bila je sad zapečaćena.

Okupacija je Boke brzo izvršena, jer se Marmont bojao, *da ga ne preteku Englezi.* General Aleksandar Lauriston stigne s vojskom 10 kolovoza u Boku, a 12 uzme u posjed tvrđavu Španjolu iznad Novoga i Novi, tako da se *12 kolovoza 1807* uzima u bokeljskim ispravama kao dan okupacije od Francuza,[107] a odmah potom zapremi druga mjesta i snabdije ih jakim posadama.[108] Crnogorci se povuku, a ruska posada bi ukrcana u brodove i otpremljena prema Trstu. Rusi ostave i Korčulu i Brač. Sankowsky bi opozvan, a Senjavin sa pet vašela ode put Kronštata sa poljičkim velikim knezom, čiju knežiju Francuzi ukinu, i sa još nekim dalmatinskim plemićima, koji su se bili izložili u pobuni protiv Francuza.

Unutrašnja uprava — Politički kriterij bokeljskih primoraca

Boka se pod ruskom upravom ne naziva više »Arbanijom«. Civilna je uprava u rukama okretnog Stefana Sankowskoga, državnog savjetnika Njegova Veličanstva Aleksandra I Cara sviju Rusija i kavalira sv. Ane, njegova pouzdanika u Crnoj Gori i ad interim njegova opunomoćenog komesara u pokrajini Boke Kotorske. U Kotoru ureduje »carska ruska generalna direkcija policije za svu

[106] Imali su ovi otoci i svoju posebnu zastavu (jonska zastava). PA, sv. 17 tvrdo ukoričen, snopić o ruskoj vlad., 9.

[107] Jedan zaključak peraške općine, 30 studen. 1813, ističe 11 kolovoz. U Budvi je franc. zastava svečano razvijena 10 kolovoza, a Francuzi su ušli u grad 12. Kojović, Mem., 45—46.

[108] Peraška je općina došla na poklon generalu 13 kolovoza preko svojih sugrađana Stjep. ko. Balovića i Josipa Mazarovića.

pokrajinu Boke Kotorske«, kojoj pripada i »carski ruski tribunal visoke policije u Kotoru«. Razumije se, da su pod osobitu pasku stavljeni svi stranci, zatim svi, koji su dolazili sa susjednog dubrovačkog (francuskog) zemljišta ili su bili pod sumnjom, da imaju dodira s tim područjem. Kad je s proljeća 1807 akcija saveznika protiv turske Hercegovine tražila odsutnost Sankowskoga, agende su ruske vlade u Kotoru prenesene (u travnju) na carsku rusku delegiranu vojničku komisiju.

Na čelu je vojničke uprave sposobni viceadmiral Dimitrije Senjavin, ali tako, da je građanska vlast iznad vojničke, pa je Sankowsky budno pazio na postupak vojske, osobito otkako je u Boku stigao general Musin-Puškin sa svojim četama. Sankowsky povodom toga traži 14 svibnja (1806) izvješće od lučkog kapetana Albertija, a tako i od općina, da li ima kakvih tužaba na glavni štab, časnike ili vojnike. Odgovori su općina, barem prema onome peraške, najbolja svjedodžba za »uzorno vladanje, kojim se istakla carska ruska vojska i u vrijeme ulaska u ovu pokrajinu i nakon toga«, za dobru stegu među vojnicima i dobar postupak časnika. Ovo je mnogo pridonijelo povjerenju u vojsku, pa je pučanstvo rado sudjelovalo s vojskom protiv Francuza. Opet liberalno shvaćanje odnosa građanske i vojničke vlasti moglo je samo učvrstiti poštovanje pučanstva prema vlasti. Dakle drukčije metode negoli u austrijske uprave, gdje je vojska imala uvijek predominantnu ulogu. Austriji je to bilo i potrebno, jer je pod njezinom upravom Boka bila u permanentnu vrenju, a Rusija se nije bojala ni od pravoslavnog ni od katoličkog pučanstva, jer je sve bilo raspoloženo za njezino vladanje.

Ruska je uprava jedina od stranih vladavina napoleonskoga doba zabacila besmisleni naziv Arbanije za Boku. Nije dirnula u sastav općina ni u druge javne službe. Ostavila je sve stare navike i običaje, i održala povlastice. Provizorna uredba Boke izdata je 14 ožujka (2 po star.) 1806. A manifestom Sankowskoga, koji je napisan 26 veljače po starome (10 ožujka po nov.) 1806, a objelodanjen u Kotoru 11, u Perastu 16 ožujka, odaje se čast »ovom valjanom i poštovanom narodu« (biva, bokeljskom) i ističe se »jezična srodnost, i ista ruska krv, koja teče u svačijim narodnim žilama«. Istim manifestom *potvrđuju se povlastice općina* (t. 2) i povlaštene službe; ostaje municipalni (kotorski) statut, građanski tribunal u Kotoru i vijeće, a za interinalnog predsjednika tribunala

imenuje se plemić ko. Vjekoslav Burović; potvrđuju se pučki prokuratori, i građansko vijeće, iz koga bi se podigao jedan prijeki sud ili sumarni tribunal (za lakše obavljanje nekih parnica) — ovaj je tribunal nešto kasnije i djelovao u Kotoru —; isto tako se potvrđuju službe viših intendanata u pokrajini, kapetana i sudaca općinskih sa svim imunitetima i prerogativama kao pod bivšom mletačkom vladom, knezovi općine grbaljske i drugi, zdravstveni uredi; prehranu će pučanstva voditi justicijeri (kao pod mletačkom vladom).[109] Kakav je utisak ostavio ovaj manifest, razabira se po zahvali, koju je Sankowskomu upravila (17 ožujka) peraška općina, što su povraćene povlastice, a nije se to tražilo; »ovo je ispunilo veseljem istu općinu«, pa ona zahvaljuje »osjećajima najveće odanosti«. Tada je u Perastu načelnikovao ko. Josip Balović. Općina u svojoj zahvali ističe: pošto se austrijski car odrekao Boke,[110] a ona ostala razriješena podaničke veze, pa je zato bila slobodna, *na bazi sedmoga člana prijašnje predaje*, da raspolaže sama sobom, Boka se dragovoljno dala u podanstvo Njegova Veličanstva Cara sviju Rusija. U drugom aktu poklona Senjavinu općina veliča (26 ožujka) »Velikoga Aleksandra Prvoga, najboljega između suverena«.

Nova se uprava odmah poskrbila za umirovljenike, koji su primali mirovinu u dukatima, provizije, dvopek.

Usprkos svim sačuvanim povlasticama i autonomijama općina se ipak zove »časna carska ruska općina« (Mag.ca Imperiale Russa Comunità) ili kao kod novske »vserossiska imperatorska Komunitad Novska«. A kapetan se piše ovako, na primjer u naredbama: Mi N. N. za Njegovo Carsko Veličanstvo sviju Rusija (ili za Njeg. Vel. Cara sviju R.) Kapetan N (ime mjesta), i njegove jurizdikcije (područja). Općinski je kancelar »carski ruski kancelar«.

Službeni je jezik kao i prije talijanski i narodni, a pismo ćirilica i latinica. Ruska uprava nije dirnula u talijanski jezik, što bez sumnje predstavlja vanrednu rijetkost u razvoju ruske diplomatike. Sva je prilika zato, što su politički posjedi i tekovine u napoleonsko doba imali karakter provizorija, pa su se izbjegavale radikalnije promjene. Općine se dopisuju između sebe i pučkim govorom.

[109] Manifest u PA, poseban sveščić dekreta, proglasa, manifesta. U PA je pisan ćirilicom, a u prč. opć. arhivu latinicom. Sravni prilog br. 4.

[110] Rečeno eufemistički, jer je zapravo bio prisiljen da ostavi Boku.

Uostalom, ruska je uprava u svemu nastojala da zadovolji pučanstvo. To se ima u prvome redu zahvaliti uviđavnome i taktičnome Sankowskomu, koji je kao šef ruske diplomatske misije dulje vrijeme proboravio u Kotoru još i prije ruske okupacije, dolazeći u dodir sa bokeljskim prvacima i upoznajući se sa težnjama bokeljske duše, a ujedno i ispitujući metode, drugim riječima nedostatke, austrijske uprave. Zato je i umio, došavši na upravu pokrajine, da pogodi žicu.

Kako je kod katoličkoga pučanstva bila primljena ruska uprava, pokazuje najrječitije znameniti zaključak, odnosno komemorativna izjava općinskog vijeća u Perastu, donesena 23 kolovoza 1807 i zapisana u treći svezak Zelene ili Općinske knjige.[111] Ova komemoracija ruskog režima dobiva dvostruko, jer Peraštani, uz radikalnu izmjenu političkih situacija u ovo doba, u tome času nijesu mogli da računaju na siguran povratak Rusa, zatim jer je donesena jedanaest dana nakon zaposjednuća Boke od Francuza, i jer ih nije mogao pri tome voditi nikakav interes, kad je jednom ruska vladavina propala, i napokon zato, što su sudionici ove deklaracije, odnosno ove općinske sjednice, pokazali neobičnu građansku srčanost i samosvijest ne prezajući pred enventualnim šikanacijama svojih novih gospodara. Francuska je naime u ovo doba u izvanjskoj politici smrtan protivnik Rusije, a u unutrašnjoj državnoj i društvenoj uredbi slijedi ideološke smjernice dijametralno oprečne ruskim shvaćanjima.

Deklaracija, zapisana na talijanskom jeziku, glasi u doslovnom hrvatskom prijevodu:

»23 kolovoza 1807 u Vijeću.

Nakon presretnog i blagog austrijskog vladanja, koje je zaštićivalo ovu pokrajinu za neprekidnih devet godina od dana 11[112] kolovoza 1797 do 5 ožujka, otkad u ugovoru o miru između ratujućih sila, Austrije i Francuske, biše ustupljene talijanske države i vas Ilirik francuskome carstvu za onda aktivnog kapetanovanja plemenitog gospodina Josipa Kolovića; kako je uvijek bilo mrsko

[111] Fol. 74. Donio i Visković, o. c., 112, sa nešto netočnosti.

[112] Možda pogrešno mjesto 19, kad je deputacija peraške općine uglavila sa Rukavinom predaju. Ili je možda Ivan Mazarović, koji je još ranije bio napose deputiran od općine, našao načina, da se prethodno sporazumije sa R. već 11 kolovoza.

i sramotno za bokeljski narod ime Francuza, te, pošto se Bokelji združiše s Crnom Gorom, siđoše u ovu pokrajinu pod upravom Njegove Preuzvišenosti gospodina Petra Petrovića, metropolita Crne Gore, odbiše s ovih granica srčanom snagom i s energijom francuske čete, u jednoj zajedničkoj akciji, potaknutoj patriotskom revnošću, dadoše se pod zaštitu i podanstvo ruskoga carstva, od koga imađahu neposrednu pomoć s mora i isluženе čete, a pod njegovom se vladavinom uzdržasmo kroz neprekidnih sedamnaest mjeseci.

Kroz to vrijeme s nama se postupalo sa svom očinskom dobrotom, jer nam nijesu bile povrijeđene naše povlastice niti ikakva prerogativa naših starih zakona, nego ostadosmo u našemu miru, izuzevši to, što smo bili ugroženi od Crnogoraca i od grčkog obreda ove pokrajine, nego mi se dobro zaštitismo i uprav nas je obezbijedila ruska vlada, pa ostadosmo nepovrijeđeni od svakog neprijateljskog napadaja. A kad je nakon sedamnaest mjeseci uslijedio mir između Rusije i Francuske, bili smo na silu na najveću našu bol i žalost prepušteni Francuskoj, koja je zaposjela ovu pokrajinu dneva 12 tekućega istoga kolovoza 1807 ulaskom francuskog generala gospodina Aleksandra Lauristona, koji je pristanuo sa svojom malom pomorskom flotiljom pod hercegnovske lazarete.

Nakon njegova ulaska ova je časna općina uputila dneva 13 dva svoja sugrađana, gospodu Stjepana ko. Balovića i Josipa Mazarovića, da mu se poklone.

Ova se promjena vladavine zbi za kapetanovanja ovom časnom općinom plemenitoga gospodina Ivana Mazarovića.«

Akt nije bio samo počast Rusiji nego i izliv ogorčenja protiv Francuske, pače sadrži i tešku uvredu Francuskoj, koja već jedanaesti dan vlada Bokom, i nije bila na glasu sa blagosti prema političkim neprijateljima, jer proglasuje ime Francuza za mrsko i sramotno Bokeljima. Zato je i austrijska vladavina »presretna i blaga«, kad se poredi sa francuskom ili bolje sa raspoloženjem prema francuskoj, iako s austrijskim vladanjem nije bilo zadovoljstva ni u katolika. Što je vrijedio onaj poklon općinskih odaslanika francuskome generalu, vidi se iz duha samog akta. Uostalom, ovo osobito iskreno držanje Peraštana prema Rusiji dâ se, bar donekle, objasniti i uskim tradicionalnim kulturnim vezama, koje se pomiču još od vremena cara Petra Velikoga, kad su Peraštani odgajali prve

kadrove ruskih pomoraca, i organizirali rusku baltičku flotu, zasnovali rusku riječnu flotu na jugu i uopće pridonijeli kulturnoj obnovi Rusije (Marko Martinović, Ivan Krušala, Matija Zmajević, Matija Melada). Svakako je Boki bila simpatična ruska vladavina, jer je bila slavenska.

Nešto iz ovoga akta, a nešto iz onoga u prethodnom poglavlju o razgovoru peraških uglednika s Ivelićem, točno se i jasno razabira politički kriterij bokeljskih primoraca katoličke vjere. Pravoslavni je svijet u Boki ravnao svojom političkom orijentacijom prema vjeri. To je bio poglavit i skoro ekskluzivan motiv. Ali uz to svakako pridolazi i želja, da se održi stara mjesna samouprava, da državna vlast pusti ljude u miru, da se vladaju po starim običajima i baštinjenim navikama, da se održe povlastice i ne nameću tereti. Zato je pravoslavni elemenat naginjao *samo* Rusiji, a preko nje i pomoću nje nadao se Crnoj Gori, čiji je vladar fungirao ujedno i kao duhovni poglavica pravoslavnog žiteljstva u Boki. U katolika je vjerski momenat istina vrlo važan, ali, uglavnom, ne odlučuje, barem ne redovno, i pogotovu ne nosi ekskluzivan karakter. I ako je igdje ovaj vjerski momenat odlučio, a to jest u držanju prema Francuskoj, što se čini paradoksalno, jer su Francuzi katolički narod. Ali su za Bokelje važili kao ateisti, »jakobinci«, koji obračunavaju s vjerom i s crkvom. Nije ni kulturna orijentacija odlučila. Da je to bio odlučujući motiv, katolici iz bokeljskog primorja, kroz vjekove strogo orijentirani prema zapadnim kulturnim smjernicama, bili bi se najspremnije priklonili Austriji, Francuskoj, ili i Velikoj Britaniji. Prema ovoj zadnjoj su hladni, a otkako je Englez Hoste radi blokade i opsade Kotora pridigao topove sa otočića sv. Jurja kod Perasta, koji su mogli poslužiti Bokeljima za obranu od eventualnih napadaja, bokeljske općine postaju neprijateljski raspoložene prema Englezima. Jezgra je katoličkog elementa sastojala od pomoraca i prekomorskih trgovaca. Njih vodi *praktičan kriterij: zaštita trgovine i brodarstva, održanje starih povlastica,* uredaba i sloboština, a s time i garancija za vjersku slobodu i za stari bokeljski duh. Zato je ruska vlada ostavila na katoličke Bokelje najbolji dojam, i nije joj bilo prigovora, pače uživala je opće simpatije, jer je bila slavenska, i jer je sa puno takta sačuvala stare povlastice i predaje. Engleska im bezobzirnost nije bila po volji. Nijesu ni s austrijskom upravom, dvoličnom i neodlučnom, posve zadovoljni,

a od Francuske strepe i mrze je, jer je svojim unifikatorskim niveliranjem u duhu revolucije i demokracije došla u dijametralnu opreku s najelementarnijim težnjama i zahtjevima bokeljske duše, koja demokraciju ne shvaća kao potrebno brisanje svih privrednih sloboština. Zato je i mogao Sankowsky, izvješćujući bokeljske općine 27 svibnja 1806, dakle na dan, kad su Francuzi već gospodarili Dubrovnikom, kako je u Slano prispjela francuska vojska s očitom nakanom, da udari na Dubrovnik i na rusko područje, pozvati »prevjerni narod«, neka se pokaže odan *vladaru svoje krvi i istoga jezika*, i neka sad još više održi djedovsku čast, kad ju je jednom održao prema bivšim suverenima; da onemogući bahatost naroda, *»koji sve hoće da sunovrati«*, jer francuska oholost ne može utjecati na slobodno srce onih, *koji su uvijek oduravali njegova prevratna načela, što poništavaju svaki dobar red.*[113] Za vezu s Crnom Gorom ne će da znaju, jer im to sprečavaju neprestani i teški pogranični incidenti i velika razlika u gledanju na državnu organizaciju, na kulturne i pravno-socijalne probleme, iako primorske općine sa svoje strane, pod ruskom upravom, nastoje da se izbjegnu zapletaji s Crnom Gorom, jer je politička situacija nalagala mir u Boki. A ako je ipak do te veze došlo za neko kratko vrijeme nakon pada Napoleonova, prije nego su velike vlasti definitivno odlučile sudbinom Boke, ima se to pripisati praktičnoj shodnosti ili diktatu časa.[114]

Život i društvo

Pravdu su krojili osim redovnih sudova još i arbitri ili pomirbeni suci, dobri ljudi, koji još uvijek dolaze pod ovim pučkim imenom u ispravama, koje su pisane narodnim jezikom. Samo se ovakvi sudovi vrše uz pristanak vlasti (tako u općinskim kancelarijama) i obiju strana, i bez prava na priziv. Tribunal je prve instancije u Kotoru vršio mješovitu ulogu, sudsko-političku, slično kao prije austrijske preture, koje se sada ne susreću.

[113] PA, Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

[114] Ovo pitanje političkog kriterija Bokelja katol. vjere u napoleonsko doba trebalo je već jednom staviti na čisto, jer pisci, koji su se time pozabavili, nijesu našli pravi put, a trebalo ga je naći radi imperativnih zahtjeva povjesne objektivnosti, i to *na osnovu dokumenata iz arhiva katoličkih općina.* Uopće su u političkoj povijesti Boke za napoleonsko doba bile potrebne korekture na osnovu domaćeg arhivskog materijala, a da se i ne govori o kulturnoj, koja u dosadašnjim povjesnim djelima nije bila nikako obrađena (osim nešto iz pomorstva).

*

Ruska je uprava zaštitila katoličke primorce od represalija sa strane Crnogoraca — ovi su, osim drugih nereda, opljačkali Lepetance (1806) — i domaćeg pravoslavnog pučanstva preduzevši mjere opreza i šaljući redovne posade za oružanu zaštitu mira i reda. Same su se općine također sa svoje strane poskrbile naoružavši brodove (Dobrota, Prčanj, Perast) i ljude. Nego, ruska vlast nije dozvoljavala, da domaći oružanici krstare po mjestima u zatvorenim skupovima; ta se je uloga pridavala samo vojsci.

Da se predusretnu neredi, ruska je vlada svojim proglasom 13 lipnja 1806 uzela u zaštitu katolički elemenat protiv smutljivaca. Tim proglasom Sankowsky najstrože zabranjuje uvredljive izraze protiv katolika, kao da su oni neprijatelji domovine, a u Rusiji su uvaženi i dostižu najčasnija mjesta u državnoj službi; i ovdje su dobrovoljno opremili brodove u ruskoj službi, što je došlo osobito do izražaja protiv Francuza u blizini Dubrovnika; zato da se ne usudi nitko govoriti protiv rimokatolika, koje vlada uvažuje jednako kao i pravoslavne; *tko se ogriješi, bit će uapšen i tretiran kao neprijatelj države.* Odredba, koja je izišla talijanski i ćirilicom, preporučuje zatim sklad između jednog i drugog obreda.[115] Ruska vlada nije ostala pri riječima, nego je čak katolicima povjerila katkad i vrlo delikatne misije. Tako je dr. Šimun Mazarović, odvjetak jedne od najuglednijih peraških obitelji, bio poslan u Perziju kao izvanredan poslanik i opunomoćeni ministar cara Aleksandra, i u tome je svojstvu bio akreditiran za četiri godine.[116] Svakako je i ovaj postupak mnogo pomogao, da su katolici bili vrlo zadovoljni s ruskom upravom.[117]

---

[115] Našao sam kopiju ovog znamenitog dokumenta u bogatom arhivu obitelji ko. Balović-Dentali u Perastu. O dokumentu ima podataka i u per. opć. arh. Kakvo je raspoloženje vladalo usprkos ovim naredbama, ilustrira ovaj događaj: I u Kotoru i u Budvi, kako kazuje kan. Kojović u svojim memoarima, 36—39, digla se jednog dana u svibnju 1807 uzbuna, da dolaze Francuzi, samo da u toj konfuziji dođe do pokolja katolika, ali je učinak izostao.

[116] Bio je dekoriran visokim perzijskim odličjem, čija se dragocjena kopija nalazi pri slici Gospe od Škrpjela u Perastu prema staroj peraškoj praksi. God. 1807 za ruske vladavine susreće se Maz. u Kotoru (v. o tome dokumenat u PA, sv. 17 m. o., snopić isprava za ruskog vlad.). Bit će da je spretni Sankowsky uočio tada njegove sposobnosti.

[117] Ipak Rusi nijesu dozvoljavali katolicima u Budvi, da se služe crkvicom sv. Save (Sabe), koja je bila zajednička za bogoslužje. Kojović, Mem., 62.

Trgovina je trpjela mnoge teškoće ratnih vremena. Zato se bokeljski trgovci i pomorci mnogo vesele na službene obavijesti o zbliženju, pače i o savezu otomanske Porte s Rusijom i Engleskom (u prosincu 1806), jer se nadaju, da će od toga biti koristi za trgovinu i pomorstvo.[118] Samo što se o sporazumu između ovih vlasti nije moglo govoriti, jer su ovakva službena izvješća imala u vidu ne toliko realnu političku situaciju koliko psihološki momenat, da se pridigne moral u masama. Bilo je inače trgovačkog dodira i s Italijom i sa Grčkom, odnosno s jonskim otocima. Ali je nemala neprilika nastala, osobito za siromašniji svijet, kad su dućandžije stali da odbijaju stare karantane, mletačke i austrijske, pa i mletačke lire, koje je austrijska vlada dala kovati u Mlecima; ruska je vlast stala na put tome neredu.

Inače je Bokelj uvijek preduzetan i praktičan. Kao svi trgovački narodi, veoma ponosit. Gostoljubiv s računom, nije tvrdica. Podan nostalgiji, u tuđini tuguje, piše Bronjevski u svojim zapisima, kao Švajcarac za svojom otadžbinom. U Kotor dođu kojiput glumačke trupe. Kadšto se Bokelji pozivaju u goste. Žena vodi više zatvoren život. Ali njezin svileni veo izvan kuće od prijašnjeg neprozirnog postaje sve prozirniji, dok ga žene nijesu počele da nose samo radi forme, a spuštale bi ga pri susretu sa svojima. Bokelj je hrabar i discipliniran u borbi. Bronjevski, koji se pozabavio osobinama i karakterom Bokelja, osobito ističe Dobroćane. Bit će zato, što su ruski pomorski časnici imali s Dobrotom nešto više dodira. Barem se još i danas u Dobroti ističe, kako je Senjavin, u nestašici novca za potrebe svoje flote, pozajmio velik iznos u bogate kuće Tripkovića. Bronjevski piše o Dobroćanima, da su odgojeni za posredništvo, vrlo preduzetni u trgovini, vrlo hrabri u bojevima; poštenje im je pribavilo veliko povjerenje u Crnogoraca, pa s njima po prednosti trguju uz veliku korist. Gostoljubivi su, i vrlo revni katolici. U starije vrijeme, tvrdi Bronjevski, oni nijesu dozvoljavali Slavenima grčke vjere, da ostanu u mjestu više od jednog dana. Nijedan radnik, pa ma kako vjeran, nije mogao da služi više od tri godine u jednoj kući. Bronjevski je u pravu, kad govori o demokratskoj aristokraciji Bokelja samo u smislu društvenog tretiranja i neke socijalne susretljivosti i uzajamnosti.

[118] PA, sv. 17 m. o., No 1, Copia d. Pubbliche Lett. amissive, e responsive scritte da questa Magn. Imp. Russa Com. di Perasto—Regim. Nob: Sigr. Gius. Collovich-li 30 Maggio 1806 fino li 16 Mag. 1807.

Inače, uz druge povijesne neispravnosti, pretjeruje, da najprostiji čovjek ima ista prava kao i prvi plemić, i da može da bude izabran za načelnika. Dobro opaža, da se vrijednost čovjeka u Bokelja mjeri poštovanjem, koje on ulijeva svojim životom i držanjem među svojim zemljacima. Bokelji su zdravi; tomu su uzrok priroda i nepokvarenost. Bolesti od razuzdana života nijesu Bokeljima poznate ni po imenu. U Kotoru je samo jedna ljekarnica i jedan liječnik. Drugi liječnik, u Hercegnovome, otišao je iz mjesta, jer se bojao, čini se, da ne umre od gladi. — Svakako veličanstvena, ali komplicirana priroda Boke Kotorske, sa svojih stotinu uvala i zavoja, rtova i bregova, utjecala je neosporno na formaciju karaktera njezinih stanovnika. Osjećit i ponosit, jasnih pogleda na život, lako se uvija u se, kad to traži oprez i interes. — Domaći je govor sačuvao jasne tragove ikavštine. Tako Bronjevski naglasuje, kako su dječaci iz pištolja uzvikivali »da bude zdrav car Aleksandar, a da gine pasja vira«. Valjda se pri tome mislilo na Francuze. Nego, još i nakon ruske ere očuvali su se u Boki sve do danas tragovi starog govora, osobito u naglasku i u izgovoru. Pomorci su i trgovci znali svi talijanski uza svoj materinji jezik hrvatski, koji se u ispravama ovoga doba zove »ilirski« kao i prije. Neki su, imajući dodira sa širim svijetom, znali i više jezika: francuski, engleski, armenski, turski, i druge. — Igralo se na buće i na plojke. Strijelci su, pri narodnom veselju, gađali kokota. Objesili bi ga o dubu. Ili se nišanilo u krug urezan u koru stabla. Starci bi kao suci dali znak. Tko bi promašio, platio bi za kaznu dva groša, a svaki je davao jedan groš. Tko zasebno nekoliko puta pogodi, dobio bi nagradu. Ostatak novaca od kazne dijeli se siromasima i isplaćuju se pogođeni kokoti. Strijelci bi gađali i u vis bačeno jaje ili jabuku. Pomalo se ostavljao običaj, da se gađa u kokota, ali ipak nije još sasvim iščezao (u Perastu 15 svibnja, na moru). Rado se pjevala junačka pjesma. Pri narodnom veselju često bi sudjelovali i ruski mornari. Oni bi namjestili culjke ili ljuljačke između stabala, a te su se Bokeljima veoma sviđale.[119] — Nije nedostajalo ni slučajeva otmice.

U kakvu je nevolju došlo pomorstvo, najbolje se pokazalo onda, kad je Napoleon za rata sa četvrtom koalicijom izdao u

[119] Za neke zanimljive podatke za ovo rusko doba uspor. Bronjevskoga, uz podatke iz domaćih arhiva. Neke izvatke iz B. iznio je ruski publicist S. Štejn u beogr. »Politici«, počevši sa 27 aug. 1932 pa dalje, pod naslovom »Ruski pomorci među Jugoslovenima«.

Berlinu 21 studenoga 1806 dekret o blokadi protiv Engleske: sve će luke Francuske i njezinih saveznika biti zatvorene engleskim brodovima, svi Englezi pohvatani, a engleska roba i pisma zaplijenjeni. Grof Klement Lotar Metternich, oštrouman državnik, iako policist, austrijski poslanik u Parizu, uvjeravaše Napoleona, da će kontinentalnim zatvorom srušiti Englesku. Ali ova odgovori (7 siječnja 1807) time, da nikakva neutralna lađa ne smije podržavati trgovački promet s lukama, koje su zatvorene engleskoj zastavi; u protivnom slučaju bit će zaplijenjena. Napoleon proglasi dekretom iz Milana (17 prosinca 1807) sve lađe, koje se prilagode engleskim zahtjevima, za prepuštene svojoj sudbini. Kontinentalni je zatvor pogodio jednako i Englesku i Francusku. Prva je izgubila trgovačku vezu s Amerikom, a druga surovine, tako da je Napoleon zaobišao svoj dekret dijeleći trgovačke dozvole. Zvuči kao ironija, da se za odijevanje francuske vojske iz Engleske uvozilo sukno i koža. Napoleonu skloni Bourienne priznaje: »Pad dvadeset prijestolja bio bi pobudio mnogo manju mržnju negoli ovaj prezir narodnih potreba.«[120] Kako su se ratujuće pomorske sile pobijale ovih godina, pokazuje edikt, potpisan od Sankowskoga i Bailyja, zapovjednika ruske eskadre na Jadranu, redigiran u ime »carske vlade Boke Kotorske« sa vašela »Azija«, usidrena u Boki, 2 ožujka, odnosno 14 (po nov.), a objavljen u Kotoru 5 (po star.) odnosno 17 ožujka. Ediktom se najavljuje najoštrija blokada svima lukama i obalama, francuskim i neutralnim, u koje su se uvukli Francuzi, koliko s desne toliko s lijeve obale Jadrana (točka 1); nijedan brod tih vlasti ne može da uveze u zabranjene položaje ratnu municiju ni drugu robu, inače će biti zaplijenjen (t. 2); ova izjava, tako ističu ruski predstavnici, odaje, kako ruski dvor uvažava neutralne države i sebi laska, kako će se njima spriječiti ona zla, koja bi ih izvan sumnje stigla protivnim držanjem (t. 3).[121]

Rusi nijesu ostali pri riječima. Oni pridruže svojoj floti veliku trgovačku flotu Bokelja sa dvostrukom svrhom: da ovi podupru njihove operacije protiv Francuza (sudjelovanje pod Sorokinom ispod Brgata), i da pod ruskom zastavom plijene i hvataju brodove pod francuskim stijegom niz dalmatinsku obalu i tako

[120] Illustr. Weltgesch., već cit., IV, 131.

[121] Kopiju je ovog edikta napisao ko. Tripo Smeća, već spomenut; objavio ga je F. Visković, o. c., 100—101.

očiste Jadran od neprijatelja sistematskim gusarenjem. Do 116 bokeljskih brodova dalo se na posao. Senjavin, koji je inače dao zaposjesti Boku sa 1200 momaka, uze u rusku službu 1000 Bokelja (i 2000 Crnogoraca), da čuvaju Boku Rusiji, i bio je s njima uvelike zadovoljan.[122]

Ruska se vlada dala odmah na opremu ove bokeljske flote, koja joj je mogla biti uvelike potrebna i korisna radi blizine dubrovačkog posjeda (pod francuskom zastavom od svibnja). Kako se pri tome postupalo, pokazuje nalog peraškog kapetana (načelnika) Josipa Kolovića u svibnju 1806, kojim se traži »pod kaznom državne srdžbe« od kapetana Alviza Zmajevića, da namakne dio oruđa i jedara sa svoga brigantina za brigantin »L'Idolo« (Idol) kap. Nika Brajkovića, što ga je općina opremila za službu viceadmirala Senjavina.[123] Ovaj je brigantin bio povjeren brizi preduzetnog i savjesnog ko. Kristofora Viskovića, nekad časnika mletačke flote, koji je od općine bio imenovan upraviteljem peraškog svijeta određena za pomorsku rusku državnu službu. Općina je jamčila za uzdržavanje momčadi, ali je municiju tražila od države. A trebalo je da opremi »u vrlo hitnim političkim okolnostima«, odmah pošto su Francuzi već zaposjeli Dubrovnik, još i pulaku kap. Antuna Mrše, pa je zatražila od Tripa Bronze, svoga sugrađanina u Hercegnovome, da pozajmi svoja četiri topa u tu svrhu, jamčeći za naknadu štete. Općina je vodila brigu oko brašna za oružanu momčad u državnoj pomorskoj službi i za pučanstvo; ali se osjetila i nestašica drva, koja su bila utrošena u pećima za kruh ove momčadi. Ko. Kristofor Visković odlično je tretirao povjerenu čeljad, pa je zaslužio i pismeno priznanje od općine. Potkraj ruske vlade susreće se kao zapovjednik jedne ruske topnjače imenom »La Corriera« (Glasnica); za njezinu opremu upotrebljena su dva brončana topa s municijom iz peraškog kaštela. Analogno peraškoj postupale su i druge općine u zalivu (tako prčanjska) opremivši o svome trošku nekoliko brodova za rusku službu.

Pred jesensku ofenzivu Marmontovu na Boku (1806) bio je naređen 11 rujna alarm ili mobilizacija. Ta je svečano oglašena bubnjem u prisutnosti ruskih časnika; oružanici su imali krenuti put Novoga, da brane granicu prema instrukcijama vojničkih vlasti.

[122] Ovaj zadnji podatak donosi Đorđević, o. c., 261.

[123] PA, Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

Odaziv je bio općenit, ali je bilo i ponešto otpora (Strp, Lipci, Đurići). Po carevoj odredbi, objavljenoj u listopadu, bila je određena jedna nova eskadra od pet linijskih vašela i četiri fregate, da pojača rusku flotu u zalivu, da se tako zaštiti i zajamči trgovina i integritet bokeljskog teritorija. Ova je vijest izazvala u Boki osobitu radost. Visković je sa brodom oružanim na račun općine stacionirao skoro tri mjeseca ispod Dobrote, sigurno zato, što su se Rusi bojali iznenađenja od strane Francuza preko turskoga Grahova u pravcu na orahovačka sela — ranije je Molitor preko turskog zemljišta oslobodio Dubrovnik opsade. Početkom prosinca Visković se po višoj naredbi odvezao na Rose. Rusi se ovom prilikom oslone na Hercegovce, pa im Senjavin upravi proglas, a oni nato izjave svoju spremnost za rusku stvar. — Ruska je vlada cijenila uvelike bokeljske pomorce. Tako je Sankowsky iskazao posebnu pažnju drevnome bratstvu ili bratovštini kotorskih pomoraca (Mornarica), koje je okupljalo sve bokeljske pomorce iz Kotora i bližih mu mjesta (osim Perasta).

S ovom akcijom bokeljskih brodova za rusku stvar usko je bilo povezano i gusarenje. Čak je u ovo doba postalo sistem na strani saveznika i na strani Francuske. Ruskoj floti i njoj pridruženom bokeljskom brodovlju bilo je gusarenje to lakše, što je Francuska izgubila ratno brodovlje kod Abukira u Egiptu (1798) i kod Trafalgara u Španjolskoj (1805), gdje je engleski admiral Nelson hametice porazio Francuze, a Englezi se osjetiše gotovo neospornim gospodarima na moru, upotrebljavajući gusarske metode. Bokeljske su lađe gusareći plijenile francuske brodove i potpuno očistile Jadran, kako je već spomenuto, tako da je ruska flota ostala ovdje gospodarica na moru bez takmaca, a Francuzi su, bez brodova, držali obalu.

I najugledniji ljudi iz najboljih obitelji bavili su se ovim poslom, koji se nije držao nečasnim, jer se smatrao za najzgodniji način, da se neprijatelju na moru nanese šteta. U povijesti je pomorstva značajno, da su najbolji pomorski narodi ujedno i najsmioniji gusari, što je kod Engleza na osobit način došlo do izraza. Smioni su gusarski naleti osposobili Drakea, da je mogao g. 1588, potpomognut olujom, uništiti ispred holandijske obale španjolsku flotu; time je udario osnov za englesku prevlast na moru. Gusaru je brod život, kuća, egzistencija, sve; a sav njegov uspjeh zavisi o

tome, da zna sve promjene situacija na moru i svaku prednost i nedostatak svoga broda da izrabi u zgodan čas munjevitom brzinom u svoju korist. Gusarstvo je tek utihnulo u prošlome vijeku, da se za svjetskog rata javi u modernim formama, a u kineskim vodama nije ga ponestalo ni do danas.

Ruska je vlada gusarstvo legalizirala, štoviše i podigla na sistem, sigurno zato, da se bokeljskim trgovcima tim putem dâ oduška i naknade za zastalu trgovinu. Mnogi su tako obogatjeli, a u nekim dijelovima bokeljskog primorja nastali su nizovi kuća i palača. Osobito su teško stradali dubrovački susjedi, jer je ruska vlada u Boki svojim proglasom od 1 lipnja 1806 ovlastila sve Bokelje, da slobodno gusare protiv trgovačkih brodova »dubrovačkoga naroda«. Ova dozvola i ovlaštenje pada u vrijeme neposredno nakon pada Dubrovnika u francuske ruke, pa joj je po tome jasna svrha. Rusija, koja se inače vlada kao zaštitnica dubrovačke slobode i teritorijalnog integriteta, boji se, da francuski susjed, u nestašici ratne flote, ne opremi mnoštvo dubrovačkih trgovačkih brodova za ratne svrhe ili barem za vojnički transport. Time bi i s mora, a ne samo s kopna, bio ugrožen posjed Boke Kotorske. Bit će da je još jedan razlog ovoj ovlasti. Još nakon pada Dubrovnika, prema podacima peraškog općinskog arhiva, plove dubrovačke trgovačke lađe pod dubrovačkom zastavom. Rusija onim proglasom indirektno, a dosljedno, oglasuje i tu zastavu neprijateljskom, jer Francuzi, gospodari Dubrovnika, mogu da je lukavo izrabe.[124] U gonjenju neprijatelja na moru istakao se mnogi ugledni čovjek; tako, između drugih, ko. Kristofor Visković, već spomenut, zagrijan pristaša Rusije. Dokumenti daju izričit naziv »gusara« Jeriću, zatim Cigoviću i Passettiju, što znači, da je to ovima bio zanat. Pače Cigović i Passetti dolaze zajedno, kao neka gusarska firma, koja se u nekom naletu dočepala najednom pet brodova (u srpnju 1806). To, da se gusareći zaplijeni i po više lađa, nije bio jedini slučaj.

U Hercegnovome zasijeda »carski ruski tribunal nad gusarskim plijenom«, koji ima pod svojom režijom sav gusarski plijen i

[124] U bokeljskim izvorima spominju se ovi zaplijenjeni dubrovački brodovi: nav »La Speranza« (Nada) kap. Balda Divičića; jedna pulaka, zaplijenjena od gusara Jerića; brigantin »Madona di Rosario« (Gospa od Ružarija), zaplijenjen od kap. Špira Lipovca; brigantin »La Providenza« (Providnost), od istoga Lipovca.

pazi, da se komu od sudionika ne bi nanijela krivica. Zato pri ovome tribunalu ureduje »visoka carska ruska komisija pri sudu o gusarskom plijenu u Hercegnovome«. Za postupak je ove komisije vrlo značajan slučaj s dubrovačkim navom »La Speranza« (Nada), nekad kapetana Balda Divičića. Ova je komisija svojom sentencijom 28 lipnja 1806 naprosto doznačila ovaj zaplijenjeni brod kao »zakonito vlasništvo« knezu Petru Vlastelinoviću iz Risna. Istina, brod je stavljen na dražbu, ali uvijek u korist Vlastelinovićevu. Sva je prilika, da ga je Vlastelinović zaplijenio — u drugim sličnim slučajevima nije se tako postupalo —, ili je možda bio favoriziran kao osobit pristaša ruske politike.

Ovaj je sud imao tajnika; on je vodio evidenciju o dražbama. Na dražbu su dolazili u određene dane, obično u Hercegnovome, kojiput i u Kotoru pod nadzorom tamošnjeg tribunala prve instancije, a i drugdje, zaplijenjeni brodovi i sve potrebe i oruđe za brod, zatim najrazličitija zaplijenjena roba: četruni (citroni), limuni, naranče, maslinovo ulje, bajami, lanovo sjeme, smokve, razno posuđe i sukna. Pri dražbi svak je mogao da sudjeluje, a pučanstvo bi se na vrijeme obavijestilo. Ovaj je tribunal bio dodijeljen pod kompetenciju ratne mornarice, pa je kojiput fungirao kao putujući ured. Tako je sa vašela »Paraskovija« bio prebačen (11 lipnja 1807) na perašku općinu spor, nastao između Petra Gagrice i momčadi broda pod komandom Kristofora Viskovića, oko tereta sa jedne zaplijenjene bracere. Gagrica je »metodama, koje su propisane po zakonima«, na dražbi kupio jednu partiju limuna (10000), sto komada za 4 fjorina, i jednu partiju portugalskih naranača (3300), sto komada za 4½ fjorina,[125] ali nije isplatio dužnu svotu, nego je otezao, a momčad se bunila, jer je momčad sa broda, koji je izvršio zapljenu, imala pravo na svoj utržak od isplative svote. K tomu je trebalo podmiriti trošak za službu i »suverena prava«, biva, državni porez ili taksu. Na perašku općinu je prenesen sud o sporu, jer je u Perastu obavljena dražba.[126] Onaj, koji je opremio brod (armatur), — to je mogla biti i općina —, imao je pravo na svoj dio od plijena.[127] — Spor je nastao i oko tangente na novčani iznos utjeran od plijena sa

[125] Bario = 66 lit. vina stoji ovih godina 7 fjor.

[126] Podatke o sporu i o dubrov. navu u PA, Miscellanea cit.

[127] Zanimljive potankosti o ovim postupcima oko gusarskog plijena u PA, osobito u svesku 17 m. o., snopić No 1 već cit.

pulake kap. Ambroza Đelšića sa Brača u viškim vodama; peraška je općina zadržala za sebe svotu od 9000 fjorina — sigurno je općina u ovom slučaju bila armatur —, prikrativši djelomično kap. Vjekoslava Zmajevića u iznosu, koji se njemu dugovao u toj zgodi.[128] Još se i pod francuskom vladom povlači ova stvar (1808), i općina se uporno drži prema pomirbenom sucu u Kotoru Pasqualiju.

(Svršetak u 265 knj. »Rada«)

[128] PA, Miscellanea naved.